

A város az európai kulturális közösség lényegét meghatározó történeti jelenségek egyike. Az 1955-ben megalakult Nemzetközi Várostartörténeti Bizottság, tekintettel a városfejlődés és az európai kulturális örökség kialakulása közötti szoros összefüggésre, egyik fő céljává tette az összehasonlító várostartörténeti kutatások ösztönzését. Az Európai Várostartörténeti Atlasz sorozat közreadása is ezt a célt szolgálja. Az atlaszok szerkesztésének alapelveit először a Bizottság 1968-as oxfordi közgyűlésén állapították meg; ezeket később az atlaszok szerkesztőinek 1995-ös münsteri összejövetelén tárgyalták újra és egészítették ki. Az új irányelvek szerint a részt vevő országok atlaszeit az egyes városok helyrajzát feldolgozó önálló kötetek formájában kell kiadni.

A vállalkozás legfontosabb célja, hogy összehasonlító kutatásokra alkalmas forrásanyagot hozzon létre az európai városiasodás és helyrajzi változások bemutatására. Ezenkívül az atlaszokban közreadott térképanyag felhasználható a közigazgatásban, a közoktatásban és a felsőoktatási intézményekben, illetve a városok múltjára vonatkozó ismeretek népszerűsítésében. Mostanáig 18 európai ország több mint 530 városának atlasza jelent meg a Nemzetközi Várostartörténeti Bizottság égisze alatt (a teljes lista megtalálható a <http://www.ria.ie/research/ihta/European-project.aspx> címen).

A magyar történészek és térképészek már évek óta elkötelezett tagjai Bizottságunk Várostartlasz Munkabizottságának. Az első magyar várostartörténeti atlasz közreadását 2010-ben a várostartörténet és várostervezés nemzetközi kutatóközössége élénk érdeklődéssel fogadta. A magyar sorozat megjelent kötetei kitűnő forrásbázist jelentenek a gazdag és változatos magyar városállomány tanulmányozásához. A Nemzetközi Várostartörténeti Bizottság nevében szeretném megköszönni magyar kollégáinknak, hogy csatlakoztak kutatási programunkhoz, és gratulálok nekik az újabb kötet összeállításához és kiadásához!

Toruní, 2018. december

Roman Czaja
A Nemzetközi Várostartörténeti Bizottság elnöke
A toruní Nicolaus Kopernikusz Egyetem tanára

Kecskemét város történeti atlasza a Magyar Várostartörténeti Atlasz sorozat újabb darabja, amely a Nemzetközi Várostartörténeti Bizottság (Commission Internationale pour l'Histoire des Villes) „Európai Városok Történeti Atlasza” kutatási programjának keretében készül. Az atlasz anyagának összeállításában figyelembe vettük a Nemzetközi Várostartörténeti Bizottság ajánlásait és az eddig megjelent külföldi atlaszok tanulságait. Az atlasz magját egy térképtábla-tár alkotja, melyben egyrészt a történeti állapotokat bemutató szerkesztett térképek, másrészt eredeti, többségükben eddig nem publikált, Kecskemétet ábrázoló történeti térképanyag kapott helyet. A kísérőfüzet alapvetően két részből áll, egyrészt Kecskemét topográfiai változásait bemutató tanulmányokból, melyek a jelenkorig követik a változásokat, illetve egy adattárból, mely 1945-ig tartalmaz adatsorokat.

Köszönettel tartozunk számos intézménynek és kollégának, akiknek a segítségével ez a kiadvány nem jöhetett volna létre. A Kecskemét-várostartlasz kötethez az alapkutatás elvégzését az OTKA T 046866 számú kutatási programja támogatta. A projekt témavezetője kezdetben Kubinyi András akadémikus volt, majd Szende Katalin vette át a program irányítását. A kiadvány megjelentetését Kecskemét Megyei Jogú Város, a Kecskeméti Katona József Múzeum, a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete és az intézmény által befogadott NKFI 116594 számú kutatási projekt anyagi támogatása tette lehetővé.

A felhasznált térképes forrásanyag zömét a Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára bocsátotta rendelkezésünkre, köszönjük Gyenesei József igazgató úr támogatását, illetve Péterné Fehér Mária szakmai tanácsait, továbbá Mudri Andor technikai segítségét is.

A további térképes anyag rendelkezésre bocsátásáért köszönet illeti a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárát, az Országos Széchényi Könyvtár Térképtárát, a Hadtörténeti Intézet Térképtárát és a Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltárát.

A kötet illusztrációs anyaga nem állhatott volna össze a Kecskeméti Katona József Múzeum, a Zempléni Múzeum Képeslaptára, a Fortepan.hu, a Néprajzi Múzeum és a Magyar Fotográfiai Múzeum segítségével. A kecskeméti címerek fejlődésének bemutatását szemléltető táblát a Pazirik Kft. és Pánya István készítette, nagyon hálásak vagyunk a megjelentetés lehetőségéért. A kötetben szereplő fotókat Borsos Szilárd, Belényesy Zsófia és Dóka Richárd készítették, köszönet a professzionális fényképekért.

Köszönjük a szerkesztett térképek elkészítésében Szemerey Anna, Tolnai Katalin, Nagy Béla és Faragó Imre munkáját. Köszönjük továbbá az MTA BTK Történettudományi Intézet tudományos információs témacsoport munkatársainak, különösen a témacsoport vezetőjének, Kovács Évának a kötet előkészítésében nyújtott segítségét, valamint Horváth Imrénnek a kiadvány tördelését.

The town represents a historical phenomenon that defines the essence of the European cultural community. The International Commission for the History of Towns founded in 1955, aware of the relationship between urban development and formation of European cultural heritage, made it its aim to promote comparative studies. The publication of the *European Atlas of Historic Towns* series is intended to serve this aim. The guiding principles behind the atlas editions were generated at a conference in Oxford in 1968; they were later discussed and completed in 1995 at a conference of Atlas editors held in Münster. Based on the new guidelines, the national atlases are to be issued in the form of separate volumes devoted to individual towns.

The most important aim of the venture is to create a source base for comparative research on the urbanisation of Europe and spatial changes within urban centres. Moreover, the cartographic material included in the Atlases also has additional value. It may be used for municipal planning, as teaching material in schools and institutions for higher education, and to popularise knowledge about the past of cities for the wider public. Atlases for more than 530 towns in 18 European countries (see the list of atlases: <http://www.ria.ie/research/ihta/European-project.aspx>) have been published so far under the patronage of the International Commission for the History of Towns.

Hungarian historians and cartographers have actively engaged in the activities of the Atlas Working Group of our Commission for many years. The international research community of urban historians and urban planners greeted the publication of the first volume of the Hungarian Atlas of Historic Towns in 2010 with great interest. The volumes of the Hungarian series provide an excellent source base for research on the rich and diverse urban landscape of Hungary. On behalf of the International Commission for the History of Towns I would like to thank our Hungarian colleagues for joining our project and congratulate them on having prepared another volume.

Toruní, December 2018

Roman Czaja
President of the International Commission for the History of Towns
Professor of Mediaeval History
at the Nicolaus Copernicus University in Toruní

The Historic Atlas of Kecskemét is the latest item in the series of the Hungarian Atlas of Historic Towns, an undertaking which follows the plan set up by the International Commission for the History of Towns (*Commission Internationale pour l'Histoire des Villes*). When compiling the maps and texts for the present atlas, we built on the recommendations of the International Commission for the History of Towns and on the experiences of other countries publishing such atlases. The core of the atlas is formed by selected map plates comprising growth-phase maps of different historical periods, and the reproductions of early maps representing Kecskemét, the majority of which have not been published anywhere else, so far. The accompanying booklet consists of two parts: studies discussing the topographical development of Kecskemét to the present day as well as a gazetteer containing data sets up to 1945.

We are indebted to many institutions and colleagues, without whose help this publication would not have been materialized. The basic research for the Historic Atlas of Kecskemét was supported by the research grant No. T 046866 of the OTKA. The project was initially supervised by András Kubinyi, member of the HAS, and was later taken over by Katalin Szende. The publication of the present volume was made possible by the financial support of the Municipality of Kecskemét, the Katona József Museum of Kecskemét, the Institute of History at the Research Centre for Humanities of the Hungarian Academy of Sciences, and the research program No. K 116594 of the National Research, Development and Innovation Office, hosted by the latter institution.

A considerable part of the early maps used for the volume were provided by the Archives of Bács-Kiskun County. Our thanks go to József Gyenesei, director, for his support, to Mária Péterné Fehér for her professional advice, and to Andor Mudri for the technical assistance. For further cartographical material, thanks must also go to the National Archives of Hungary, the National Széchényi Library, the Cartographic Collection of the Institute of Military History and the Central Archives of the Hungarian Province of the Piarist Order.

We would not have been able to gather the illustrations of the volume without the help provided by the Katona József Museum of Kecskemét, the Collection of Postcards of the Zemplén Museum, the Fortepan.hu, the Ethnographic Museum, and the Hungarian Museum of Photography. The plate showing the development of the coats of arms of Kecskemét was made by the Pazirik Ltd. and István Pánya, to whom we are very grateful for the possibility of reproducing it here. The photos in the volume were taken by Szilárd Borsos, Zsófia Belényesy and Richárd Dóka. We would like to thank them for the professional photographs.

We would also like to thank Anna Szemerey, Katalin Tolnai, Béla Nagy, and Imre Faragó for preparing the edited maps. Our thanks also go to the Research Assistance Team of the HAS RCH Institute of History for

A tanulmányok angol fordítását Szilágyi Magdolna készítette, neki nemcsak ezért, hanem a kiadás előkészítésében, valamint a szerkesztésben nyújtott segítségével is hálával tartozunk. Az angol fordítás lektorálásában Anngret Simms és kollégája, Christopher Chevallier lekötelező szívésségére támaszkodhattunk.

Köszönjük továbbá a Katona József Múzeum részéről Török Zoltánné munkáját, amellyel a megjelentetés adminisztratív háttérét biztosította. Végül, de nem utolsósorban köszönet illeti a közreműködő szerzőket, Szilágyi Zsoltot és Belicza Györgyöt.

Bízunk benne, hogy a most megjelenő kecskeméti atlasz a hazai és nemzetközi tudományos élet számos ágának képviselői mellett a város-tervezők, műemlékes szakemberek, építészek, a középiskolai diákok és egyetemi hallgatók, a helytörténészek, valamint a város minden polgára érdeklődésére számot tart majd.

Budapest, 2018. december

Dr. Rosta Szabolcs
igazgató
Kecskeméti Katona József Múzeum

Dr. Sárosi Edit
szerző
Budapesti Történeti Múzeum

their work, especially to Éva Kovács, head of the team, for her help in the copy-editing of the volume, and to Imre Horváth, for the page layout.

The studies were translated into English by Magdolna Szilágyi. We are also grateful to her for her help in the preparation of the publication and for editing. We are much indebted for the generosity of Anngret Simms and her colleague, Christopher Chevallier for the proofreading of a fair part of the English translation.

Our sincere thanks go to Katalin Török at the Katona József Museum for the administrative background of the publication. Last but not least, thanks must also go to the contributing authors, Zsolt Szilágyi and György Belicza.

We are convinced that the present volume of the Historic Atlas of Kecskemét will be welcome by scholars of various disciplines in Hungary and abroad, as well as by town planners, monumental professionals, heritage officers, architects, students of secondary schools and universities, local historians, and all the citizens of the town.

Budapest, December 2018

Dr. Szabolcs Rosta
director
Katona József Museum of Kecskemét

Dr. Edit Sárosi
author
Budapest History Museum

1. Bevezetés

Sárosi Edit

Kecskemét a magyar városhálózatban különleges szerepet betöltő alföldi mezővárosok népes csoportjába tartozó település (1. ábra). Bár jelentőségét, történelmi szerepét sokan és sok helyen méltatták, a város történetére vonatkozó ismereteink a 20. század közepéig jórészt Hornyik János adatgyűjtésére és várostörténeti feldolgozására korlátozódtak. Az utóbbi évtizedekben szerencsére ugrásszerűen megnőtt a várossal kapcsolatos tudományos értekezések száma,¹ kiadták a város történetének olyan fontos forrásait, mint a városi tanács feljegyzéseinek, jegyzőkönyveinek, szabályrendeleteinek és a polgárok végrendeleteinek 1848 előtt keletkezett iratanyaga,² illetve megjelent a várostörténeti monográfia első kötete is.³

A város történeti helyrajzára vonatkozóan azonban Hornyik János 1927-ben publikált posztumusz gazdaságtörténeti munkája mellékleteként megjelent, Papp László által készített, rekonstruált történeti város-

1. Introduction

Edit Sárosi

Kecskemét is a settlement belonging to a large group of market towns located in the Great Hungarian Plain, which had a special function in the urban network of Hungary (Fig. 1). Although its importance and historical role has been praised in numerous publications by many authors, up until the middle of the twentieth century our knowledge of the town's history was largely based on the data collection and urban historical treatise by János Hornyik. Fortunately, the number of scholarly works related to the town has grown dramatically in the last few decades.¹ Additionally, important written sources of the town's history, such as the town council records, protocols and regulations, as well as the citizens' wills and testaments dated before 1848, have been made accessible.² The first volume of the town's historical monograph has also been published.³

1. ábra. Kecskemét. A belváros mai látképe, 2018
Fig. 1 Kecskemét. View of the modern inner town, 2018
Fotó/Photo: Borsos Szilárd

térképen kívül más forrás a mai napig nem került a nagyközönség elé (C.2.1 és C.2.2 tábla). Jelen munka a várostörténet e speciális aspektusát, a város helyrajzát vizsgálja, a település szerkezetének, utcahálózatának, középületeinek fejlődését vezeti végig, a területen levő legkorábbi megtelepedéstől 2015-ig. A helytörténeti tanulmányt, az adattárat és a zömükben eddig kiadatlan kéziratos térképeket remélhetően haszonnal forgatja majd a szűkebb szakmai közönség mellett a város helytörténete iránt érdeklődő olvasóközönség is.

2. Földrajzi, tájtörténeti, tájhasználati bevezető

Sárosi Edit

Kecskemét városa a Duna–Tisza közti síkvidék középső, Homokhátságnak is nevezett részén található, a Duna pliocén–pleisztocén kori nagy hordalékkúpja területén. A térség alapvető geomorfológiai viszonyai a felső pleisztocén időszak alatt alakultak ki, amikor a homokos, iszapos, agyagos üledékekből álló hordalékkúp Dunától mentesülő felszínén megindult a löszképződés és a futóhomokmozgás. A talajt laza, vizet áteresztő eolikus üledékek alkotják, melyek félig kötött homokbuckaként, nagy kiterjedésű vékony homoktakarókként, illetve homokos-löszös, homokkal fedett táblaszerű térszínek változásaként jelentkeznek. Közöttük hosszan elnyúló, mélyen fekvő laposokban különféle vizet át nem eresztő üledékek (réti mészkő, lápi agyag, réti agyag, mészszipa, iszapos lösz) találhatóak. A szél az utolsó periglaciális és a holocén száraz időszakában a hordalékkúp laza felszínén a folyóvízi üledéket jelentős vastagságban áttelepítette. A táj mai arculatában ezért összességében a geológiai értelemben egészen fiatal képződmények a jellemzőek. A település geomorfológiai szempontból a nagyjából a várostól nyugatra húzódó, nagy kiterjedésű holocén eredetű homokterület, illetve egy homokos löszfelszín határán, jellemzően a 119,8–132 m közötti tengerszint feletti magasságon helyezkedik el.⁴

A Kecskemét környéki táj a magyar vagy pannóniai flóratartományhoz tartozó régió. ősi, természetes növénytakarója, az erdős, ligetes sztyepp volt az eurázsiai löszpuszták legnyugatibb nyúlványa.⁵ Ezt a természetes növénytakarót az ember tájálalakító tevékenysége mára szinte teljesen eltüntette, ma már csak nyomaiban tanulmányozható. Ökológiai szempontból a térség eredeti arculatát a víz határozta meg. A 18–19. századi nagy folyószabályozások előtt a Duna–Tisza köze területét kisebb, a két fő folyó vízgyűjtő területéhez tartozó patakok, erecskék hálózta be, melyek magas vízállás esetén gyakran előtörték a régiót, és nagy kiterjedésű állandó vagy időszakos vízfelszíneket, tavakat, mocsaras, lá-

Despite this, besides the reconstructed historical town plan made by László Papp, that was an appendix of the economic historical work written by János Hornyik and published posthumously in 1927, no sources have been issued about the historical topography of the town (Plates C.2.1 and C.2.2). The present work studies the topography of the town (a special aspect of urban history) and examines the development of the morphology, street network and public buildings of the town from the earliest evidence of the settlement in the area to 2015. The topographical study, the gazetteer and the manuscript maps, the majority of which have not been published so far, will hopefully be useful not only for the narrower professional audience, but for readers interested in the local history of the town as well.

2. Introduction to the geography, landscape history and land use of the town

Edit Sárosi

The town of Kecskemét emerged in the central part of the Danube–Tisza Interfluvium Region, also known as Homokhátság ('Sand Ridge'), on the large alluvial cone formed by the Danube during the Pliocene and Pleistocene epochs. The basic geomorphological conditions of the region developed in the Upper Pleistocene when, exempt from the Danube, the moving of sand dunes and loess formation started on the surface of the alluvial cone made up of sand, silt and clay deposits. The soil is composed of loose and water-permeable aeolian sediments; appearing as a variation of semi-fixed dunes, with thin layers of sand sheet extending over vast areas and table-like land features covered with sandy loess and sand. Between them, there are elongated, low-lying plains with various impermeable sediments (dolomitic limestone, paludal clay, meadow clay, calcareous ooze and muddy loess). During the last periglacial and Holocene periods, the fluvial sediments forming the loose surface of the alluvial cone were relocated by the wind at a considerable degree. The way the landscape looks today is, therefore, determined by quite young formations, in a geological sense. The altitude ranges between 119.8 m and 132 m above sea level.⁴

The landscape around Kecskemét is a region belonging to the Hungarian or Pannonian floristic province. Its ancient natural vegetation cover was the forest steppe, which represented the westernmost projection of the Eurasian loess grasslands.⁵ This natural vegetation has been almost eliminated due to the landscape transformation

pos területeket hagytak maguk után. A fő folyók szabályozása után a 19. század második felében a Tisza mellékfolyóinak szabályozására is sor került. A vízfelület óriási mértékben csökkent, a természetes vízutánpótlás lehetősége a lecsapolások miatt nagyrészt elveszett, ami hosszú távon a páratartalom, a mikroklima, a talajvíz, a talajképződési folyamatok változását idézte elő. A talajvízszint süllyedése miatt átalakult a természetes növénytakaró. Kiszáradtak az ártéri mocsárerdők, a homokvidékek nyírfafaállománya. A megváltozott hő- és vízháztartás miatt egyes talajok átalakultak. A lápi élőhelyek kiszáradása után réti csernozjom talajok alakultak ki, míg a sóban gazdag egykori árterületeken szikes talajok képződtek (1. ábra).⁶

A Duna–Tisza közti táj másik, mára szinte teljesen eltűnt, egykor azonban karakteres jellemzői az erdőtársulások voltak. Vegetációtörténeti kutatások bizonyították, hogy a többé-kevésbé zárt erdők általában száraz termőhelyű gyepekkel váltakozva fordultak elő. A honfoglalás korában a kutatók véleménye szerint az Alföld erdősültsége 15% körül lehetett, bár a középkori erdősültségre vonatkozó adatok meglehetősen bizonytalanok.⁷ Kecskemét környékén a középkor folyamán több jelentős erdősült területtel számolhatunk, közülük a legfontosabbak a Nyíri-erdő, a Talfája, a Szentkirályi-erdő és a Szentlőrinci-erdő voltak. Az 16. század végi adatok szerint ezek részben „tilalmas” erdők, részben „szabados” erdők, illetve részben magánerdők voltak, melyek épségére, az engedély nélküli fakitermelés megakadályozására a városi magisztrátus által kinevezett csószók vigyáztak. Az erdőket rendszeresen említik a városi magisztrátusi jegyzőkönyvekben a 16–18. században is, illetve magánbirtoklású erdőrészek rendszeresen előkerülnek a városi polgárok végrendeleteiben is (ld. 11. fejezet). Az egykori erdők maradványai ma Hetényegyházán, az egykori Nyíri-erdő területén még ma is láthatóak (2. ábra).

2. ábra. Homoki tölgyes megmaradt állománya Kecskemét környékén, 2016
Fig. 2 Remains of the oak dominated forest steppe near Kecskemét, 2016
Fotó/Photo: Dóka Richárd

A 18. század végéig a tájhasználatot alapvetően a természeti adottságok, lehetőségek határozták meg. A térségi átlagnál kevesebb csapadék és a sokszor szeszélyes éghajlat a termelhető növények fajtáit, az árterek és a futóhomok jelenléte pedig a termelés területét korlátozta. A 19. századig az ártér és az árvízmentes szint határvonala nemcsak a mezőgazdasági termelés, de a megtelepülés lehetséges helyszíneit is alapvetően rögzítette.⁸ A táj eredeti állapotában az árterek mocsarainak nádasaiban és mocsárerdeiben jelentős pákászat, míg a folyókon halászat folyt, az árterek hasznosításában az állattenyésztés jelentős szerepet játszott.⁹

Ásványi kincsek híján a bányászati és az ehhez kapcsolódó ipari tevékenységek a város térségéből alapvetően hiányoztak, kivételt képez a réti mészkő kitermelése, melynek több ismert lelőhelye is van Kecskemét térségében, például Izsák, Fülöpháza, Orgovány, Bugac, illetve Bócsa térségében.¹⁰

A gazdálkodásban a 15. századtól a 17. század végéig a szántóföldi és kertgazdálkodás mellett a külterjes legeltető állattenyésztés játszott vezető szerepet, míg a 18. századtól a gabona iránti kereslet növekedésével a mezőgazdasági termelés fokozatosan a szántóföldi növénytermesztés irányába tolódott el.¹¹ A gabonapiac fellendülésének hatására a földtulajdonosok erőltetett ütemben alakították át a legelőket, ligeterdőket és az ármentesített területeket monokultúrák szántóföldjeiké. A folyószabályozások végleg megszüntették az árterek és árvízmentes területek közti különbségeket, a hagyományosnak mondható tájhasználati, gazdálkodási rendszer teljesen átalakult. Ennek következtében a halászat és pákászat szinte teljesen eltűnt, a legeltető állattenyésztés az egykori ártereken előbukkanó szikre vagy homokvidékekre szorult vissza.

A 18. század végétől egyre égetőbb probléma lett az egész Duna–Tisza közén, de Kecskemét környékén kiváltképp a „homokveszedelem” azaz a futóhomok megjelenése és áradása, mely „előntéssel fenyegetett

caused by human activity. Today, it can only be studied via its traces. From an ecological point of view, the original character of the region was determined by water. Before the great river regulation works carried out in the eighteenth and nineteenth centuries, the area of the Danube–Tisza Interfluvium was covered by streams and rivulets, which belonged to the catchment area of these two major rivers. At the time of high water levels, the rivers often flooded the region, leaving behind large constant or intermittent open water surfaces, lakes, marshlands and fens. After the regulation of the major rivers, the tributaries of the Tisza were also regulated in the second half of the nineteenth century. Thus, the extension of open water surfaces decreased dramatically. The potential for natural water supply was largely lost due to the drainage, which in the long run caused changes in humidity, microclimate, groundwater level and soil formation processes. Decreases in subsoil waters brought about the transformation of the natural plant cover (e.g. the floodplain swamp forests and birch trees living on the sandy areas dried up). Due to changes in the temperature and water conditions, some types of soil also transformed. For example, after the marsh habitats dried up, meadow chernozem soils developed, while in the former floodplains rich in salt, alkaline soils evolved (Fig. 1).⁶

Further characteristic features of the Danube–Tisza Interfluvium landscape were various forest steppe associations, which have almost completely disappeared by now. Research into the history of vegetation has shown that enclosed woodlands were usually alternating with dry grasslands. Researchers believe that around the conquest of the Carpathian Basin by the Hungarians, 15% of the Great Hungarian Plain could have been covered in woodland. However, data on medieval forest cover is quite uncertain.⁷

There must have been several significant forested areas around Kecskemét in the Middle Ages. From these, the most important ones were the Nyíri (‘birch’), the Talfája, the Szentkirályi and Szentlőrinci Forests. According to late sixteenth-century data, these were partly “forbidden”, partly “free”, and partly private forests, which were guarded by forest-keepers appointed by urban magistrates to prevent illegal logging. Wooded areas were still regularly mentioned in the town magistrates’ protocols between the sixteenth and eighteenth centuries. Portions of privately owned forest often appear in the last wills and testaments of urban citizens as well (see Chapter 11). The remains of the old woodlands are still visible today at Hetényegyháza, in the territory of the former Nyíri Forest (Fig. 2).

Until the end of the eighteenth century, land management use was fundamentally determined by natural conditions. The types of crops grown around the settlement were limited by below average precipitation and by a dynamic climate, whereas the production area was reduced by floodplains and quicksand. Before the nineteenth century, the boundary of the floodplain and the flood-free area determined not only the areas of agricultural production, but also the sites of settlements.⁸ Within the more untouched landscape, marshmen fished, hunted, and gathered plants among the reeds and in the swamp forests of marshes. The rivers were used for fishing, while animal husbandry played a significant role in the utilization of the floodplains.⁹

In the absence of mineral resources, mining and related industrial activities were largely absent from the town and its surroundings. The only exception was the quarrying of dolomitic limestone, which has several known deposits around Kecskemét (including the regions of Izsák, Fülöpháza, Orgovány, Bugac and Bócsa).¹⁰

From the fifteenth century to the end of the seventeenth century, besides arable farming and horticulture, extensive pasture farming played a leading role within the farming systems. Beginning with the eighteenth century, however, agricultural production gradually shifted towards the cultivation of arable crops due to an increased demand for cereals.¹¹ Because of the recovery of cereal market, landowners transformed pastures and alluvial forests, as well as drained areas into monoculture arable lands at a forced pace. River regulation works finally eliminated the differences between the floodplains and flood-free areas; the traditional farming system completely transformed. Consequently, the fishing, hunting, and gathering lifestyle typical of marshlands almost completely disappeared, while pasture farming retreated to the saline areas that emerged in the former floodplains or to the sandy ridges.

Beginning with the late eighteenth century, the “sand menace”, that is the appearance and spread of moving sand, became a growing problem in the entire Danube–Tisza Interfluvium Region. It was particularly devastating in the region of Kecskemét, where it “threatened every living thing with deluging”.¹² Holy Roman Emperor Joseph II had already urged the fixing of shifting sand dunes and, subsequently, in Act No. XX of 1807¹³ the National Assembly prescribed solutions. The minutes of the National Assembly’s meeting also reveal which areas were the most endangered by shifting sand. The fields around Kecskemét were surveyed in 1792, and one sixth of the territory was covered with sand at that time. Later in 1805–1806, approximately half of the surrounding area was unusable because of sand. In their regulations, town magistrates tried to overcome the situation by prohibiting the breaking up and plowing of sandy fields, as well as by planting vineyards, orchards and forests. In 1792, for example, a poplar forest

3. ábra. Határhazsnálat Ballószög területén. Kun István: *Kecskemét és K. Körös között fekvő puszták*, 1831 (részlet)

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára S 70 No. 0014

Fig. 3 Land use in the outskirts of Kecskemét at Ballószög. István Kun: *Deserted lands between Kecskemét and Kiskőrös*, 1831 (detail)

Hungarian National Archives, National Archives of Hungary S 70 No. 0014

minden élőföldet”.¹² Már II. József császár is sürgette a futóhomok megkötését, majd az 1807. évi XX. tc.-ben¹³ az országgyűlés rendelkezett erről. Az országgyűlés jegyzőkönyvéből az is kiderült, mely területeket veszélyeztetett legjobban a futóhomok. Kecskemét határát 1792-ben mérték fel, ekkor a terület egyhatoda volt homokkal borítva, majd 1805–1806-ban a külterület mintegy felét tette használhatatlanná a homok. A városi magisztrátus rendeleteiben egyrészt a homokos földek felszántása, feltörése tiltásával, másrészt szőlők, gyümölcsösök és erdők telepítésével próbált a helyzeten úrrá lenni. Például 1792-ben Ballószögön nyárerdőt telepítenek, a Csalánostó környéki homokot 1821-ben felméretik és új szőlőtelepítés kötelezettségével osztják ki a lakosoknak, tízévi dézsmentesség fejében. 1825-ben a város átfogó tervet készített, melynek eredményeképp újabb intenzív erdősítésbe kezdtek, illetve előkerítéseket alakítottak ki, az új telepítésű erdőket pedig erre a célra felfogadott csőszökkel őriztették (3. ábra).¹⁴

A 19. század utolsó évtizedeire „kertté szelídült” a Kecskemét környéki táj, gondosan ápolt szőlőtelepek, gyümölcsösök, faiskolák foglalták el a korábban homokkal veszélyeztetett területeket. A Kecskemét környéki aranyhomokon működő mintagazdaságok a 20. század első évtizedeiben komoly szerepet játszottak a korszak szőlő- és gyümölcsnemesítésében, a fejlett kertkultúra meghonosításában. Kecskemét városa és környéke a II. világháború után teljes egészében műtájjá változott. A kiterjedt lakó- és ipari területek között a mezőgazdasági termeléssel hasznosított földek egyre zsugorodnak, már a 19. századi elemek is szinte eltűntek a városképből. Az utóbbi évtizedek erőfeszítéseinek hála, az utolsó néhány természet-közi állapotban megmaradt tájfolt védett természeti területként maradhat fenn a jövő számára.¹⁵

3. Névetimológia

(ld. Adattár 1.3)

Sárosi Edit

A város elnevezése, a Kecskemét név eredete több mint egy évszázada foglalkoztatja a kutatókat.¹⁶ A város első monográfiája, Hornyik János hétféle névmagyarázatot ismertetett, illetve cáfolt, melyek az elmúlt évszázadokból maradtak fenn a hagyományban. Végeredményben Czuczor Gergely magyarázatát fogadta el, mely szerint a mét = met utótag megy, menet, járás értelmüként magyarázható, tehát a Kecskemét név összességében kecskejárást jelöl, azaz egy olyan helyet, ahol kecsketenyésztés folyt.¹⁷ Szabó Kálmán ezzel szemben a város régi pecsétjén az állatövi Bak (*Capricornus*) jegyre utaló horgos jelölés alapján azt feltételezte, hogy a Kecskemét név első előtagja nem a kecskenyájokról, hanem az állatövi jelből származik, a -mét utótagban pedig a „mén”, a hím állat nevét vélte felfedezni – tehát szerinte a kecskeméti címerben is feltűnő kecskebak rejlik a név mögött (53. ábra).¹⁸

Az újabb nyelvészeti kutatások alapján Bátky Zsigmond személynévi eredetűnek vélte a város elnevezését; szerinte a „Kecskemegye” tulajdonnévből, az pedig egy Kecske nevű személytől kaphatta a nevét.¹⁹ A földrajzi nevek etimológiai szótárában Pais Dezső magyarázata szerepel, mely szerint a -mét utótagban a „med”, meddő, száraz jelentésű szó rejtőzik, tehát a „kecske-med” formának a jelentése kecske száraz medre, kecske száraz ere lenne.²⁰

was planted in Ballószög. The sands around Csalánostó were surveyed in 1821 and were allocated to the inhabitants under the obligation of planting new vineyards. In return, they were exempted from tithing for ten years. In 1825, the town made a comprehensive plan, as a result further intensive forestation was started, living fences established, and the newly planted woodlands were guarded by keepers hired specifically for that purpose (Fig. 3).¹⁴

By the last decades of the nineteenth century, the landscape around Kecskemét had been “tamed into a garden”. The territories formerly endangered by sand were occupied by carefully groomed vineyards, orchards and tree nurseries. In the early decades of the twentieth century, experimental farms established on the golden sands around Kecskemét played a major role in contemporary vine and fruit growing, as well as in the development of advanced horticulture. The town of Kecskemét and the surrounding area wholly turned into a cultural landscape after World War II. Beside the extensive residential and industrial areas, the land utilized for agricultural production was shrinking, and even the nineteenth-century elements had almost disappeared from the townscape. Thanks to the efforts of the last few decades, some of the last patches of landscape surviving in a semi-natural state have been preserved for the future as nature protection areas.¹⁵

3. Etymology of the town's name

(see Gazetteer 1.3)

Edit Sárosi

The origin of the name Kecskemét has occupied researchers' minds for more than a century now.¹⁶ János Hornyik, the author of the first monograph of the town, described and refuted seven explanations for its name, which have been preserved by tradition from the previous centuries. In the end, he accepted the explanation offered by Gergely Czuczor, according to which the suffix *mét* = *met* can be interpreted as “*megy, menet, járás*” (meaning “to walk, passage, path”); consequently, the name Kecskemét as a whole refers to the path of goats, a place where goats were kept.¹⁷ By contrast, Kálmán Szabó postulated – on basis of the hook-like mark visible on the old seal of the town indicating the Capricorn (*Capricornus*) zodiac sign – that the first element of the place-name Kecskemét is a reference to the astrological sign Capricorn rather than flocks of goats (‘kecske’). He interpreted the suffix *-mét* as a derivation of the word “*mén*” (‘male animal’), and therefore, in his view, the name of the town can be interpreted as a Hungarian term for “he-goat”, which animal also appears in the town's coat of arms (Fig. 53).¹⁸

Based on more recent linguistic investigations, Zsigmond Bátky postulated that the name of the town comes from a personal name. According to his view, it goes back to the proper name “Kecskemegye”, which may derive from the name of a person called “Kecske”.¹⁹ The etymological dictionary of geographic names comprises the definition offered by Dezső Pais, according to whom the suffix *-mét* is a derivation of the term “*med*”, meaning “*meddő, száraz*” (‘barren, dry’). The term “*kecske-med*” can therefore be interpreted as a dry river-bed, i.e. the dried-up watercourse of the Kecske.²⁰

4. Megtelepedés Kecskemét térségében a magyar honfoglalás előtt

Sárosi Edit

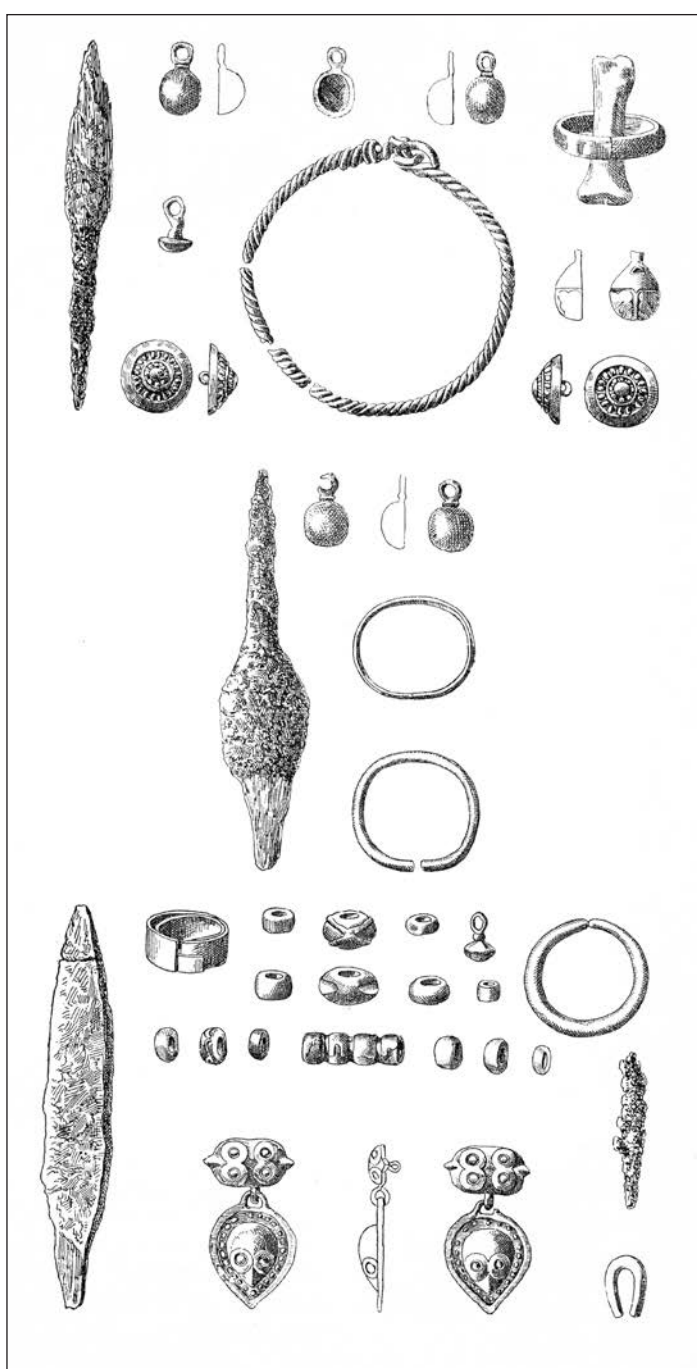
A Duna–Tisza köze központi részének, azaz Kecskemét és tágabb környéke benépesülésének legkorábbi történetét a régészeti kutatások eredményeinek segítségével lehet felvázolni. A tágabb környéken a neolitikumtól vált egyre intenzívebbé a megtelepülés, amint azt a Tisza és a Duna mente ártérből kiemelkedő magaslatain előkerült leletek, például Tizsakécske-Ókécskén, Tiszaalpáron, Kunszentmiklóson vagy Solton, illetve Szabadszállás területén előkerült újkőkori telepek vagy a késő újkőkorkora rézkorra datált Tiszaug-Kisrétparton előkerült kiemelkedő lelőhely mutatják.²¹

A tulajdonképpeni város területén a legrégebbi települési nyom a Czollner téri temetők megszüntetésekor került elő, amikor 1907-ben számos bronzkori urnasírt találtak,²² melyek a környező településeken is gyakorta dokumentált hasonló korú telepek nyomaival és temetőkkel (Kunszentmiklós, Bugac, Tizsakécske, Szabadszállás, Izsák, Solt) együtt a terület korábbi sűrűbb betelepültségéről tanúskodnak.

A vaskor időszakából fennmaradt régészeti leletanyag szórványjellege és szegényes minősége a kutatók szerint arra utal, hogy a Duna–Tisza köze térsége a Kárpát-medence nyugati határvidékén és az Erdélyben kialakult fémműves központok között perifériára szorult, és a terület a fellendülő fémtermelésbe és a fémkereskedelembé nem tudott bekapcsolódni. Kisebb, szerényebb szkíta kori temetők ismertek Lajosmizse-Benéről, Kiskunfélegyházáról, illetve Szabadszállásról, melyek minden valószínűség szerint a helyi lakosság emlékeanyagát rejtik.²³ A kelta korszak emlékei főleg a Duna mentén feltételezett átkelőhelyek környékén kerültek elő (Baja, Kalocsa, Kunbábony, Dunapataj, Solt), míg a Tisza vidékéről mindössze két helyről ismertek kelta kori leletek, Tizsakécskéről, illetve Kiskunfélegyháza környékéről.²⁴

Időszámításunk első évszázadaiban a Dunántúlon kialakuló római provincia, Pannonia és a Tiszántúlra is kiterjedő dák–trák törzsszövetség területe között elhelyezkedő síkságot a szarmaták iráni eredetű lovas népe szállta meg. A római hódítás korából származik a város környékére vonatkozó első írott adat, méghozzá Ptolemaiosz ismerteti a területet földrajzi munkájában, melyben négy nagyobb szarmata települést említ. A történeti hagyomány az ő leírását alapul véve Kecskemét helyét sokáig a szarmaták egykori „fővárosával”, Partiscummal azonosította,²⁵ azonban a város területén, illetve a közvetlen környékén nem került elő olyan leletanyag, mely ezt a tényt megerősítené; az újabb kutatások szerint a vándorló jazygok ezen legdélebbi városias települése inkább a mai Szeged város helyén állhatott.²⁶ Ugyanakkor nem zárható ki az sem, hogy a mai Kecskemét területén is létezett egy nagyobb szarmata városias település. Erre utalnak a Széktónál, a máriavárosi téglagyár területén, illetve a mai Nyíri út mentén dokumentált településnyomok,²⁷ illetve a legújabban a Mercedes-beruházás területén feltárt késő szarmata kori, 5. századi halmos, körárkos sírokból álló temető.²⁸

Kecskemét területe a Római Birodalom bukása és a magyar honfoglalás közötti periódusban sem volt lakatlan. A kutatók a szarmata népcsoport tovább élő generációival számolnak,²⁹ illetve a 6. századtól betelepülő avar nép emlékeanyaga számos esetben előkerült Kecskeméten és környékén is. A város területén kora avar kori sírokat találtak a piarista gimnázium építésekor 1930-ban,³⁰ illetve rangos katonai vezető magányos sírját tárták fel a korábbi Kőrösihegyen, a mai Hunyadvárosban az általános iskola építésekor (Sallai utca, ma: Pázmány Péter utca, Kecskeméti Szakképző Centrum).³¹ További közép- és késő avar temető ismert még például Kecskemét-Hetényegyházáról, illetve Ballószögről.³² A 7. század elején az avar kagáni székhely a Duna–Tisza közére költözött, ezt bizonyítja a Kunbábonynál dokumentált kagáni sír leletanyaga, illetve más rangos temetkezések a térségben.³³ Ebből az időszakból származik a kecskeméti Mercedes-gyár építésekor feltárt, komplex avar település és temető is.³⁴ A 7. század második felében újabb belső-ázsiai avar népesség érkezett a Kárpát-medencébe, így Kecskemét környékére is. Ezen korszakból származó sírok, illetve temetők ismertek Kecskemét-Miklós-telepről, illetve Ballószögről, Ágasegyházáról, Méntelekről, Borbásról, Ladánybenéről is, melyek használata a 8. században folytatódott.³⁵ A késő avar kor leletanyagát is azonosították a város környékén, például Kecskemét-Méntelekről,³⁶ továbbá Tizsakécskéről, Szabadszállásról, Kun-

4. ábra. Kada Elek ásatai során előkerült honfoglalás kori leletek Kecskemét-Vásártérről Kada 1896 után

Fig. 4 Finds from the Hungarian Conquest Period uncovered during the excavation by Elek Kada at Kecskemét-Vásártér After Kada 1896

4. Settlement in the area of Kecskemét before the Hungarian Conquest

Edit Sárosi

The beginnings of the history of the central part of the Danube–Tisza Interfluvium, that is Kecskemét and its wider area, can be represented through the results of archaeological investigations. In the wider neighbourhood, settlement activity became more and more intense from the Neolithic onwards, as it is shown by archaeological findings on the elevations rising from the floodplain of the Tisza and the Danube, such as the Neolithic sites discovered at Tizsakécske-Ókécske, Tiszaalpár, Kunszentmiklós, Solt and Szabadszállás, as well as the Late Neolithic–Early Copper Age site found at Tiszaug-Kisrétpart.²¹

The earliest traces of settlement in the territory of the town itself was discovered when the graveyard in Czollner Square was closed down. In 1907, a number of Bronze Age urn burials were discovered there.²² These, along with sites and cemeteries of similar age found in the neighbouring settlements (Kunszentmiklós, Bugac, Tizsakécske, Szabadszállás, Solt), demonstrate that the area was more densely populated than in the previous eras.

The scattered nature and poor quality of Iron Age archaeological finds suggest that the Danube–Tisza Interfluvium Region was marginalised between the metallurgical centres found along the western border of the Carpathian Basin and in Transylvania; therefore, the area could not get involved in metal production and metal trade. Smaller and more modest Scythian cemeteries are known from Lajosmizse-Bene, Kiskunfélegyháza and Szabadszállás, which contain artefacts of the local population with all likelihood.²³ Finds dated to the Celtic period were discovered mainly in the vicinity of river crossing points along the Danube (Baja, Kalocsa, Kunbábony, Dunapataj and Solt), while in the Tisza Region, there are only two sites that yielded artefacts dated to the Celtic period, namely Tizsakécske and the area of Kiskunfélegyháza.²⁴

In the first centuries AD, the flatland, lying between the Roman province of Pannonia and Dacia as well Thracia, was occupied by the Sarmatians, a horse-breeding people from Iran. The earliest written evidence of the area of the town is dated to the era of the Roman Conquest; when Ptolemy describes the area in his geographic work. In his work, he mentions four major Sarmatian settlements. Based on his description, historical tradition identified the site of Kecskemét with Partiscum,²⁵ the former “capital” of the Sarmatians for a substantial time. However, neither the area of the town nor its immediate neighbourhood have produced any archaeological material that would confirm this hypothesis; recent studies show that the southernmost urban settlement of the migrating Jazyges was rather at the place of the modern town of Szeged.²⁶ At the same time, it cannot be ruled out either that there was a major Sarmatian urban settlement in the area of what is today Kecskemét. This is suggested by the settlement traces recorded in the Széktó area, in the territory of the brick factory and along modern Mária Road,²⁷ and the fifth-century barrow cemetery uncovered more recently in the territory of the Mercedes development area.²⁸

The area of Kecskemét was not uninhabited between the fall of the Roman Empire and the Hungarian Conquest. Researchers argue that generations of the Sarmatians survived there,²⁹ and artefacts of the Avar people appearing in the sixth century were discovered at many places in Kecskemét and in its surrounding area. In the area of the town, early Avar burials were unearthed during the construction of the Piarist Grammar School in 1930.³⁰ The solitary burial of a high-ranking military leader was uncovered during the construction of the primary school (Kecskeméti Szakképző Centrum [‘Vocational Training Centre’] in Sallai Street, modern Pázmány Péter Street) in former Kőrösihegy, modern Hunyadváros.³¹ Further Middle and Late Avar cemeteries are known, for example, from Kecskemét-Hetényegyháza and Ballószög.³² In the early seventh century, the seat of the Avar Khaganate moved to the Danube–Tisza Interfluvium, which is demonstrated by the finds of the Khagan’s grave discovered at Kunbábony, as well as by other prestigious burials discovered in the region.³³ The complex Avar settlement and cemetery discovered during the construction of the Mercedes plant in Kecskemét dates from the same period.³⁴ In the second half of the seventh century, another wave of Avars

adacról, Kunszállásról és Gátérről, bár igazán gazdag, vezetői lovassír ebből a korszakból mind ez ideig a térségben nem került elő.³⁷

A honfoglaló magyarok megtelepülését részben a köznapi családi temetők sora, illetve az előkelők magányos sírjai jelzik, melyek jellemzően a Homokhátság belső részén dokumentáltak.³⁸ Ilyen előkelő sír került elő Ladánybene-Benepusztán 1834-ben, illetve Kecskeméten a Csongrádi út mentén, Városföld-Farkas tanyán és Városföld-Lokátorállomás területén, vagy a környéken Nyárlőrinc-Bogárzó dűlőben, Kiskunfélegyházán, Solt-szentimréen, Kunadacson, illetve Izsák-Balázspusztán. A köznép temetői is szép számmal ismertek a város területéről (4. ábra). A 10–11. században használt temetőre bukkantak 1911-ben a Vásártéren, azaz a korábbi Vásárálláson, a Cédulaház dombjának elhordásakor, a mai Katona József Gimnázium alapozásakor. Kada Elek további, Szent István korában használt temetőkben kutatott Úrréten, a Hajagos-birtokon, illetve a város északnyugati részén, talán a Prikkel-tanyán, illetve Törökfáiban a Peczek-dűlőben.³⁹ További temetőket tártak fel Városföld-Szarvas-tanya környékén, Talfájában, Törökfái-Gerőmajorban, a Kiscukás nevű határrészben,⁴⁰ és további 9–10. századi megtelepülésre utaló nyomok, kerámiatöredékek kerültek elő Hetényegyházáról, régészeti terepbejárás során.⁴¹

5. A város történeti helyrajza a középkor végéig

Sárosi Edit

5.1 Korai települési rendszer a mai város területén

Kecskemét kialakulásában, felemelkedésében meghatározó szerepet játszott a város földrajzi elhelyezkedése. A település az északról és nyugatról dél felé irányuló, valószínűleg legkésőbb a római kortól használt egyik fő távolsági kereskedelmi útvonal Aquincumot, illetve a későbbi Pestet és Budát Szegeddel összekötő szakasza, a mai Baja–Kiskunhalas irányából Nagykőrös–Cegléd–Jászberény–Gyöngyös felé tartó út, illetve a mai Csongrád és Szolnok irányából Dunaföldvár irányába tartó K–Ny-i ősi kereskedelmi utak metszéspontjában alakult ki.⁴² A város mai belterületén a legkorábbi középkori megtelepedésre utaló nyomot a Reálgimnázium építéskor (ma: Katona József Gimnázium), a Céduladomb elhordásakor előkerült több száz síros 10–11. századi temető jelenti, melyet 1911-ben Kada Elek régész-polgármester tárt fel.⁴³ A város kialakulására, a település területének korai települtségére vonatkozóan a 14. század közepéig kizárólag régészeti adatokkal rendelkezünk. Ezek szerint az Árpád-korban Csongrád és Pest megye határán található Kecskemét területe,⁴⁴ ahol

arrived from Inner Asia into the Carpathian Basin, including Kecskemét. Burials and cemeteries dated to this period are known from Kecskemét-Miklóstelep, Ballószög, Ágasegyház, Méntelek, Borbás and Ladánybene, the use of which continued in the eighth century.³⁵ Late Avar finds were also discovered in the vicinity of the town; for example, at Kecskemét-Méntelek,³⁶ Tizakécske, Szabadszállás, Kunadacs, Kunszállás and Gátér. Nevertheless, no outstandingly rich leader's grave, with horse remains, has been discovered in the region to date.³⁷

The settlement of the conquering Hungarians is partly shown by the commoner families' cemeteries and by the solitary graves of the elites, which are mainly known from the inner parts of the Homokhátság.³⁸ Such rich graves were unearthed at Ladánybene-Benepusztá in 1834, as well as in Kecskemét along Csongrádi Road, in Városföld-Farkas-tanya ('farmstead') and at Városföld-Lokátorállomás ('Radar Station'). They are also known from the surrounding area of Kecskemét, such as Nyárlőrinc-Bogárzó dűlő ('field'), Kiskunfélegyháza, Solt-szentimre, Kunadacs, and Izsák-Balázspusztá. A considerable number of commoners' cemeteries are also known from the territory of the town (Fig. 4). A cemetery used in the tenth and eleventh centuries was discovered at Vásártér ('Fairground'), formerly called Vásárállás ('Marketplace'), when the mound of Cédulaház ('Certificate House') was removed before laying the foundations of modern Katona József Grammar School in 1911. Elek Kada conducted excavations in other cemeteries dating from the era of King Stephen I at Hajagos birtok ('estate') in Úrrét, as well as in the north-eastern part of the town, possibly at Prikkel-tanya ('farmstead') and at Peczek-dűlő ('field') in Törökfái.³⁹ Further cemeteries were uncovered near Városföld-Szarvas-tanya ('farmstead'), Talfája, Törökfái-Gerőmajor, and in the settlement part called Kiscukás.⁴⁰ Pottery shards and other finds suggesting ninth- and tenth-century settlement were found during archaeological field surveys conducted at Hetényegyháza.⁴¹

5. The historical topography of the town to the end of the Middle Ages

Edit Sárosi

5.1 Early settlement in the territory of the town

The geographical location of Kecskemét played a decisive role in the development and rise of the town. The settlement evolved at the junction of several roads: the road connecting Roman Aquincum (or later Pest and

5. ábra. Kecskemét-Törökfái-dűlő, feltárt Árpád-kori település alaprajza Wilhelm 2012 után

Fig. 5 Ground-plan of an Árpád-period settlement uncovered at Kecskemét-Törökfái-dűlő After Wilhelm 2012

a Duna–Tisza köze más részeihez hasonlóan kisebb falvak és tanyaszerű telepek sűrű hálózata létezett.⁴⁵

A mai Kecskemét közvetlen környezetében állott egyházas helyek közül régészeti kutatások történtek Ballószögben, Hetényegyháza-Belsőnyírben, Matkón és Kerekegyházán kisebb, falusi templomok és temetők kerültek feltárára. Ezenkívül számos Árpád-kori településrészletet azonosítottak például Hetényegyháza területén, Ballószögben, Kiscukás területén és Városföldön, vagy a Kecskeméttel szomszédos Borbáson, Úrréten, illetve Kecskemét és Szentkirály határán, az egykor Nagykőrösről Alpárra vezető út mentén.⁴⁶ A Mercedes-gyár építéskor elvégzett legújabb régészeti kutatások pedig további regionális szinten is jelentős eredményeket hoztak az Árpád-kori települések morfológiájának megismerése szempontjából (5. ábra).⁴⁷

Ezekhez hasonló kisebb templomos település, vagy településmagok láncolata lehetett a mai város előzménye, mely a többi település közül feltehetőleg a 13. század második felében meginduló nagy birtok- és településszerkezeti átalakulás folyamán emelkedett ki, és indult el a várossá válás útján.⁴⁸ Sajnos, a tulajdonképpeni város kialakulásáról és középkori helyrajzáról a korabeli források hiánya miatt nagyon keveset tudunk. A mai belváros területén a megtelepedést és a település morfológiáját valószínűleg az egykori földrajzi és vízrajzi környezet, a Déllő-tó elhelyezkedése, a Picsó-patak folyása, illetve az ezektől nyugati irányban található természetes dombhát határozta meg. A Déllő-tótól dél-délnyugati irányban jöhetett létre az első Árpád-kori település. A tó nyugati partján állt a Kisboldogasszony tiszteletére szentelt, a helytörténeti munkákban Homoki-kápolnának is nevezett templom, mely a helyi szóhasználat szerint a város legidősebb, Szent István király által alapított épülete volt.⁴⁹ A templom történetéről egykorú forrás nem maradt fenn. Bár a kápolna pontos helyét régészeti kutatásnak máig nem sikerült hitelesítenie, eddig mindössze a templom körüli temető újkori sírjai kerültek elő.⁵⁰ Hornyik János adatai alapján⁵¹ az épület pontosan lokalizálható a Gyümölcs/Kápolna utca Homoki kapuhoz közelebb eső részén, az utca kiszélesedésében található jellegzetes, trapéz alakú teresedésre, illetve telekre. A területet ábrázoló, 1819-ben készült első részletes felmérésen már a templom 18. század végi pusztulása után a telekre épített, L-alakú polgárház kontúrja látszik a Hornyik által megjelölt telken, melyet még az 1900-as évek elején is ábrázoltak, illetve lefotóztak (A.3.1, C.2.1 és C.3.2 tábla; 6. ábra).

A Homoki-kápolnától délre helyezkedik el a város ma is álló Szent Miklós-plébániatemploma (ma: Öregtemplom), mely a régészeti kutatások eredményei alapján a 14. században már biztosan állt.⁵² Ez a korai templom egy kőből épült egyhajós épület volt, melyet temető és kőből épített kerítés, illetve árok határolt.⁵³ A 13–14. századi település belső szerkezetéről az írott és régészeti kutatások hiányában további részleteket nem ismerünk. Több, véletlenszerűen előkerült Árpád-kori lelet, melyek a Mária utcából, az egykori Korona kávéház (ma: Hírös Agóra, illetve Malom Center) területéről, illetve a régi városháza bontásakor kerültek elő, adnak mégis némi támpontot a korai település kiterjedéséről.⁵⁴ További Árpád-kori települési nyomok ismertek az egykori Tanítói Árvaház (ma: Szent Imre Katolikus Iskola) területéről,⁵⁵ bár ezeknek a történeti belvárosban előkerült leletekhez való viszonya nem tisztázott; felmerülhet, hogy egy másik településmagot, vagy kisebb, a korszakra szintén jellemző tanyaszerű telepet jelezhetnek.

5.2 A várossá válás folyamata

A régióban az Árpád-kori települések sűrű hálózata a 13. század elejétől mind a történeti, mind a régészeti forrásanyag szerint megszűnt. Az átalakulásban nagyszerepe volt a korszak mélyreható gazdasági-társadalmi változásainak, illetve az időjárási viszonyok lassú romlásának.⁵⁶ A Duna–Tisza közti térségben e folyamatot meggyorsította a tatárjárás (1241–1242), mely országos szinten itt okozta a legnagyobb pusztítást.⁵⁷ Ebben az időszakban, a régióban a korábbi lakott helyek jó része elnéptelenedett, pusztává vált. A tovább élő településeken egyre inkább általánossá váltak az utcák mentén elhelyezkedő állandó házhelyek, melyekhez állandósuló bel- és külterületi tartozékokat csatoltak. A 13–15. század közötti időszak másik, történeti szempontból meghatározó eseménye, illetve folyamata volt a kunok betelepítése az ország területére, közte a Duna–Tisza közére is. A Homokhátság területét a Csertán nemzetség vette birtokba. A kun szállásterület Kecskemét környékére is kiterjedt, és összefüggő településtömböt alkotott. A kunok elsősorban a volt királyi birtok elnéptelenedett falvainak területét szállták meg, így Kecskemét szomszédságában a legjelentősebb kun birtokosok kezén levő falvak a 14. században Szentkirály, Mindszent/Borbásszállása, Ágasegyháza, illetve Lajos, Mizse és Jakabszállás voltak.⁵⁸

Ugyanebben az időszakban emelkedtek ki a települések nagyobb halmozából azon új típusú, a forrásokban *oppidum*nak nevezett mezővárosok, melyek több szempontból átmenetet képeztek a falutelepülések és a szabad királyi városok között.⁵⁹ Ezek egyike volt Kecskemét városa is, mellyel kapcsolatban a 14. század közepétől jelennek meg az első írott források. 1353-ban még *possessio*-ként említik, majd 1368-ban már *oppidum seu villa*-ként szerepel. 1415-ben kivételesen *civitasként*, majd 1423-ban és 1439-ben is Erzsébet királyné mint saját tulajdonában álló *oppidumként* rendelkezett a várossal, ezért feltételezhető, hogy Kecskemét a 15. század közepéig a királynéi birtokszervezethez tartozott.⁶⁰ Az 1393-ban és 1463-ban is említett piac, illetve vásár⁶¹ a település piac-, illetve vásártartási jogára utal. Kecskemét kereskedelembe betöltött növekvő szerepét

Buda) with Szeged, which formed part of the long-distance trade route leading from the north and west to the south, used from the Roman times onwards, the road leading from the area of modern Baja and Kiskunhalas in the direction of Nagykőrös, Cegléd, Jászberény and Gyöngyös, and the ancient east–west oriented trade roads running from Csongrád and Szolnok towards Dunaföldvár.⁴² The earliest evidence for medieval settlement in the inner part of the modern town is represented by the tenth–eleventh-century cemetery, with hundreds of burials, that was discovered when the mound of Céduladomb was removed before the construction of the Reál Gimnázium (today: Katona József Gimnázium [‘Grammar School’]).⁴³ The cemetery was unearthed by Elek Kada, archaeologist and mayor, in 1911. Until the mid-fourteenth century, the emergence and early settlement history of the town are exclusively known from archaeological data. According to the data, the site of Kecskemét was located on the boundary of Csongrád and Pest counties;⁴⁴ where, similarly to other parts of the Danube–Tisza Interfluvium, a dense network of nucleated small villages and dispersed farmstead-like sites existed.⁴⁵

In the immediate vicinity of Kecskemét, archaeological excavations were conducted at church sites Ballószög, Hetényegyháza-Belsőnyír, Matkó and Kerekegyháza, where small village churches and cemeteries were unearthed. In addition to this, parts of Árpád-period settlements have been identified at numerous places. For example, at Hetényegyháza, Ballószög, Kiscukás and Városföld, as well as at Borbás and Úrrét near Kecskemét. Another settlement was identified between Kecskemét and Szentkirály, along the road that once ran from Nagykőrös to Alpár.⁴⁶ The latest archaeological investigations carried out, before the construction of the Mercedes industrial plant, have produced significant results concerning the morphology of Árpád-period settlements at a regional level too (Fig. 5).⁴⁷

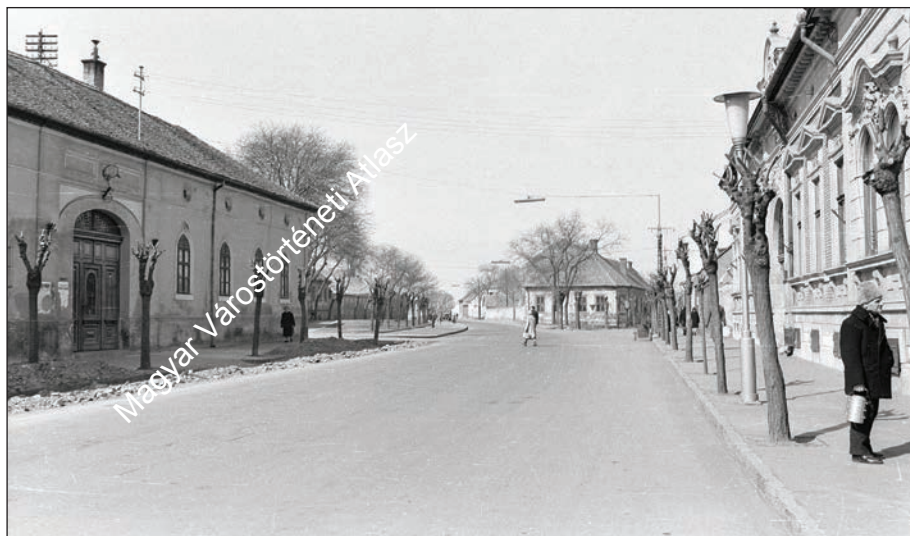
The antecedent of the modern town must have been a small settlement with a church, similar to the ones listed above, or an agglomeration of smaller sites, which emerged from hamlets and started to become urbanised during a great realignment of the settlement system from the second half of the thirteenth century.⁴⁸ Unfortunately, due to the lack of contemporary written documents, we know very little about the development of the town itself and its medieval topography. Habitation in the territory of the present-day town and the morphology of the town were probably determined by the past geographic and hydrographic environments: the location of Lake Déllő, the course of the Stream Picsó and the natural sand ridge found west of these bodies. The first Árpád-period settlement must have developed to the south–southwest of Lake Déllő. The church dedicated to the Nativity of the Blessed Virgin Mary, also called Homoki (‘Sandy’) Chapel in local history publications, stood on the western side of the lake. Local oral tradition holds that this was the oldest building of the town, which was founded by King Stephen I.⁴⁹ No contemporary source is available about the history of the church.

Although the exact location of the chapel has not yet been authenticated by archaeological investigations, early modern-period burials of the graveyard surrounding the church have been discovered.⁵⁰ Nevertheless, based on the description offered by János Hornyik,⁵¹ the building can be located at the junction of Gyümölcs (‘Fruit’) Street and Kápolna (‘Chapel’) Street, near Homoki (‘Sandy’) Gate (where the streets broaden out to form a characteristic trapezoidal square or plot). On the plot identified by Hornyik, the first detailed survey of the area dated to 1819 shows the contour of an L-shaped dwelling house, which was built there after the demolition of the church in the late eighteenth century. This house was still depicted in the early 1900s and later photographed (Plates A.3.1, C.2.1 and C.3.2; Fig. 6).

To the south of Homoki Chapel stood the still extant Parish Church of Saint Nicholas (today: Öregtemplom, [‘Old Church’]), which, based on the results of archaeological investigations, had already been built by the fourteenth century.⁵² This early church was a single-nave stone building, surrounded by a churchyard, stone walls and ditches.⁵³ In the absence of written and archaeological evidence, no more detail is known about the inner structure of the settlement in the thirteenth and fourteenth centuries. Nevertheless, some Árpád-period (AD 1000–1301) artefacts discovered by chance in the territory of former Korona kávéház (‘Crown Café’; today: Hírös Agóra Cultural Centre or Malom Center [‘Mill Centre’]) in Mária Street, and during the demolition of the old Town Hall, still provide some indication of the size of the early settlement.⁵⁴ Further Árpád-period settlement remains are known from the area of the former Tanítói Árvaház (‘Teachers’ Orphanage’; today: Saint Emerich Roman Catholic Primary School),⁵⁵ although their relationship with the artefacts found in the historical centre has not yet been clarified. It is possible that they represent another settlement core or a minor dispersed site, which was also characteristic of the era.

5.2 The process of urbanization

According to the testimony of historical sources and archaeological datasets, the dense network of Árpád-period settlements disappeared in the region from the early thirteenth century onward. The profound economic and social changes of the era, as well as the gradual worsening of weather conditions, played significant roles in the demographic transformation.⁵⁶ In the area of the Danube–Tisza Interfluvium, the process was accelerated by the Mongol Invasion (1241–1242), which caused there

6. ábra. A régi Gyümölcs (ma: Kápolna) utca 1977-ben. Középen a Homoki-kápolna és a korai temető által érintett telektömb területére épített polgárházak
Fig. 6 The old Gyümölcs Street (today: Kápolna) Street in 1977. The Homoki Chapel and medieval cemetery were located on the site of the later houses that can be seen in the middle of the photograph.
Fortepan–32354

jól mutatja, hogy 1415-ben a városban a királyné vámszedői működtek tovább.⁶² A kereskedelem, a kereskedelmi utak szerepének 14. századtól megnövekvő jelentősége valószínűleg elsődleges fontosságú volt Kecskemét várossá válása szempontjából. A 14–15. század fordulójára már jelentős helyi kereskedelmi központtá emelkedett, majd a 16. századra a magyar településhálózatban Kecskemét az alapvetően „városmentes” alföldi tájban a közepes városi funkciót ellátó mezővárosok közé lépett elő.⁶³

Kecskemét, tulajdonviszonyait tekintve 1439-ben került ki a királynéi kezelésből, mikor Káthai László,⁶⁴ Mihály,⁶⁵ Fülöp,⁶⁶ Jakab és Miklós testvérek kapták meg zálogbirtokként. Tulajdonviszonyai a 15. század folyamán gyakran változtak. 1445-ben Csekekátai Mihály, 1452-ben Péro János, majd 1456-ban Szilágyi Erzsébet, Hunyadi László és Mátyás birtokolta. 1458-ban Hunyadi Mátyás, már mint király, a Lábathlan család, János, illetve testvérei, László, Gergely és Miklósnak adományozta Kecskemétet. 1486-ban a korábbi tulajdonos Péro János özvegye, Margit asszony és fia, Gergely visszaváltja a család részére. 1508-ban Patócsi Gergely nemest és feleségét, Margit asszonyt említik birtokosként. A Patócsi család tagjainak 1558-ig, mellettük a Vízkelety családnak, majd Liszti Jánosnak és Zarkándi Pálnak voltak kecskeméti részbirtokai. Zarkándi Pál örökösei révén a Wesselényi család a 16. század közepétől az 1660-as évekig a város felét birtokolta.

7. ábra. A Szent Miklós- (később ferences) templom, 1930
Fig. 7 The Parish Church of Saint Nicholas (later Franciscan church), 1930
Fortepan–115666

the greatest destruction within the country.⁵⁷ During this period, a substantial part of the formerly populated places in the region became uninhabited and deserted. In the cases of the surviving settlements, it became increasingly common that permanent building plots were established along the streets, to which appurtenances were attached in the inner and outer parts of the settlement. Another historically decisive event (or process) of the period between the thirteenth and fifteenth centuries was the settlement of the Cumans into the territory of the country, including the Danube–Tisza Interfluvium. The area of Homokhát-ság was occupied by the Chertan tribe. The Cuman habitation area also extended over the region of Kecskemét, and it formed a contiguous zone around the town. The Cumans primarily occupied the abandoned villages in the former royal estates. In the vicinity of Kecskemét, the most important villages belonging to the Cumans in the fourteenth century were Szentkirály, Mindszent/Borbásszállása, Ágasegyháza, Lajos, Mizse and Jakabszállás.⁵⁸

It was in the same period that market towns, called *oppida* in written sources, emerged from a large set of settlements. These new types of settlements formed a transition between villages and free royal towns.⁵⁹ Kecskemét was one of these towns, as it is attested by written documents beginning with the mid-fourteenth century. In 1353, it was mentioned as a *possessio*, and in 1368 it was already called an *oppidum seu villa*. In 1415, it was exceptionally referred to as a *civitas*. Later, in 1423 and 1439. Queen Elizabeth wrote about the town as an *oppidum* possessed by her. Thus, it can be assumed that Kecskemét belonged to the queen's estates to the mid-fifteenth century.⁶⁰ The fact that a market and a fair⁶¹ were recorded in 1393 and in 1463 attests that the town had the right to hold these events. The increasing engagement of the settlement in trade is clearly demonstrated by the fact that the queen's tax collectors had an office in the town in 1415.⁶² The growing importance of trade and trade routes, beginning in the fourteenth century, must have played a pivotal role in the urbanization of Kecskemét. By the turn of the fourteenth and fifteenth centuries, it had already become a significant local commercial centre. Subsequently, in the sixteenth century, Kecskemét was in the basically "town-free" landscape of the Great Hungarian Plain. Nevertheless, it stepped forward in the Hungarian settlement network and turned into a market town with medium urban functions.⁶³

In terms of ownership relations, Kecskemét fell out of the queen's management in 1439 when the Káthai brothers (named László,⁶⁴ Mihály,⁶⁵ Fülöp,⁶⁶ Jakab and Miklós) received it as a pledge. Its owners frequently changed in the fifteenth century. Its proprietors were Mihály Csekekátai in 1445, János Péro in 1452, and later in 1456, it belonged to Elisabeth Szilágyi, as well as Ladislav and Matthias Hunyadi. In 1458, Matthias Hunyadi, then king of Hungary, donated Kecskemét to the Lábathlan family (namely János and his brothers, named László, Gergely and Miklós). In 1486, Margit, the widow of one of the former owners, János Péro and their son Gergely repurchased the town for the family. In 1508, a nobleman called Gergely Patócsi and his wife, Margit, are recorded as its proprietors. Members of the Patócsi family possessed parts of the town until 1558. Besides them, the Vízkelety family, and later János Liszti and Pál Zarkándi, are recorded among the owners. By the heirs of Pál Zarkándi, the Wesselényi family owned half of the town from the mid-sixteenth century to the 1660s. In 1668, Mária Széchy, the widow of Palatine Ferenc Wesselényi, pawned her estate in Kecskemét to István Koháry, the castellan of Fülek.

Beginning with the first record in 1353, written documents locate the town in Pest County. There is no evidence for the existence of any institution belonging to a noble county or a national public office in the town. However, the Kecskemét Seat (*szék* in Hungarian, *sedes* in Latin), operated in Kecskemét in the fifteenth century. It was an institution that functioned independently of the county organization, and was responsible for the administration of the Cumans who settled around Kecskemét in the thirteenth century. Similarly to other Cuman seats, the exact extent of the Kecskemét Seat and the details of its operation are unknown. Based on the few pieces of evidence available, researchers postulate that the Kecskemét Seat was established sometime between 1423 and 1446, and it ceased to exist by 1570.⁶⁷

5.3 The town in the late Middle Ages

The increasing population and economic weight of the growing market town is also indicated by the fact that the Parish Church of Saint Nicholas was enlarged; the building was extended towards the eastern apse in the fifteenth century (Figs. 7–8, 10). The churchyard of the church was mentioned in a document from 1475.⁶⁸ Its parish priest, called Imre, was mentioned in 1487.⁶⁹ The Homoki Chapel must have been the other parish church of the town. Its status as a parish church is suggested by the existence of the surrounding cemetery. Concerning the ecclesiastical topography of the town, mention must be made of the chapel dedicated to the Virgin Mary located in the outskirts of the town. According to the testimony of archaeological excavations, the area around the church was already used for burials in the fifteenth century.⁷⁰ There is no further information about the medieval ecclesiastical status and history of this church.

In the absence of written evidence and archaeological investigations, little is known of the fifteenth-century layout of building plots and streets. However, it can be assumed that the houses and plots were arranged

1668-ban Wesselényi Ferenc nádor özvegye, Széchy Mária Koháry István főleki kapitánynak zálogosította el kecskeméti birtokrészét.

A várost az írott források az első, 1353-as említéstől Pest megyében fekvőnek mondják. A városban nemesi vármegyéhez vagy országos közhivatalhoz tartozó intézményről nem tudunk. Azonban a 15. században Kecskemét központtal működött a környékre a 13. században betelepült kunok igazgatását ellátó, a megyei szervezettől független Kecskemét szék. Mint több más kun széknek, a kecskemétinek sem ismerjük pontos kiterjedését, illetve működésének részleteit. A rendelkezésre álló néhány adat alapján a kutatók arra következtettek, hogy Kecskemét szék 1423 és 1446 között keletkezett, és 1570-re szűnt meg.⁶⁷

5.3 A város a késő középkorban

A megerősödő mezőváros növekvő népességét és gazdasági súlyát is jelzi, hogy a Szent Miklós-plébániatemplomot a 15. században a szentély irányban kelet felé kibővítették, meghosszabbították (7–8. és 10. ábra). E templommal kapcsolatban 1475-ben a templom körüli temetőt,⁶⁸ 1487-ben Imre nevű plébánosát említik.⁶⁹ A város további plébániatemploma lehetett a Homoki-kápolna, melynek plébániai jogkörére a körülötte fennállt temető utal. A város egyházi topográfiáját tárgyalva meg kell még említeni a város határában álló, Szűz Mária tiszteletére szentelt kápolnát, ahol régészeti kutatás bizonyította, hogy a templom környékét már a 15. században temetkezésre használták.⁷⁰ E templom középkori egyházi jogi helyzetére vagy történetére nézve pontosabb információ nincs.

A város 15. századi telek-, illetve utcahálózata írott adatok és régészeti kutatások hiányában pontosan nem ismert. Azonban feltételezhető, hogy a házak, illetve a telkek a Szent Miklós-plébániatemplom és a piac tér irányából a főbb kereskedelmi útvonalak irányában fejlődő utcák mentén rendeződtek el (A.3.1 tábla). A világi épületek között meghatározó építmény lehetett az a város központjában, a Szent Miklós-plébániatemplom mellett álló jelenlegi formájában toronyként azonosítható objektum, mely a 15. században már valószínűleg állt. A négyszögletes alaprajzú, téglából emelt épület északkeleti fala a ferences rendházba való 1702-ben történt beépítés után is eredeti magasságában megmaradt (8. és 10. ábra). A szondázó régészeti kutatásnak mindössze annyit sikerült kiderítenie, hogy a lőréses alakja, megformálása 15. századi építményekkel mutat hasonlóságot, és sem falvastagsága, sem helyzete alapján nem illik a későbbi rendház együttesébe. A torony rendeltetésére sajnálatos módon nincsen adat, de központi elhelyezése, a plébániatemplommal vetekedő magassága mindenféleképpen kiemelkedő funkciót feltételez. A torony talán a királyné 1415-ben említett vámszedőinek a hivatali vagy lakhelye,⁷¹ vagy a településen birtokot szerző család, illetve személy, mint Kecskeméti Péro János, vagy Kecskeméti Patóchy Boldizsár tulajdonában álló épület lehetett.

Az 1423-tól gyakran emlegetett városi tanácsnak (*iurati*) és a város élén álló bírónak (*iudex*) ekkor még külön hivatali épülete a kutatók véleménye szerint nem volt, a mindenkori megválasztott bíró ekkor még a saját házában tanácskozott a tanács tagjaival.⁷² A tanács működésének ezen korai időszakából írott források sajnos nem maradtak fenn, tevékenységére csak közvetett adatok, illetve a 16. század végétől rendszeressé váló feljegyzések alapján lehet következtetni.

A város életében központi szerepet betöltő heti és napi piac helye a Szent Miklós-plébániatemplom körül lehetett, ám a vásárok, főképp az állatvásárok színhelye már a 15. században kiszorulhatott a belvárostól keletre elterülő füves térségre, a Vásártérre. Bár a későbbi Vásártér középkori használatára vonatkozó írott vagy régészeti forrás eddig nem került elő, elképzelhető, hogy már ekkor is a központi területektől kissé kintebb, a városkörnyéki szikes tó partján tartották a nagyobb sokadalmakat (A.3.1 tábla).

6. Kecskemét a török korban (16–17. század)

Sárosi Edit

6.1 A város helyzete a török korban

A mohácsi csatavesztés után 1526. szeptember 29-én Kecskeméten is pusztítva vonultak át a török seregek, ám állandó török megszállás alá csak 1541 után került a város.⁷³ Az Oszmán Birodalom részeként a budai szandzsák alá tartozó kecskeméti *nahiye* székhelye lett. 1565-ig a budai pasa szolgálati birtokához tartozott, 1566–1580 között különféle török birtokosok számára évente kiosztásra került *ziamet* birtokok közé került, majd a szultáni *hász* birtokok közé sorolták. A város a hódoltság alatt nem vesztette el összeköttetését a királyi Magyarországgal sem; adóit nemcsak a török, hanem a magyar uralkodó, illetve a földesurak felé is folyamatosan fizette.⁷⁴ A török központi adminisztráció az adókievetés kapcsán 1546-tól részletes felméréseket készített a meghódított területről, benne Kecskemétről is, melyben részletes adatokat szolgáltat nemcsak a város szerkezetéről, de a város lakosságáról és a gazdasági termelésről is. Fennmaradtak továbbá a királyi Magyarország részére beszedendő adózási és tizedlajstromok, melyek szintén sok értékes adatot tartalmaznak, főleg a lakosság száma tekintetében.⁷⁵ Ezenkívül a kora újkori városra vonatkozóan fontos adatokat tartalmaznak az 1590-es évektől fennmaradt, a városi magisztrátus által készített feljegyzések, jegyzőkönyvek, il-

8. ábra. A ferences kolostor (ma: Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Kodály Intézet) épületegyüttesébe épített középkori lőréses torony (jobbra) 1982-ben

Fig. 8 Medieval tower with loopholes (to the right) built into the building complex of the later Franciscan Friary in 1982 (today: Kodály Institute of the Franz Liszt Academy of Music)

Fortepan-84727

along the streets leading from the Parish Church of Saint Nicholas and the market square towards the major trade routes (Plate A.3.1). Among the lay buildings, the most important one must have been the feature standing in the town centre, next to the Parish Church of Saint Nicholas, which can be interpreted as a tower in its present form. This building probably existed in the fifteenth century. The north-eastern wall of the brick building with a rectangular ground plan was retained in its original height, even when it was built into the Franciscan Friary in 1702 (Figs. 8 and 10). Test excavations were able to demonstrate that only that the shape and construction of the arrow slits show similarity with fifteenth-century structures, and neither their position nor the thickness of the wall fit into the building complex of the later friary. Unfortunately, there is no evidence concerning the function of the tower. However, its central location and its height comparable to that of the parish church indicate that it was certainly a prominent building. The tower might have served as the office or residence of the queen's tax collectors, mentioned in 1415,⁷¹ but it is also possible that it belonged to a family or person who had properties in the settlement, such as János Péro of Kecskemét or Boldizsár Patóchy of Kecskemét.

Researchers believe that the town council (*iurati*), often mentioned after 1423, and the judge (*iudex*) heading the town did not have a separate office building yet. The elected judge still met the members of the council in his own house at this time.⁷² Unfortunately, no written documents have survived from the early phase of the council's operation. Their activity can only be inferred from indirect data, as well as from records regularly issued from the late sixteenth century onwards.

The site of the weekly and daily markets, which was of central importance in the town's life, might be located next to the Parish Church of Saint Nicholas. However, in the fifteenth century, the site of the fairs, particularly that of the livestock fairs, must have been moved outside the inner town to Vásártér ('Fairground'), which was a piece of grassland located east of the town. Although there is still no written or archaeological evidence available for the medieval use of the later Vásártér, it is presumable that the major markets were held near the suburban alkaline lake, located at some distance from the inner parts of the town (Plate A.3.1).

6. Kecskemét in the Ottoman period (16th–17th centuries)

Edit Sárosi

6.1 The situation of the town in the Ottoman period

After the defeat of the Hungarians at the Battle of Mohács on 29 September 1526, the Ottoman troops marched through Kecskemét, wreaking havoc on the town. However, it was only after 1541 that the town came under permanent Ottoman occupation.⁷³ As part of the Ottoman Empire, the town became the seat of the Kecskemét *nahiye* that belonged to the *Sanjak* of Buda. Until 1565, it formed part of the estates held by the Pasha of Buda for his services. Between 1566 and 1580, it was a *ziamet*-estate, shared out annually among various Ottoman landowners. Subsequently, it belonged to the sultan's *khas* estates. During the Ottoman occupation, Kecskemét did not lose its connection with Royal Hungary (i.e. the Habsburg Kingdom of Hungary). It paid taxes not only to the Ottomans but also to the Hungarian ruler and landowners.⁷⁴

Beginning with 1546, the central Ottoman administration made detailed surveys of the occupied territory, including Kecskemét, which give us detailed information not only about the structure of the town, but also about its population and economic production. We also have

letve a 17. század közepétől a városi adókönyvek, szabályrendeletek, melyek az előző időszakhoz képest lényegesen több adatot tartalmaznak a város helyrajzára is, annak ellenére, hogy a város 16–17. századi belső szerkezetére vonatkozó közvetlen forrás vagy térképes ábrázolás nem maradt fenn (9. ábra).⁷⁶

Az utcákra, utcanevekre vonatkozó legkorábbi feljegyzések a törökök által lejegyzett adójegyzékekből, azaz defterekből ismertek (1. táblázat). Így 1546-ban a következő utcaneveket említik a török közigazgatási beosztás szerinti városrészek, azaz *mahalle*-k felsorolásakor: Nagy utca, Szentmária utca, Új utca, Kozma utca, Varga utca, Szentlőrinc utca, Oskola utca és Gyümölcs utca, míg az 1562-ben készített összeírásban az alábbi utcanevek szerepelnek: Nagy utca, Varga utca, Kozma utca, Kőrös utca, Gyümölcs utca, Szentlőrinc utca, Lomlik (?) utca, Oskola utca, Szentmária utca és Kun utca.⁷⁷ A legkorábbi, 1590-es évekből fennmaradt városi jegyzőkönyvek⁷⁸ is említenek olyan, a kereskedelmi kapcsolatok főbb irányait is mutató utcákat, mint a Kőrösi utca, a Pálkai utca vagy a Szentlőrinci utca. Ezek közül a Nagy utca az 1869-es kataszteri térképen jelölt Vásári Nagy utcával (ma Petőfi utca), a Szentlőrinci utca a Csongrádi Nagy utcával (ma: Csongrádi út), Kőrös utca a Kőrösi Nagy utcával (ma: Nagykőrösi utca), a Szentmária utca a Mária utcával (ma: Mária utca), míg a Gyümölcs utca a Kápolna utcával (ma: Kápolna utca) azonosítható, míg a Halasi utca és a Szolnoki utca ma is létező utcaneveket jelöl. Az Oskola utcát minden valószínűség szerint az 1540-es években már biztosan működő iskola közelében, esetleg a későbbi Főiskola tér (ma: Kálvin tér) – Aradi utca környékén kell keresni. Sajnos a Varga utca, Kozma utca, Kun utca, Új utca és a valószínűleg hibásan lejegyzett Lomlik utca pontos helye a rendelkezésre álló adatok alapján nem azonosítható. Feltehető, hogy a városban ennél több elnevezett utca is volt, ezek közül a pontosan helyhez nem köthető Derék utca említése 1677-ből, az Alsó part nevű utca vagy városrész említése 1678-ból ismert.⁷⁹

Utca/Street	Év/Year
Nagy ucca	1546, 1559, 1562
Szentmária ucca	1546, 1559, 1562
Varga ucca	1546, 1559, 1562
Szentlőrinc ucca	1546, 1559, 1562
Oskola ucca	1546, 1559, 1562
Gyümölcs ucca	1546, 1559, 1562
Új ucca	1559
Kozma ucca	1562
Kőrös ucca	1562
Lomlik ucca	1562
Kún ucca	1562

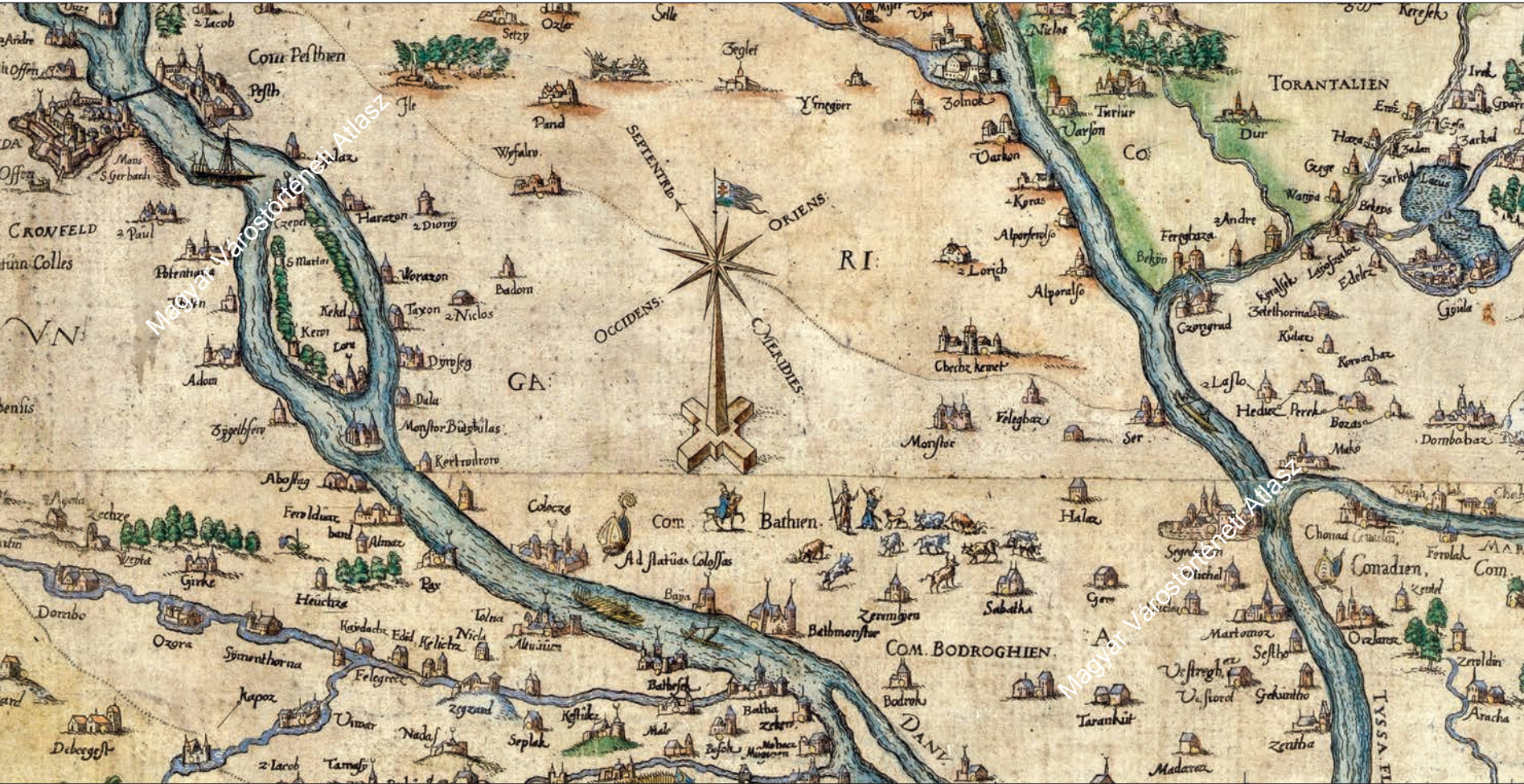
1. táblázat. Török defterekben említett utcák
Table 1 Streets mentioned in Ottoman defter lists

A város belterületét ebben az időszakban erősítés, árok, illetve palánkfal vette körül, a városba való közlekedést kapukon keresztül

registers of taxes and tithes collected by Royal Hungary, which also contain valuable information (especially about the number of inhabitants).⁷⁵ Additionally, records and protocols made by the town magistrates dating from the 1590s onwards, as well as the tax books and regulations of the town preserved from the mid-seventeenth century on, contain valuable data about the early modern town. These sources provide us with much more material concerning the topography of the town than documents dated to the previous period, despite the lack of direct evidence or cartographic depiction of the sixteenth or seventeenth-century inner structure of the town (Fig. 9).⁷⁶

The earliest pieces of information about the streets and street names are known from Ottoman tax registers, the *defters* (Table 1). In 1546, for example, the following street names were recorded when listing the Ottoman administrative units of the town called *mahalles*: Nagy ('Great') Street, Szentmária Street, Új ('New') Street, Kozma Street, Varga ('Cobbler') Street, Szentlőrinc Street, Oskola ('School') Street and Gyümölcs ('Fruit') Street. The 1562 register, on the other hand, lists the following streets: Nagy Street, Varga Street, Kozma Street, Kőrös Street, Gyümölcs Street, Szentlőrinc Street, Lomlik (?) Street, Oskola Street, Szentmária Street and Kun ('Cuman') Street.⁷⁷ The earliest town protocols⁷⁸ dating back to the 1590s also refer to streets indicating the main directions of trade relations, such as Kőrösi Street, Pálkai Street and Szentlőrinci Street. Comparing these street names with those shown by the 1869 cadastral survey, one can identify Nagy Street with Vásári Nagy ('Great Market') Street (today: Petőfi Street), Szentlőrinci Street with Csongrádi Nagy Street (today: Csongrádi Road), Kőrös Street with Kőrösi Nagy Street (today: Nagykőrösi Street), Szentmária Street with Mária Street (today: Mária Street), Gyümölcs Street with Kápolna Street (today: Kápolna Street), while Halasi Street and Szolnoki Street are still existing street names. The Oskola Street was, therefore, located either next to the school (which was certainly already operating in the 1540s), or perhaps somewhere in the vicinity of the later Főiskola ('College') Square (today: Kálvin Square) and Aradi Street. Unfortunately, the exact location of Varga Street, Kozma Street, Kun Street, Új Street and, the presumably misspelt, Lomlik Street cannot be identified based on the currently available data. It is likely that there were further named streets in the town. For example, Derék Street, mentioned in 1677, which cannot be precisely located, as well as the street or district called Alsó part ('Lower bank') known from 1678.⁷⁹

The settlement was fortified in this period; ditches and palisade walls surrounded the inner areas while traffic into the town was regulated and controlled at the town gates. The first reference to the town ditches dates from 1659. The earliest detailed description of the gates was offered by Mátyás Bél and the Buda Gate was mentioned in 1698.⁸⁰ In his writing, titled *Mohács-name*, the Ottoman historian Kemal Pashazade mentioned Kecskemét among important fortified sites.⁸¹ According to the testimony of written documents, the territory of the town was divided into tenths in the 1590s, and each of these administrative units was governed by a corporal.⁸² The number of tenths kept changing over the years. In the sixteenth century, their number is unknown. The earliest concrete evidence comes from 1665, when thirteen tenths were listed together

9. ábra. Kecskemét ábrázolása. Matthias Zündt: Nova totius Hungariae, 1567
Fig. 9 The depiction of Kecskemét. Matthias Zündt: Nova totius Hungariae, 1567
American Geographical Society Library Digital Map Collection
(<https://www.wdl.org/en/item/6761>)

ellenőrizték, szabályozták. A városárok első említése 1659-ből, a kapuk első részletes leírása Bél Mátyástól származik, a Budai kapu 1698-as említése is ismert.⁸⁰ Az erődítések meglétére Kemálpasazáde török történetíró is utal *Mohácsnéme* című munkájában, mikor a várost a jelentékeny és erődített helyek között sorolja fel.⁸¹ A belterület az írott források szerint az 1590-es években már tizedekre volt felosztva, mely közigazgatási egységek élén a tizedes állt.⁸² A tizedek száma az évek folyamán változott, a 16. században számuk ismeretlen, az első pontos adat 1665-ből származik, mikor 13 tizedet sorolnak fel a tizedesek nevével. 1687-ben, 1688-ban és 1689-ben készített összeírások már 20 tizedet tüntetnek fel, 1700-ban 18 tizedről szólnak a forrásaink, míg 1662-ben négy járás (*pars*) szerint sorolták fel a gazdákat.⁸³ A tizedeknek rendkívül fontos szerepe volt a városi igazgatásban, a tized élén álló tizedes segítette a városi hatóságot a városi rendeletek betartatásában, különféle szolgáltatások behajtásában, a népesség számontartásában és a közbiztonság fenntartásában. A város lakóit rendszeresen tizedgyűlésbe hívták, ahol a tizedes közvetítette a városvezetésnek a lakosságra vonatkozó döntéseit, s valószínűleg ő közvetítette a lakosság igényeit, visszajelzéseit a város vezetése felé is.

6.2 A város népessége

A város népességére vonatkozóan az első becslésekhez is elegendő támpontot nyújtó forrásoknak a török összeírások tekinthetők. A névsort a török közigazgatás szabályainak megfelelően az egy-egy utcához kapcsolt telektömbökként, azaz *mahallé*ként írtak össze. Ezek elkészítése során minden településen feljegyezték a lakosok neveit, a családfők mellett nyilvántartásba vették nőtlen, felnőtt korú fiait, a háztartásban élő nőtlen testvéreket, esetenként a vejet és a szolgálkat is. Sajnálatos módon a források tekintetében nagyon sok a bizonytalanság, a lakosság számát csak megbecsülni lehet.⁸⁴ A török összeírások adófizetőkre vonatkozó adatait a királyi Magyarországnak fizetendő adók összeírásai során készített jegyzékekkel lehet összehasonlítani.

A török hatóságok az első szandzsákösszeírást 1546-ban végezték el, mikor összesen 471 főt írtak össze, ebből 295 személyt családfőként jegyeztek fel, közülük pedig 200-an fizettek fejadót. Ez alapján arra lehet következtetni, hogy az 1540-es években a város lakossága 1500–1800 fő körül lehetett.⁸⁵ Az adófizetők száma az 1560-as évek elejére megduplázódott, 1562-ben 399, míg 1565-ben 398 személy fizetett *dzsizje* adót.⁸⁶ Ezen adatok szinte számszerűen egyeznek az 1552-ből fennmaradt portális adójegyzékben felsorolt 220, illetve 1565-ben lejegyzett 398 adózó háztartással.⁸⁷ A népesség száma a portális adójegyzékek szerint az 1570-es évektől a századfordulóig stagnál, 430 körüli adózó háztartást jegyeztek fel ebből az időből, mely hozzávetőlegesen 2300–2600 fő lakosságot jelenthet.⁸⁸ Feltűnő azonban, hogy az 1580-ban készített *dzsizje*-összeírás szerint a város lakossága az előzőekhez képest több mint kétszeresére duzzadt, 1421 személyt vettek jegyzékbe, mely emelkedés a családfők számának növekedését (1080 családfő) hozta. Ez alapján az összlakosság ebben az időszakban akár 6000–7000 főre is duzzadhatott. Ezzel szemben 1590-ben összesen 721 fő szerepel a defterjegyzékben, és a háztartásfők száma drasztikusan csökkent, mindössze 535 családfőt írtak össze, ami hozzávetőlegesen 2700–3500 fő lakosságot jelenthet. A háztartásfők számának gyors emelkedése, majd drasztikus csökkenése minden bizonnyal összefüggésbe hozható a korszak migrációs folyamataival, a városba történő be- és kiköltözések nagy számával, esetleg az 1585. évben pusztított pestissel,⁸⁹ de az is elképzelhető, hogy az adózók körének megállapításában történő változás is közrejátszott a hirtelen növekedésben. 1559-ben például az előző, 1546-os összeíráshoz képest a lakosok közül 270-en meghaltak, de 273 újonnan jöttet sorolnak fel a jegyzékben, akik közül a Szentmária utca lakói között 47 családfő kapcsán jegyezte meg a készítő, hogy korábban Szegeden laktak.⁹⁰

A defterek nemcsak az összlakosság számára vonatkozóan tartalmaznak becses adatokat, hanem a lakosság vagyoni és számbeli eloszlására is. Az 1559. évi defter szerint a legnépesebb a Nagy utca *mahalle* volt, ahol összesen 167 családfő élt. Népesség tekintetében ezt követi a Szentmária utca 68 családfővel, míg a Gyümölcs utcában 52 családfő lakott. Az Oskola utcában 32 családfőt számoltak össze, az Új utca *mahalle*-ban 26, a Kozma utcában 19, a Varga utcában 6 családfő élt. A népesség számára vonatkozó adatokat a 17. századtól kezdve a magyar dézsma- és dikajegyzékekben, illetve 1662-től a városi adókönyvekben találhatunk adatokat.⁹¹ A tizenöt éves háború alatt nagy pusztulás érhetett a várost és környékét. Bár az 1599–1602 közötti időszakban befizették a város adóját, az 1603 és 1625 közötti időszak hiányzik az adófizetésre vonatkozó összesítésből, ezért erre az időszakra lehet tenni a város legnagyobb arányú pusztulását, illetve az elmenekültek visszatérését.⁹² 1639-ben 19 porta után, majd 1647-ben már 40 porta után fizetett a város adót,⁹³ az első, 1662-ből fennmaradt városi adókönyvben 792 adófizető, majd 1684-ben 1219 háztartás szerepel, ami hozzávetőlegesen 5000–6000 fős lakosságot takarhat.⁹⁴

Összességében elmondható, hogy Kecskemét a 16–17. században a Duna–Tisza közí térség középső részének egyik legnépesebb településévé vált, csak Ráckeve írtak össze nagyobb lélekszámot. Az épületek számára vonatkozóan a korszakot tekintve pontos adatokkal nem rendelkezünk, csupán egyetlen évre vonatkozóan ismert adat, méghozzá 1597-ből, mikor feljegyezték, hogy a háborús pusztítások következtében a város 580 házából mindössze 327 maradt.⁹⁵

with the names of the corporals. The 1687, 1688 and 1689 censuses list as many as twenty tenths. In 1700 the sources refer to eighteen tenths, while in 1662 they list landowners based on four districts (*pars*).⁸³ The tenths played a very important role in urban administration. The corporals heading the tenths helped the town authorities enforce urban regulations, attain various services, keep a record of the population, and also maintain public security. The town's residents were regularly summoned to meetings in each tenth, where the corporal informed the population about the decisions of the urban authorities, and probably also acted as mediators regarding the population's needs and responses to decisions made by authorities.

6.2 The population of the town

The Ottoman censuses also provide sufficient information for an initial estimate about the population of the town. In accordance with the rules of the Ottoman administrative system, the names of residents were recorded by blocks of lots (*mahalle*) connected to streets. When censuses were made, the names of the inhabitants were recorded in each settlement. In addition to the heads of families, the adult unmarried sons, the unmarried brothers living in the same household, and occasionally the sons-in-law and servants were also registered. Regrettably, there are a lot of uncertainties around the sources, and thus the population numbers can only be estimated.⁸⁴ The data of Ottoman censuses referring to taxpayers can also be compared with registers compiled when making lists of taxes payable to Royal Hungary.

The Ottoman authorities conducted the first census of *sanjaks* in 1546. Altogether 471 people were listed, of whom 295 people were registered as heads of families, 200 of which paid poll taxes. On the basis of these, it can be concluded that the population of the town must have been around 1,500–1,800 inhabitants in the 1540s.⁸⁵ The number of taxpayers had doubled by the beginning of the 1560s. In 1562 it was 399 people, while in 1565 398 people paid *jizyah* taxes.⁸⁶ These figures are almost equal to the 220 and 398 taxpaying households listed in the portal tax assessments dated to 1552 and 1565, respectively.⁸⁷ According to the data of portal tax assessments, the population number stagnated from the 1570s to the turn of the sixteenth century. Around 430 taxpaying households were registered then, which means approximately 2,300–2,600 inhabitants.⁸⁸ It is striking, however, that according to the *jizyah* census of 1580, the population of the town was more than twice as much as before. 1421 inhabitants were listed, and the increase also meant that the number of the heads of households rose (there were 1080 household heads). Based on these data, the total population must have expanded to as many as 6,000–7,000 inhabitants in this period. By contrast, a total of 721 people were listed in the 1590 *defter*, and the number of household heads drastically decreased. In that year merely 535 heads of households were recorded, which implies a population of approximately 2,700–3,500 people. The rapid rise followed by a drastic decline in the number of household heads can certainly be explained by the migration flows of the era, and perhaps by the havoc wrought by a plague in 1585.⁸⁹ Nevertheless, it is also possible that changes in the criteria according to which taxpayers were determined also had a role in the abrupt rise of their number. In 1559, for example, 270 people were dead from the residents listed in the previous census of 1546. However, 273 newcomers appeared in the register, and from them, as it was noted by the creators of the census, 47 family heads living in Szentmária Street had previously lived in Szeged.⁹⁰

The *defters* contain precious data not only in terms of the total population, but also for the distribution of wealth and numbers of the population. According to the *defter* from 1559, the most populous part of the town was the Nagy Street *mahalle*, where altogether 167 family heads lived. In terms of the number of inhabitants, it was followed by Szentmária Street (with 68 family heads) and Gyümölcs Street (with 52 family heads). In Oskola Street there were 32 heads of households, while in Új Street *mahalle* there were 26, 19 in Kozma Street and 6 in Varga Street. Beginning with the seventeenth century, data on the population can be derived from the Hungarian tithe and *dica* registers. From 1662 onwards, there were also the urban tax records.⁹¹ During the Fifteen Years' War (1591–1606), the town and its surroundings must have been heavily destroyed. Although between 1599 and 1602 taxes paid by the town were still collected, the years between 1603 and 1625 are missing from the taxation records. Thus, the highest rate of destruction of the town and the return of refugees can be dated to this period.⁹² The town paid taxes on nineteen households in 1639, and on forty households in 1647.⁹³ The earliest tax record of the town dated to 1662 listed 792 taxpayers. Subsequently, in 1684, 1219 households were recorded, which implies a population of approximately 5,000–6,000 inhabitants.⁹⁴

All in all, it can be said that Kecskemét turned into one of the most populous settlements in the central part of the Danube–Tisza Interfluvium Region in the sixteenth and seventeenth centuries. Ráckeve was the only settlement where a larger number of residents were recorded. For the number of buildings, we do not have exact data in this period. There is evidence from only one year, 1597, when it was recorded that from the 580 houses of the town only 327 remained owing to the damages caused by war.⁹⁵

6.3 A török kori város

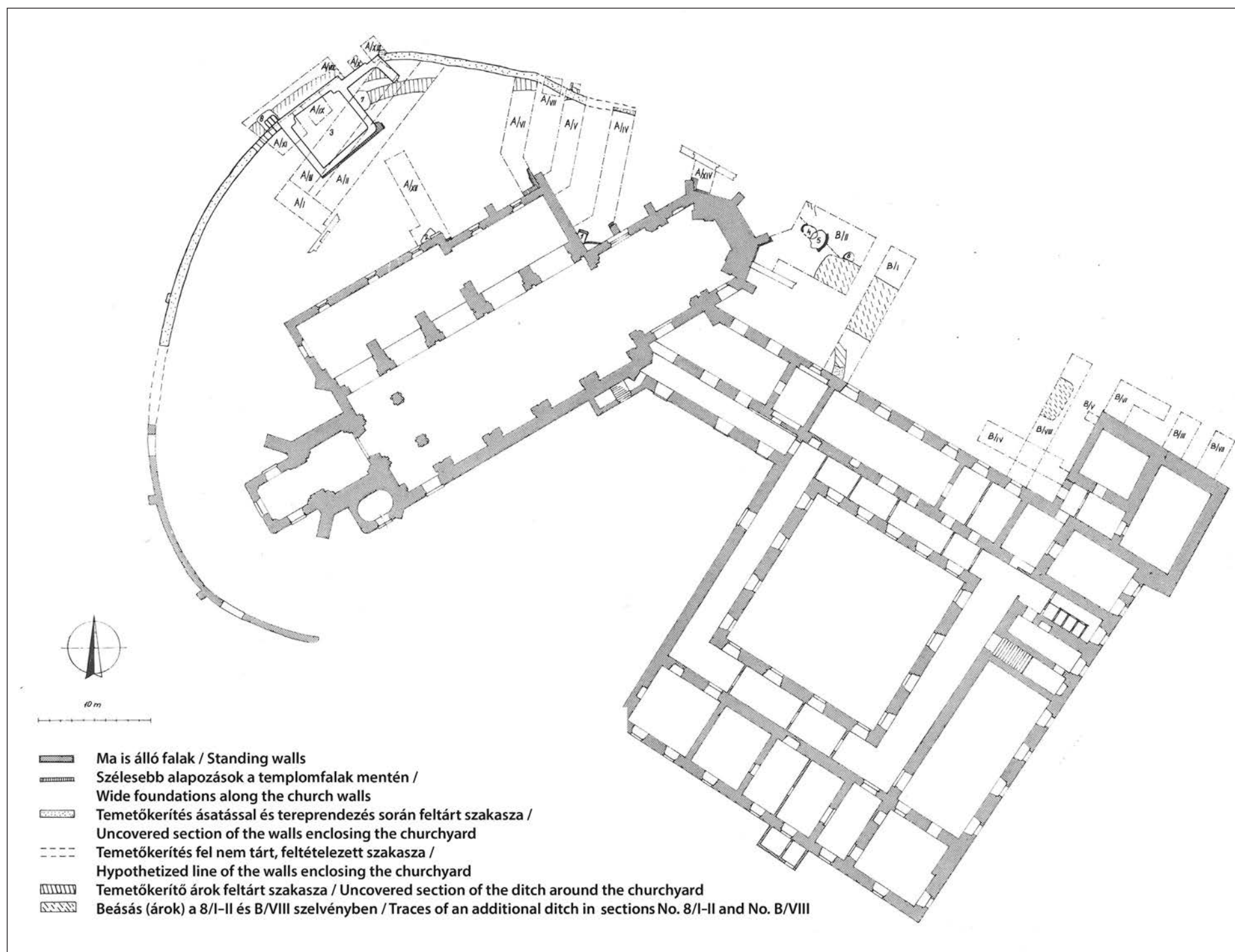
A város általános szerkezete a török kor évtizedei alatt nem változott jelentősen, a település képét alapvetően a központban elhelyezkedő plébánia és piactér, illetve az innen sugárirányban kiinduló, feltehetőleg már a késő középkorban rögzült főbb utcák tengelye jelentette (A.3.2 tábla). A lakosság erőteljes növekedése valószínűvé teszi, hogy a belterület sokkal zsúfoltabb lett az új lakosok építkezései következtében. Éppen ezért, a magisztrátus 1678-ban elrendelte, hogy házat, istállót építeni kizárólag a bíró és tanács engedélyével, jóváhagyásával lehet.⁹⁶

Az egyházi épületek közül a Szent Miklós-plébániatemplomot és a hívek gondozását 1644-től a városban megtelepedett ferences atyák vették át, akik rendházukat a Szent Miklós-templom szomszédságában építették fel (10. ábra). A templomot 1658-ban megújították, majd 1679–1686 között megépült a Szent Antal-kápolna, illetve megújult a kerítés és a rendház épülete is.⁹⁷ A 15. századi osszáriumra az 1678-as tűzvész utáni átépítéskor kezdték el építeni a Szent Mihály-kápolnát, mely 1698-ra készült el.

6.3 The town in the Ottoman period

The overall structure of the town did not change significantly during the decades of the Ottoman occupation. The most characteristic features of the settlement were the parish church and the market square (both located in the centre), as well as the main streets radiating from there, the axes of which were already established in the late Middle Ages (Plate A.3.2). The strong growth in population makes it likely that the inner part of the town became much more densely inhabited due to constructions erected by new residents. That is the reason why the town magistrates ordered in 1678 that houses and stables could be built only with the permission and approval of the judge and council.⁹⁶

From the ecclesiastical buildings, the Parish Church of Saint Nicholas and its congregation were taken over by the Franciscans, who settled in the town in 1644. They erected their friary next to the Church of Saint Nicholas (Fig. 10). The church was renewed in 1658. Between 1679 and 1688 the Chapel of Saint Anthony was built. The fence and the building of the friary were renovated as well.⁹⁷ The construction of the Chapel of

10. ábra. A ferences templom (korábbi Szent Miklós-plébániatemplom) és kolostor alaprajza
Biczó 1974 után

Fig. 10 Ground plan of the Franciscan Church (formerly: Parish Church of Saint Nicholas) and Friary
After Biczó 1974

Több adat is arra utal, hogy a 15. században működött a plébánia mellett, talán attól elkülönülve iskola. A kecskeméti iskola énekes diákjairól Zsigmond lengyel herceg 1500–1505 között vezetett budai számadáskönyve is megemlékezett.⁹⁸ Az iskola léte utal továbbá, hogy az 1420-as évektől számos kecskeméti illetőségű fiatal jutott el külföldi egyetemekre. Név szerint ismerjük nyolc bécsi diák nevét,⁹⁹ illetve további négy kecskeméti születésű hallgatót említenek a krakkói egyetemen.¹⁰⁰ Az iskola létét az 1559-es *defter*jegyzékek is megerősítik, az Oskola utca *mahalle* elnevezés arról tanúskodik, hogy az utca névadója, az iskola fontos viszonyítási pont lehetett a késő középkori–török kori városban. A 17. század közepétől a ferencesek vették át a katolikus oktatás megszervezését, az adatok szerint folyamatos volt az iskola működése.¹⁰¹

A város életében és helyrajzában jelentős változásokat hozott a reformáció elterjedése. A források szerint Luther tanai az 1540-es évektől jelentek meg Pest megyében, s hamar eljuthattak Kecskemétre is. Ezt igazolja a wittenbergi egyetemre beiratkozott Pest megyéből származók névsora, melyben, 1561-ben Kecskeméti Benedeket és 1562-ben Kecse-

Saint Michael over the fifteenth-century ossuary was started during the reconstruction following the 1678 fire. It was completed in 1698.

Several pieces of data show that in the fifteenth century there was a school by the parish church, perhaps separated from it. The chorister students of the Kecskemét school were mentioned in the Buda account books of Sigismund, Prince of Poland, between 1500 and 1505.⁹⁸ The existence of the school is also demonstrated by the fact that many young people from Kecskemét attended foreign universities from the 1420s onwards. Eight students studying in Vienna are known by the town name,⁹⁹ and four other students born in Kecskemét are mentioned at the University of Cracow.¹⁰⁰ The existence of the school is also supported by the *defter* from 1559. The name Oskola Street *mahalle* suggests that the school, after which the street itself was named, must have been an important point of orientation in the late medieval and Ottoman town. After the mid-seventeenth century, the Franciscans took over the organization of Catholic education in the town, and there is evidence that the school functioned continuously.¹⁰¹

méti Jánost is említik. Kecskeméten hamar jelentős gyülekezet alakulhatott ki, hiszen a közösség 1564-ben már az „Öreg kő templom” a „pápis-ták” és „Luther-keresztények” közötti megosztásáról, közös használatának szabályozásáról döntött. A megosztott használat nem sokáig működött, hamarosan a protestánsok különálló fatemplomot építettek a Szent Miklós-plébániatemplom környékén. Ennek pontos helye máig ismeretlen; a városi hagyomány szerint a Szent Mihály-kápolna e fatemplom helyére épült, ám a hitelesítő feltárás a kápolna helyén a fatemplom maradványait nem azonosította.¹⁰² A ferencesek *Historia domus*ának 1759-es feljegyzése szerint a fatemplom a Szent Miklós-templomtól nyugatra, a kerítésen belül épült fel,¹⁰³ ezzel szemben több kutató valószínűsíti, hogy az építmény a református Ókollégium telkének szomszédságában, a Templom közben (ma: Kéttemplom köz) állhatott.¹⁰⁴ 1678-ban a református templom melletti lelkészlak leégett, minek következtében a református és katolikus egyház az iskolával és a város nagy részével együtt porrá vált. Az elpusztult református fatemplom helyett Koháry István és Wesselényi Pál földesurak, illetve a török szultán engedélyével 1684-re felépült az új református templom, melyet szultáni engedéllyel, Orgovány pusztán vágott kőből építették.¹⁰⁵ A templomot eredetileg másfél öl (2,84 m) magas kőfal vette körül, a templomkert 1778-ig temetőként működött (11. ábra, C.1.4 tábla).¹⁰⁶

Valószínűleg a protestantizmus megjelenésével egyidős a református iskola a városban. 1570-ig elemi és alsó gimnáziumi évfolyamokkal működött, majd 1678-ig 6 évfolyamos gimnáziumként. A tűzvész után a református iskola épületét megújították és kibővítették. Az oktatás magas színvonalát mutatja az 1580–1608 közötti időszakból fennmaradt 11, kecskeméti előnevű lelkész neve, akik Heves, Szatmár, Zemplén és Gömör megyében végeztek szolgálatot.¹⁰⁷

Ebben az időben a napi, heti piacok színhelye, a Városháza és a Szent Miklós-templom körüli *piacz* már a forrásokban is egyértelműen elhatárolódik a Vásári kapun kívül, a Széktő környezetében található, Vásárállás-emlegetett teresedéstől, ahol a nagyobb sokadalmakat, éves vásárokat tartottak.¹⁰⁸ A város önállósodását, súlyát jelzi, hogy legkésőbb a 17. század első felében felépült a városháza, mely a Szent Miklós-plébániatemplom szomszédságában, a piactéren kapott helyet, első említése 1642-ből ismert.¹⁰⁹ Ezt az épületet 1699–1701 között átépítették, 1746-ban és 1806-ban bővítették ugyan, de 1892-ben történt lebontásáig és az új, ma is használatban levő városháza megépüléséig ellátta feladatát.¹¹⁰ A városháza épületében őrizték a városra vonatkozó iratokat, a végrendeleteket, valamint a városi pecsétet. Itt volt a fogház is, amit 1659-ben a börtönben tartottak kitörése miatt az elfogott csavargók költségén állítottak helyre.¹¹¹

A török közigazgatást a településen 1597-ig a kádi hivatala képviselte. Mivel Kecskeméten nem volt állandó helyőrség, a kádi a város rendjét és a magyar hatóság működését felügyelte elsősorban, illetve kiemelt büntetőügyekben közvetlen döntéseket is hozott. Jelenlétére, ítélezésére utaló adatokat bőséggel találhatunk a városi jegyzőkönyvekben és a török iratanyagban, azonban állandó kecskeméti lakására nincsen adat. Ezért valószínű, hogy a tisztviselő és kísérete csak meghatározott időpontokban, időszakokban tartózkodott a városban, de itt hivatalának állandó székhelye vagy lakóépülete nem volt.

A lakosság épületeiről, a lakóházakról, ebben a korszakban nem sokat tudunk. Feltehető, hogy a 17. században a sövényfalú épületek mellett a jómódú polgárok kő vagy téglá, illetve fa építőanyagot is használtak az építkezésekhez. Jellegzetessége volt a városnak, hogy a termények tárolására, és valószínűleg szükség esetén az ingó vagyon elrejtésére nagy méretű vermeket ástak az utcán vagy a házhoz tartozó telken.¹¹² Például 1677-ben Szűcs Istvánnak 6 verme volt a Derék utcai telken.¹¹³ A közterületen található vermek legrészletesebb leírása 1692-ből származik, amikor részben teli, részben üres *életes vermeket* vették számba:

„Az Csap székhöz körül való 9 éves vermek rendinek Le írása. Az első a Csap székhöz gátorjának mellyet Kovács Gergely Úr csináltatott az felső szegletitől két kis Lépés igitenessen menvén Demeter Márton úr bottyának nap nyugat felől való szegletire. Második ehez 4 Lépés ugyan az bot szeglete felé. Az 3 dik ugyan az csap székhöz nap kelet felől való szegletitől néz-

The spread of the Protestant Reformation brought about significant changes in the life and layout of the town. Written documents show that Luther's doctrines appeared in Pest County in the 1540s, and they soon reached Kecskemét as well. This is supported by the roster of students from Pest County enrolled in the University of Wittenberg, also comprising the names of Benedek of Kecskemét in 1561 and János of Kecskemét in 1562. A significant congregation must have soon evolved in Kecskemét, as, in 1564, the community decided about the division of the “Old stone church” between the “Papists” and the “Lutheran Christians”, regulating its common use. The shared use was not feasible for a long time, and the Protestants shortly built a separate wooden church in the neighbourhood of the Parish Church of Saint Nicholas. Its exact location is still unknown. According to local tradition, the Chapel of Saint Michael was erected in the place of this wooden church, but control excavations could not

identify the remains of any timber-framed church at the site of the chapel.¹⁰² According to an entry in the Franciscan *Historia domus* from 1759, the wooden church was erected to west of the Church of Saint Nicholas, inside the fence.¹⁰³ By contrast, some researchers believe that the building stood in the neighbourhood of the Calvinist Ókollégium (‘Old College’), in Templom (‘Church’) Alley (today: Kéttemplom [‘Two churches’] Alley).¹⁰⁴ In 1678 the parsonage by the Calvinist church went up in flames, as a result of which the buildings of the Calvinist and Catholic Churches, along with the schools and a large part of the town burnt down. With the permission of the local landowners István Koháry and Pál Wesselényi, and the Ottoman sultan, a new Calvinist church had been built by 1684 in the place of the destroyed Calvinist wooden church, for the construction of which stone was quarried in Orgovány pusztá with the sultan’s permission.¹⁰⁵ The church was surrounded by stone walls, the height of which was originally one and a half fathoms (2.84 m). Its churchyard was used for burials to 1778 (Fig. 11, Plate C.1.4).¹⁰⁶

The Calvinist school was probably built as early as the Protestant doctrines appeared in the town. It functioned as a primary and lower secondary school until 1570. From then to 1678, it was a six-grade secondary grammar school. After the fire, the building of the Calvinist school was restored and expanded. The high level of education is well demonstrated by the fact that in the years between 1580 and 1608 there were eleven ministers performing duties in Heves, Szatmár, Zemplén, and Gömör Counties, who (on the basis of their surnames) came from Kecskemét.¹⁰⁷

At this time, the marketplace (*piacz*), that is the site of daily and weekly markets found near the Town Hall and the Church of Saint Nicholas, was clearly distinguished by documents from the fairground (*Vásárállás*) located outside the Vásári (‘Fair’) Gate. This was near Széktő, where major markets and annual fairs were held.¹⁰⁸ The independence and importance of the town is shown by the fact that its Town Hall had been built on the market square, next to the Parish Church of Saint Nicholas by the first half of the seventeenth century at the latest. The earliest reference to its existence dates from 1642.¹⁰⁹ This building was rebuilt between 1699 and 1701. It was enlarged in 1746 and in 1806. It remained in use until its demolition in 1892 and the construction of the new (and currently) used Town Hall.¹¹⁰ Documents of the town, last wills and testaments, and the seal of the town were kept in the building of the Town Hall. The gaol was also there. It was ruined when prisoners broke out in 1569, and was later restored at the cost of the recaptured escapees.¹¹¹

The Ottoman central administration was represented in the settlement by the *qadi* until 1597. Since there was no permanent Ottoman garrison in Kecskemét, the *qadi* was mainly responsible for supervising order in the city and the operation of the Hungarian authorities, and he also rendered direct decisions in the highest priority criminal cases. The town records and Ottoman documents contain plenty of evidence for the presence and judgment of the *qadi*, but there is no information about his permanent residence in Kecskemét. It is therefore plausible that this official and his entourage were present in the town only at specific times, but his office had no permanent seat or residential building there.

Little is known about the buildings and dwelling houses of the population in this period. It can be assumed that in the seventeenth

11. ábra. A református templom 1908-ban. A háttérben az új Városháza (épült 1896-ban), a katolikus Nagytemplom és a katolikus plébánia
Zempléni Múzeum Képeslaptára, Ltsz.: 0125514
Fig. 11 The Calvinist Church in 1918. The new Town Hall (built in 1896), the Great Catholic Church, and the Catholic rectory can be seen in the background
Zemplén Museum, Collection of Postcards, Inv. No.: 0125514

vén Deák Pál Úr Kéményire 3 Lépés épen az út közepén, menván nap keletre az szekér uton ezen kívül kettő egy más után három három lépésnyire az 6 dik Veremis három Lépés az 5 diktől mely az szekér út közepin vagyon menván az Szana György kéménye felé, de ezen négy veremk üresek mostan. A 7 dik el kezdvén Lépní az Palánk kapujátul mind az szekér uttyán toabb menven az uton az 8 dik jó lépés ehez, a 9 dik ez két verem között folyúl az uton két jó lépés mind az 7 dikhez, s mind az 8 dikhoz. Az 9 dikhez két lépés az 10 dik az Csap széknak nap kelet fele valo felső szegleti fele tartván. Ehez három lépés az 11 dik menván az Papista Torony kőlapja külső szeli felé. Az 12 dik ehez három lépés menván az Ecclesia pinczeje Gátorja szája felé. Az 13dik 8 lépés az Kerekes István Uram kemenye felé igyenessen. Az tizen negyedik az második és a 11dik között közép tájon, az Tizen ötödik az első és a második verem között az uton alol két lépés. Az 16dik ahoz két lépés az kapu fele az út mellet. Az kapun alol az palánk mentiben kettő egymás mellet az első 3 lépés az kapu sarkához ehhez 2 lépés az másik alol.”¹¹⁴

Ezek a 100–120 véka gabonát is befogadni képes,¹¹⁵ nagy méretű, tapasztott falú, szalmával bélelt, deszkával, náddal és agyagtapasztással lefedett vermek a legújabb régészeti kutatások alkalmával előkerültek.¹¹⁶ Ásott kutak mind a telkeken belül, mind a közterületeken állhattak, az elmúlt évek régészeti kutatásai ebben a tekintetben is új adatokkal szolgáltak.¹¹⁷ A város társadalmában meghatározó erőt képviselő jómódú tőzsérek, illetve kereskedők mellett a 16. században már jelentős számú és sokféle mesterséget űző kézműves telepedett le a városban. Az első céhes szervezetek a 16. század közepén alakultak, 1557-ben alakult az ötvösök, 1559-ben a szűcsök, illetve az 1580-as években a szabók céhe (12. ábra), majd a 17. század közepén újabb három szervezet alakult, 1642-ben a szappanosoké, 1653-ban a kovácsokat, lakatgyártókat és csiszárokat tömörítő testület, illetve 1656-ban a csizmadiák céhe. A társulatok belső életéről, működéséről csak korlátozott adatok állnak rendelkezésre, így azt sem tudjuk, voltak-e ezen szerveződéseknek saját épületeik, esetleg céhházuk.

12. ábra. A kecskeméti szabók céhpecsétje, 1582 (eredeti átmérője: 3,5 cm)
Kecskeméti Katona József Múzeum Régészeti Gyűjtemény
Fig. 12 The seal of the Kecskemét Tailors' Guild, 1582 (original diameter: 3.5 cm)
Department of Archaeology, Katona József Museum of Kecskemét

A városkép meghatározó elemei lehettek a szárazmalmok. 1562-ben 20 malom létéről hallunk, míg 1690-ben 38 szárazmalmot említenek.¹¹⁸ A város életében központi helyet elfoglaló piactéren, vagy annak közelében álltak az állandó bolthelyiségek, melyek létezéséről az 1670-es évektől hallunk. Például 1677-ben a csizmadia mesterek boltjait említik, 1679-ben tiltják a boltokban és a piacon a dohány árusítását, vagy 1690-ben a boltokból szedett adóról rendelkeznek.¹¹⁹ Valószínűleg a piacon, illetve a fő közlekedési utak mentén épülhettek a kocsmák és csapszékek is, melyek nemcsak a helybeliek, de a piacokra, vásárokra érkezők igényeit is ki kellett, hogy elégítsék.

Összességében Kecskemét 17. század végi városképét inkább a falusias jellegű földszintes, vályogból épített lakóházak határozták meg. Azonban a sokutcás, sűrű beépítésű városszövet, a két katolikus plébániatemplom és a ferences kolostor megtelepedése, illetve a református templom építése, valamint a város körüli védelmi rendszer kiépítése és fenntartása, illetve a piactér és a vásártér térbeli elkülönítése arra utal, hogy Kecskemét ebben az időszakban nemcsak gazdasági vagy demográfiai értelemben, de morfológiai szempontból is a városias települések közé sorolható.

7. A város kora újkori helyrajza

Sárosi Edit

7.1 A városkép változásai

A töröktől való visszafoglalás, majd a Rákóczi-szabadságharc zűrzavaros, pusztulást és elnyomorodást hozó évtizedei után a 18. század rendezettebb körülményeket és a fejlődés lehetőségét hozta el a városnak.¹²⁰ A lakosság száma folyamatosan növekedett, 1703-ban 1243 adófizetőről van tudomásunk, a lakosság létszáma a századforduló táján az 5–6 ezer főt

century, besides buildings with wattle-and-daub walls, wealthy citizens also had houses built from stone (or brick) and timber. It was typical of the town that large pits were dug in the streets, or on lots belonging to the houses, in order to store crops and possibly, in case of need, to hide movable assets.¹¹² In 1677, for example, István Szűcs had six pits on his lot in Derék Street.¹¹³ The most detailed description of pits in public places dates from 1692, when partly filled and partly empty grain-storage pits (*életes verem*) were described:

„The description of the nine grain-storage pits around the inn in order. The first is found two small steps away from the entrance of the inn built by Master Gergely Kováts, towards the western corner of the shop owned by Master Márton Demeter. The second is found four steps away from this, in the direction of the same shop. The third is right in the middle of the road, three steps away from the eastern corner of the same inn, towards the chimney of Master Pál Deák; going eastwards along the same cart road, there are two more pits three steps away from each other; the sixth pit is also three steps away from the fifth, which is found in the middle of the cart road, in the direction of the chimney of György Szana; yet these four pits are empty now. The seventh is further away from the gate of the palisade, going along the same cart road; the eighth is a large step away from the latter; the ninth is found between these two pits, above the road, two large steps away both from the seventh and the eighth pits. The tenth is two steps away from the ninth pit, going towards the eastern corner of the inn. The eleventh is three steps away from this, going towards the outer side of the Papist Tower. The twelfth is three steps away from this, going towards the cellar entrance door of the church. The thirteenth is eight steps away, directly towards the chimney of Master István Kerekes. The fourteenth is roughly in the middle between the second and the eleventh; the fifteenth is between the first and the second pits, two steps below the road. The sixteenth is two steps away from that, towards the gate, along the road. Beyond the gate, along the palisade, there are two pits: one is three steps away from the corner of the gate, and the other is two steps below this.”¹¹⁴

These large pits, which were able to contain as many as 100–120 bushels of cereals,¹¹⁵ have been brought to light by archaeological excavations recently. They had plastered walls lined with straw, covered with wooden boards and reed, and daubed with clay.¹¹⁶ Recent archaeological surveys have also provided new data on wells, which were dug both on private plots and in public areas in this regard.¹¹⁷ In addition to the wealthy cattle merchants and traders, who represented considerable power within the society of the town, a significant number of craftsmen specialized in various trades had settled within the town by the sixteenth century. The first guild associations were established in the mid-sixteenth century. In 1557 the goldsmiths, in 1599 the furriers, and in the 1580s the tailors formed their guilds (Fig. 12). Subsequently, in the mid-seventeenth century a further three associations were established: in 1642 the soap makers formed their guild, in 1563 the smiths, locksmiths, and gunsmiths established their joint association, and in 1656 the bootmakers' guild was established. There is only limited evidence concerning the inner life and operation of these associations. It is unknown, for example, whether these associations had their own buildings or perhaps a guild house.

Dry mills must have been characteristic elements of the townscape. In 1562 twenty mills were recorded, while in 1690 thirty-eight dry mills were mentioned.¹¹⁸ The permanent shops, first mentioned in the 1670s, must have been built on or next to the market square that was centrally located in the town, for example the shops of bootmakers are mentioned in 1677, in 1678 the loading of fruit into shops was forbidden until the church bells tolled on Sunday evenings, in 1679 the selling of tobacco was forbidden in shops and at the market, or in 1690 the taxes levied on shop owners were regulated.¹¹⁹ It is likely that pubs and inns were probably also established around the market square and along the main roads. They were meant to satisfy the needs of not only the local residents, but also those who arrived at the markets and fairs.

The late seventeenth-century townscape of Kecskemét was altogether characterised by rural one-storey dwelling houses built from adobe bricks. However, the densely built-in town fabric, with many streets, the construction of two Catholic parish churches, a Franciscan Friary, and a Calvinist church, the establishment and maintenance of a defensive system around the town, as well as the spatial separation of the market square and the fairground indicate that in this period Kecskemét can be listed among urban-type settlements not only from economic or demographic aspects, but in terms of morphology as well.

7. The town's early modern topography

Edit Sárosi

7.1 Changes to the townscape

The decades following the reoccupation of the town from the Ottomans and the subsequent Rákóczi's War of Independence saw destruction and impoverishment, but the eighteenth century brought with it more orderly circumstances and development opportunities for the town.¹²⁰ The number of inhabitants was growing steadily. From 1703, we have data for about 1243 taxpayers. At the turn of the seventeenth and eighteenth

13. ábra. Kecskemét belső szerkezetének első vázlatos ábrázolása. Mikoviny Sámuel: *Mappa Partis Hungariae qua lazyges Cumaní Maiores et Minores Continentur*, 1731 (részlet)

Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Térképtár B.IX.a.624

Fig. 13 The first depiction of the inner structure of Kecskemét. Sámuel Mikoviny, *Mappa Partis Hungariae qua lazyges Cumaní Maiores et Minores Continentur*, 1731 (detail)

Military Institute and Museum, Map Collection B.IX.a.624

nemigen haladhatta meg, míg 1771–1772-ben 15 348 főt, 1787-ben 22 627 lakost sorolnak fel az összesítések.¹²¹

Bár Kecskemét úgy él a köztudatban, mint tisztán magyarok által lakott település, már régtől fogva éltek itt, ha nem is nagy számban, különféle nemzetiségek képviselői is. A városban először felbukkanó, dokumentált, más etnikumhoz tartozó népesség a cigány volt, akiket már az 1590-es városi jegyzőkönyvekben megemlítenek. 1704-ben 25 háztartásukat, 1722-ben 28, 1769-ben 69 családot említenek.¹²² Az 1690-es évektől jelentek meg a görög kereskedők a forrásokban. 1721-ben engedélyezték számukra, hogy 20 boltban kereskedjenek, majd 1791-től teljes polgárjogot nyertek. 1812-ben már 28 háztartásuk volt a városban.¹²³ Hasonlóképpen a 17. század végén tűnhettek fel a városban az első zsidó kereskedők. 1725-ben a tanács elrendelte összeírásukat. Letelepédési engedélyt az 1740-es évektől kaptak, 1773-tól lehetővé vált számukra, hogy feleségeiket is itt tarthassák. A 18. század végén 16 háztartásban éltek zsidók, összesen 81 fő.¹²⁴ Rajtuk kívül éltek a városban szlovák mezőgazdasági idénymunkások, illetve szlovák diákok, valamint kevés számú rác betelepülőről is tudunk.¹²⁵

A 18. századi város képét Bél Mátyás, Korabinszky János, Vályi András leírása,¹²⁶ a város saját iratanyaga, illetve a 1770-es évektől fennmaradt térképes ábrázolások segítségével a korábbi időkhoz képest lényegesen pontosabban meg tudjuk rajzolni (13. ábra).¹²⁷ A város általános szerkezete a század folyamán nem változott, a település tengelyét és kereteit továbbra is a központi piactérről kiágazó „nagy” utcák, a városkapuk, illetve a városárok vonala szabta meg. A városárok és a palánkerődtetés megújításáról a magisztrátus 1700-ban az alábbiak szerint rendelkezett: „Városunk külső Árkait körös körül meg ássák és meg uiccsák. Tövéssel és ganéval erősen megrakják, az Tövéssét az Város eredejerüll Vacsruul vagj Sz Györgirül hozzák.”¹²⁸ A szabadságharc alatt 1703-ban és 1706-ban, majd 1712-ben újabb erősítések és újítások váltak szükségessé. A háborús évtizedek állandó pusztításai és az állandó fenyegetettség mély nyomokat hagyott a városlakókban, városárok és a palánkfal megfelelő karbantartására az egész évszázad alatt kitüntetett figyelmet fordítottak. 1768-tól az árok ellenőrzése a főbíró kötelezettségei közé került,¹²⁹ 1772-ben és 1776-ban szabályozták az árok és a kerítés folyamatos rendben tartásának módját.¹³⁰ A város árkairól Bél Mátyás is megemlékezett, leírása szerint „az egész várost sekély árok zárja körül, de itt-ott már el is tűnt, és víz sincs benne”.¹³¹

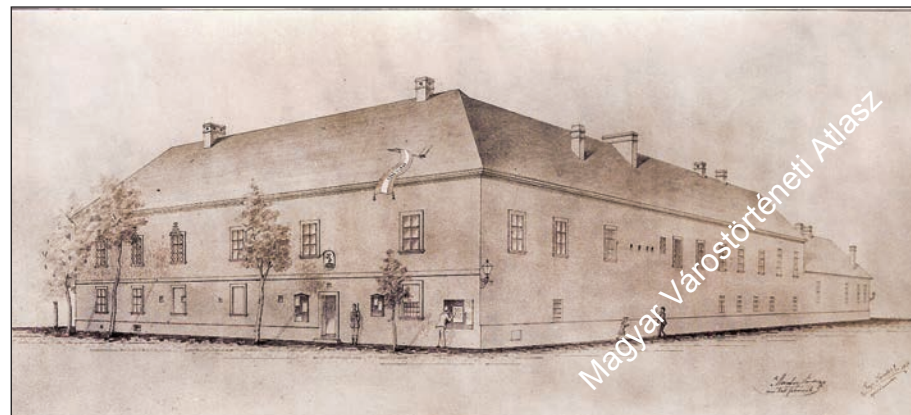
A belterületen a békés évtizedeknek köszönhetően erőteljes építkezés folyt mind a városi lakosság, mind az egyházak és a városi hivatalok részéről. Az utcahálózattal, az utcák belső rendszerével kapcsolatosan kevés új információ áll rendelkezésre, a már korábban ismertett fő utcák mellett a Homoki utcáról¹³² és a Malom utcáról hallunk.¹³³ A lakosság növekedése, a szőlőbe, illetve a pusztákra való kiköltözések tiltása azt eredményezte, hogy a belső telekrendszer, a házak egyre zsúfoltabbá váltak, így nem csoda, hogy gyakoriak voltak a tűzvészek, melyeknek nem egyszer egész városrészek estek áldozatául. Például 1727-ben 100 ház és két malom, 1766-ban 100 ház, 1794-ben 913 ház és 20 malom, 1795-ben 512 ház és 12 malom égett le.¹³⁴ A tanács több rendeletben próbált érvényt szerezni a tűzbiztonsággal kapcsolatos előírásoknak, 1717-ben a városi jegyzőkönyv megemlíti, hogy „már sokszori parancsolatra [...] a lakosok szót nem fogadnak, sőt nagy szeles időben is az kívül való kemenczékben sütnék és az házak eleiben is edényekben vizet kitenni nem akarnak”.¹³⁵ 1756-ban tiltják a városban a szalma és más gyúlékony anyagok tartását, és előírják, hogy a tüzes pernyét büntetés terhe alatt a házak udvarán ázott gödrökbe kell szórni,¹³⁶ illetve a tanács többször elrendelte a kémények évenkénti tisztítását és a háztetők javítását is.¹³⁷ Ebben az időszakban a városon belül a közművesítés, csatornázás még

centuries, the number of inhabitants was still below 5,000–6,000. However, in 1771–72, 15,348 people and in 1787, 22,627 people were listed in the census.¹²¹

Although Kecskemét is generally referred to as a purely Hungarian settlement, people belonging to various other nationalities also lived there, if not many of them. The first people of different ethnicity to be recorded in the town were the Gypsies. They were already mentioned in the 1590 town protocols. In 1704, 25 households, in 1722, in 28 families, and in 1769, 69 families were mentioned.¹²² Beginning with the 1690s, Greek merchants were also mentioned in written sources. In 1721, they were allowed to sell their goods in 20 shops, and in 1791 they were granted full citizenship rights. In 1812, they had already 28 households in the town.¹²³ Similarly to them, Jewish merchants must have appeared in the town at the end of the seventeenth century. In 1725, the council ordered their census. They were granted the first residence permits in the 1740s. From 1773 onward, they were allowed to have wives living in the town. In the late eighteenth century, there were 16 Jewish households, altogether 81 people in Kecskemét.¹²⁴ Besides them, Slovak agricultural seasonal workers lived in the town, and we also have information about Slovak students and a few Rascian settlers.¹²⁵

Using descriptions by Mátyás Bél, János Korabinszky and András Vályi,¹²⁶ the town's own records, and cartographic depictions going back to the 1770s, the topography of eighteenth-century Kecskemét can be reconstructed much more accurately than for the previous era (Fig. 13).¹²⁷ The general structure of the town did not change during the century. The axis and frames of the settlement were still determined by the “big” streets radiating from the centrally located market square, the town gates, as well as the surrounding ditches. In 1700, the town magistrates made the decision to renew the town's ditches and the palisade fortification: “The outer Ditches around our town have to be dug and renewed. They have to be set thick with thorns and dung, for which, the thorns must be gathered in the town's woods, in Vacs or in Szentgyörgy.”¹²⁸ During the War of Independence, in 1703 and 1706, and after that, in 1712, further reinforcement and maintenance was needed. Repeated destructions during the decades of war and the constant threats left a profound impression on the town dwellers, who paid special attention to the careful upkeep of the town's ditches and palisade throughout the whole century. Beginning with 1768, the control of the ditches became one of the duties of the chief judge.¹²⁹ In 1772 and 1776, the constant upkeep of the ditches and the fence were regulated.¹³⁰ Mátyás Bél also described the town's ditches, and according to him “the whole town is surrounded by shallow ditches, which has already disappeared here and there, and they are not filled with water any longer”.¹³¹

Thanks to the peaceful decades, the town's residents, the Church, and urban institutions carried out large-scale constructions in the inner town. There is still little information about the street network and the inner structure of streets. In addition to the streets mentioned above, we have data about the Homoki (‘Sandy’) Street¹³² and the Malom (‘Mill’) Street.¹³³ The rise of the population, as well as bans on moving to vineyards and the deserted lands made the inner plot system and the houses more crowded. It is no wonder that fires broke out so frequently, and sometimes entire parts of the town went up in flames. For example, in 1727, 100 houses and two mills; in 1766, 100 houses; in 1794, 913 houses and 20 mills; in 1795, 512 houses and 12 mills burned down.¹³⁴ The council issued several decrees in order to enforce regulations concerning fire safety. In 1717, the town protocols mention that “despite many orders [...] the residents do not act as they are told, and bake in ovens outside the houses even in very windy weather, and do not want to keep water in containers in front of their houses”.¹³⁵ In 1756, it was prohibited to keep straw and other inflammable materials in the town, and it was ordered that embers should be thrown into pits dug in the courtyards of houses under threat of penalty.¹³⁶ Furthermore, the council ordered several times the annual cleaning of chimneys and the repair of roofs.¹³⁷ During this period, public utilities and drainage were still unknown in the town, thus the streets often collected rainwater that could not flow off. Traffic was facilitated by the construction of bridges in the town. The first evidence on this comes from 1727.¹³⁸ Later, in 1747, a large stone bridge – after which the later Kőhíd (‘Stone

14. ábra. A régi városháza Magyar Nemzeti Levéltár, Bács-Kiskun Megyei Levéltár XV.5.a 30, 395/2

Fig. 14 The old Town Hall

Hungarian National Archives, Archives of Bács-Kiskun County XV.5.a 30, 395/2

ismeretlen volt, így az utcák sokszor váltak a lefolyástalan pangó vizek gyűjtőhelyévé. A közlekedés biztosítása érdekében a városon belül hidakat építettek, az első erre vonatkozó utalás 1727-ből származik,¹³⁸ majd 1747-ben a későbbi Kőhíd utcának is nevet adó nagy kőhíd a Vágón alul, a Vásári kapu irányában. 1749-ben a Halasi kapun belül levő hídról szólnak a tudósítások. 1755-ben újabb két hidat említenek, 1783-ban pedig már 30 hidat tartott nyilván a városi hatóság.¹³⁹

A város életének, működésének központja a piactér maradt. A piactéren állt az előző században épített városháza, amelyet 1746-ban bővítettek (14. ábra). Ekkortájt készíthették óratornyát is, melyről 1757-ben hallunk.¹⁴⁰ A városnak ekkor külön levéltára még nem volt, de az 1790-es években már megemlékeznek a Városházán őrzött archivumról. A városi levelestárra való első utalás 1806-ból származik, mikor külön szobát neveztek ki az iratok őrzésére.¹⁴¹ A városi börtön továbbra is a városháza épületében kapott helyet. A források szerint a piactéren állt a deres, itt hajtották végre a tanács által elrendelt testi fenyítések, illetve a koplalóház, melybe büntetesként böjtölésre ítélt embereket zártak a tanács által meghatározott időre. 1766-ban például Burján Jutka, egy férjetlen asszony „viselős és most is német katonákkal setetben bezarkozva talaltatott”, és mivel testi büntetést állapota miatt nem vehetett, a koplaló házban két hét szenvedésre ítélték.¹⁴²

A 18. században alapvető változások történtek a város egyházi topográfiájában is. A Homoki-kápolna 1778-ban elvesztette önállóságát, és mint a Szent Miklós-templom filiája működött 1795-ben történt leégéséig. A tűzvész után kőanyagát a Czollner téri Apostolok-kápolnája melléti épülő kórház és szegényház falaiba építették be. A templom telkét 1816-ban a római katolikus egyház eladta egy Barak Mihály nevű polgárnak, aki 1820 körül új lakóházat épített a helyén. A ferencesek kezelésében levő Szent Miklós-plébániatemplom nyugati tornyát 1790-ben megmagasították,¹⁴³ a templom mellett 1736-ra elkészült a ferencesek kolostora. Bél Mátyás 1737-es leírása szerint ekkor a templomot fal övezte, és mély árok vette körül.¹⁴⁴ A templom kerítésében ekkor készült a Kálvária is. A ferencesek telkétől délre eső területen pedig 1742-ben állították a pestis megszűnése emlékére a Szentháromság-oszlopot. A Szent Mihály-kápolna az 1795-ös tűzvészben leégett, ezután lebontották.¹⁴⁵ A piactéren 1769-ben kezdték el építeni a megnövekedett számú lakosság igényeinek megfelelő új római katolikus plébániatemplomot, melyet 1799-ben fejeztek be. Nagy valószínűséggel a Szent Miklós-plébániatemplomtól délre, az 1786–1878-ban épült római katolikus elemi iskola helyén álló épületben működött a katolikus elemi iskola, mely 1722-ben „fonyott, süvényes, nyilalófákkal” erősített, sártapasztásos falakkal, „sindel fedéssel” rendelkező épület volt.

A piarista atyák 1715-ben nyitottak iskolát a városban a Déllő-tótól keletre. Az iskola és a rendház épülete 1720–1725 között épült, míg templomuk 1729–1742 között. A piarista templom felépültéig a kegyesrendi iskola diákjai és a piarista atyák a Szent Mihály-kápolnában tartották istentiszteleteiket (15. és 55. ábra).¹⁴⁶

A katolikus egyházi építmény kapcsán meg kell még említeni a városon kívül a Széktótól északnyugatra található Mária Látogatása-kápolnát, melyet 1726-ban átalakítottak, kibővítettek.

A református templomot 1787 és 1790 között megemelték, és kéthajósá alakították, tornyát is megmagasították. A református kollégium épületét 1741-ben kezdték átépíteni, az új épület 1753-ban készült el. Az evangélikus közösség a századvégére, 1792-re szervezte meg külön felekezeti iskoláját, a piactér és a Budai Nagy utca kereszteződésében.

A Tizenkét Apostol tiszteletére szentelt kápolnát a városárkon kívül, a temetői kapunál, a későbbi Czollner téren, építették fel, Néky Szabó István és a városi polgárok adományaiból 1722–1732 között (A.3.3 és C.2.1 tábla). A kápolnát az először 1716-ban említett római katolikus szegényház és kórház mellé építették. Ez az ispotály 1723-ban már biztosan állt, ekkor Koháry István végrendeletében jelentékeny adománnyal látta el.¹⁴⁷ Az egészségügyi ellátást főként ez az intézmény biztosította, amíg a város 1854-ben létre nem hozta az első közkórházát és szegény menházát a Csongrádi országút mentén. A lakosság egészségének megőrzésében, javításában a gyógyszerészek is segítettek. 1746-ban kapott engedélyt Falt Antal gyógyszerész patika nyitására, mely eleinte, Vághy György kecskeméti orvos házi gyógyszerertáráként működött, majd 1766-tól nyilvános patika lett. 1821-ben nyitotta meg Hajagos András Mátyás Királyról elnevezett gyógyszerertárát, majd csaknem negyedszázaddal később, 1847-ben kapott Batlay János a helytartótanáctól engedélyt új gyógyszerertárnak megnyitására, mely a Szentlélek nevet kapta.¹⁴⁸

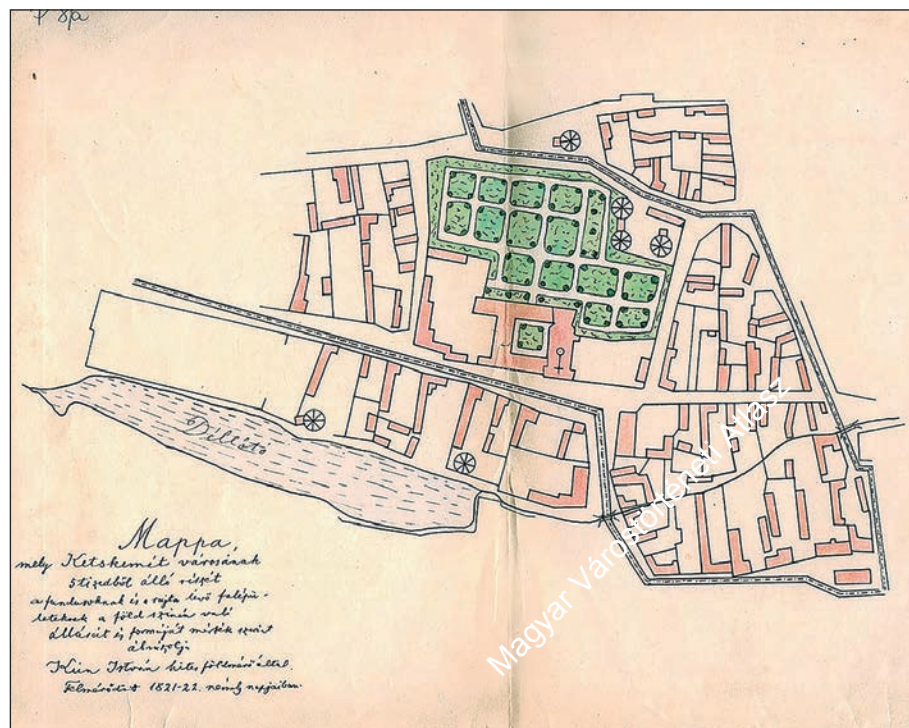
A 18. században jelentős számú császári katonaságot helyeztek el Kecskeméten. Ennek kapcsán a Városháza mögött, a Vásári Nagy utcában (ma: Petőfi utca) felépült a Fehérház-kaszárnya, melyet Cserepes-kaszárnyaként is emlegetnek, és valószínűleg elsősorban a tisztek elhelyezésére szolgált,¹⁴⁹ 1727-ben az épület bővítéséről hallunk, 1794-ben istállóját is említik,¹⁵⁰ az 1810-es években már katonai kórházként működött (C.3.3 tábla, 16. ábra). 1765-ben a Mezei utca–Csongrádi Nagy utca kereszteződésében épült fel az Ezredesház.¹⁵¹ A század végére a különféle katonai tisztségviselők szállásai is mind elkészülnek, 1794-ben említik a hadbíró házát, a számadó százados házát, a számvevő tiszt házát, az ezredorvos házát, a Halasi kapuban épített tábori raktárat és a sütőházat, illetve az ezredfogházat, mely a későbbi zsinagóga táján helyezkedett el.¹⁵²

A városkép meghatározó elmei a jelentős számú és fajtájú kézműves műhely mellett a különféle szárazmalmok, illetve a szélmalomok lehet-

Bridge') Street was named – was reported to be at *Vágón alul*, near Vásári ('Market') Gate. In 1749, a bridge is reported to be on the inner side of the Halas Gate. In 1755, two more bridges were mentioned. In 1783, as many as thirty bridges were registered by the urban authorities.¹³⁹

The marketplace remained the centre of life in the town. The Town Hall, built in the previous century, stood in the marketplace. Its building was extended in 1746 (Fig. 14). Its clock tower must have been erected around that time; it was first mentioned in 1757.¹⁴⁰ The town had no separate archives back then. The *archivum* of the Town Hall was first mentioned in the 1790s. The earliest evidence to the urban *levelestár* ('archives') dates from 1806, when a separate room was designated for the storing of the records.¹⁴¹ The town's gaol was still in the building of the Town Hall. According to the sources, the whipping table was set up in the marketplace, where corporal punishment ordered by the council was handed out. The starvation house was also located there, in which people sentenced to fasting were locked up for a period of time set by the council. In 1766, for example, Jutka Burján, an unmarried woman "expecting a child, was found locked in a dark room together with German soldiers" and because, considering her delicate state, corporal punishment could not be administered to her, she was sentenced to a two-week suffer in the starvation house.¹⁴²

In the eighteenth century, the ecclesiastical topography of the town also underwent fundamental changes. In 1778, the Homoki Chapel lost its independence, and served as a filial church to the Church of Saint Nicholas until it burned down in 1795. After the fire, its stone material was incorporated into the walls of the hospital and alms house erected next to the Chapel of the Apostles in Czollner Square. In 1818, the Roman Catholic Church sold the plot of the church to a citizen named Mihály Barak, who built a new dwelling house on its site in 1820. The western tower of the Parish Church of Saint Nicholas was raised by the Franciscans in 1790.¹⁴³ The Franciscan Friary was built next to the church in 1736. According to a description by Mátyás Bél dated to 1737, the church was enclosed by walls and deep ditches.¹⁴⁴ It was also during this time that the Calvary was constructed within the fence of the church. In 1742, the Holy Trinity Column was erected to the south of the Franciscans' plot to commemorate the end of the plague epidemic. The Chapel of Saint Michael

15. ábra. Kun István: A kecskeméti piarista templom, kolostor és iskola felmérése, 1822–1823

Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltára VI.2.P.8a

Fig. 15 István Kun: Survey of the Piarist church, monastery, and school in Kecskemét, 1822–1823

Central Archives of the Hungarian Province of the Piarist Order VI.2.P.8a

perished in the fire of 1795, and was subsequently pulled down.¹⁴⁵ The construction of the new Roman Catholic parish church in the market square, which was adapted to the needs of a higher number of residents, started in 1769. It was completed in 1799. It is most likely that the Catholic Elementary School operated in a building located to the south of the Parish Church of Saint Nicholas, on the site of which the later Roman Catholic Elementary School was built between 1786 and 1878. In 1722, this building is reported to be covered with shingles, and enclosed by a fence of wooden stakes, plastered with mud.

In 1715, the Piarists opened a school in the town, to the east of the Lake Déllő. The school and the monastery were built between 1720 and 1725, and the church was erected between 1729 and 1742. Before the Piarist church was built, the students of the Piarist School and the Piarist fathers held their church services at the Chapel of Saint Michael (Figs. 15 and 55).¹⁴⁶

In connection with the buildings of the Catholic Church, mention must be made of the chapel dedicated to the Visitation of Mary erected outside the town, to the south-east of Széktó. It was rebuilt and expanded in 1726.

16. ábra. A Cserepes-kaszárnya lebontása előtt, 1963
Entz–Genthon–Szappanos 1961, 136. után
Fig. 16 The Cserepes barracks before their demolition, 1963
After Entz–Genthon–Szappanos 1961, 136

tek.¹⁵³ A lakóházak a 18. században már túlnyomórészt téglából épülhettek, melyhez az építőanyagot a város által fenntartott tégláégetők szolgáltatták. Például, a város 1720 táján téglából építettett mészárszéket a piacon.¹⁵⁴ Mellettük természetesen szép számmal állhattak még fa-¹⁵⁵ vagy vályogfalú épületek is. A lakóházakhoz nemritkán pince, esetenként kőpince is tartozott.¹⁵⁶ Az udvarokban és az utcákon tárolóvermek átláthatatlan sokasága nehezítette és veszélyeztette a közlekedést, ezért a tanács elrendelte, hogy meglevő vermeket ürítsék ki, majd a tizedesek vezetésével betömedékeljék. Új vermek ásásától büntetés terhe alatt a lakosokat eltiltották.

A városban a források szerint jelentős számú csárda, csapszék, pince működött, sőt 1749–1750-ben már állt Simon Mihalovics „caffe” főző áruháza, aki egyedi engedéllyel főzhetett kávé a városban és a vásárokon.¹⁵⁷ A város próbálta az italárúsítást a maga haszna szerint fennhatósága alatt szabályozni, és felügyelni az italmérést. A 18. század közepétől a város több kapuban csárdák felépítését kezdeményezi, ezeket az épületeket aztán évente bérbe adták, így jelentős hasznot hajtó vállalkozásokká váltak. A legismertebbek ezek közül a Kőrösi kapuban levő Zöldeidei csárda,¹⁵⁸ és a Csongrádi kapuban levő Fehérlő csárda volt, de a Szolnoki kapuban is állt csárda.¹⁵⁹ Az első bordélyházak is a 18. században nyíltak meg a városban, ezek a magisztrátus tilalmazása ellenére, magánházaknál működtek.¹⁶⁰

A vendégfogadók közül a 1773–1776 között épült az Arany Sas (más néven Cserepes) vendégfogadó a piarista klostrom közelében, az 1790-es évektől itt tartották az első színi előadásokat Kecskeméten. A század végén bizonyosan állt már a Kecskés fogadó is a Vásártéren (C.4.1–C.4.4 tábla). Szintén ebben a korszakban épülhetett a Postasíp vendégfogadó, mely a későbbi Trombita utcában (ma: Simonyi utca) állt, és egyben lóváltó állomásként is működött. E fogadó szomszédságában lakott a postamester is.¹⁶¹

A városban nagy gondot okozott a tiszta ivóvíz beszerzése, ezért a jó vizet adó kutak nagy becsben álltak. 1786-ban az új katolikus templom előtt téglával bélelt kutat rakatott a város,¹⁶² emellett a főbb víznyerő helyek a Kaszap-kút,¹⁶³ és a Homoki-kút voltak, illetve további kutak ismertek a kőrösi út mentén¹⁶⁴ és a Vásárálláson.

Nem tartozott ugyan a város közvetlen belterületéhez, de a város életének szerves részét képezte a Vásártér területe a Vásári Nagy utca kivezetésénél. A tér jelentőségét jól jelzi, hogy a városra vonatkozó legkorábbi térképes ábrázolások közül három térképlap is ennek részletes felmérésével foglalkozik (C.4.1–C.4.4 tábla). A Vásártér északi határa ezek szerint a Széktő, illetve a Mária-szőlőhegy volt, kelet felől a város, dél felől a Szentháromság temető, nyugat felől pedig a városi legelők és szénáskertek határolták. A kecskeméti vásárok rendjéről több városi rendeletben is olvashatunk. Először 1698-ból, mikor összesen hét sorban határozzák meg az árusítást: az első sorban a szabók, szűrszabók árulhatnak, a második sort a kecskeméti foglalkozók foglalhatják el, a harmadik sorban a pestiek és a budai kereskedők, a negyedik soron a győriek, az ötödik soron a komáromiak, beszteceiek, pesti görögök, egri görögök és a debreceniek, végül a zubbonyosok sátrai következtek.¹⁶⁵ 1745-ben a vásárok rendjének megtartása érdekében a tanács elrendeli, hogy minden tizedből két ember felügyeljen a rendre, a verekedőket, tolvajokat és káromkodókat letartóztatják.¹⁶⁶ 1795–1796 folyamán a vásárok rendjét újra szabályozzák, ekkor „a régi szokás szerént” két sorban sorolják fel az elárúsítókat: a „felső sorban Budai uramék, Kőrösiek, Pataiak, Ráczkeveiek, Albertiek, Kalocsaik, Aszódiak, Szolnokiak, Földváriak, Fehérváriak, Szentendreiek”, míg az „alsó sor”-ban kaptak helyet „Pesti Uraimék, a Vácziak, a Szegediek, Szentesiak, Vásárhelyiek, Czeglédiek, Jász Berényiek, Jászapátiak, Félegyháziak, Halasiak, Gyöngyösiak, Egriak,

The Calvinist church was built higher between 1787 and 1790, and transformed into a two-aisle building. Its tower was also upraised. The reconstruction of the Calvinist College started in 1741, and the new building was completed in 1753. The Lutheran congregation established its separate denominational school at the turn of the century, in 1792. It was built where the Budai Nagy (‘Great’) Street met the marketplace.

The chapel dedicated to the Twelve Apostles was built beyond the town’s ditches, at the cemetery gate, where the Czollner Square is found today. Its construction between 1722 and 1732 was funded by István Néky Szabó and urban residents (Plates A.3.3 and C.2.1). The chapel first stood next to the Roman Catholic hospital and alms-house first mentioned in 1716. The spital certainly existed in 1723, as in this year István Koháry gave it a substantial donation in his last will and testament.¹⁴⁷ Healthcare was provided mainly by this institution until the town established its first public hospital and poorhouse along Csongrádi Road in 1854. Apothecaries also helped residents maintain and improve their health. In 1746 Antal Falt apothecary was granted permission to open a pharmacy, which initially served as the home pharmacy of György Vághy, a physician from Kecskemét, and turned into a public pharmacy in 1766. In 1821, András Hajagos opened his pharmacy named after King Matthias. It was nearly a quarter of a century later, in 1847, that János Batlay received permission from the governor to open a new pharmacy, which was dedicated to the Holy Spirit.¹⁴⁸

In the eighteenth century, a large number of imperial soldiers were stationed in Kecskemét. In connection with this, the Fehérház (‘White House’) Barracks – also referred to as Cserepes Barracks – were constructed behind the Town Hall, in Vásári Nagy Street (now: Petőfi Street). Presumably, mainly the officers were accommodated there.¹⁴⁹ In 1727, the building was already expanded. In 1794, its stables were also mentioned.¹⁵⁰ In the 1810s, it served as a military hospital (Plate C.3.3, Fig. 16). The Ezredesház (‘Colonel’s house’) was built at the crossing over of Mezei and Csongrádi Nagy Streets in 1765.¹⁵¹ By the end of the century, the accommodations of various military officeholders had been built. The houses of the military judge, military accountant, military auditor, and the regiment’s physician, as well as the army’s storehouse and bakehouse found next to the Halas Gate, and the regiment’s gaol erected near the site of the later synagogue were all mentioned in 1794.¹⁵²

In addition to the large number of various workshops, the different kinds of dry mills and windmills must have been decisive elements in the townscape.¹⁵³ In the eighteenth century, the dwelling houses were predominantly built of bricks, for which building material was supplied by brickworks operated by the town. Around 1720, for example, the town had a butcher’s shop built of brick on the market.¹⁵⁴ Furthermore, there were certainly plenty of buildings constructed of timber¹⁵⁵ or adobe bricks. The dwelling houses often had cellars, sometimes stone cellars.¹⁵⁶ The multitude of food storage pits dug in the courtyards and in the streets made moving within the town difficult and dangerous. The council therefore ordered the clear-out of the existing pits, which were subsequently filled up under the control of the corporals. The residents were prohibited to dig new pits under threat of penalty.

According to written sources, there were numerous of inns, taverns, and cellars in the town. In 1749–1750, there was even a coffeehouse run by Simon Mihalovics, who was granted an individual permit to make coffee in the town and in fairs.¹⁵⁷ The town tried to regulate and control the selling of drinks for its own benefit. Beginning with the mid-eighteenth century, the town initiated the construction of inns at the town’s gates, which were then leased annually. In this way, they became enterprises generating significant profit. The most famous of these were the Zöldeidei (‘Green Forest’) Inn at the Kőrösi Gate,¹⁵⁸ and the Fehérlő (‘White Horse’) Inn at the Csongrádi Gate, but there was also an inn at the Szolnoki Gate.¹⁵⁹ The first brothels in the town were opened in the eighteenth century. In spite of bans by the magistrates, these were operated at private houses.¹⁶⁰

The Arany Sas (‘Golden Eagle’; also known as Cserepes) Inn was built in the vicinity of the Piarist cloister between 1773 and 1776. It was in this inn that the first stage performances in Kecskemét were held from the 1790s onward. By the end of the century, the Kecskés Inn had certainly been erected in Vásártér (Plates C.4.1–C.4.4). The Postasíp (‘Postal Whistle’) Inn, located in later Trombita (‘Trumpet’) Street (now: Simonyi Street), was also built during this period. This inn served at the same time as a horse changing station, and the postmaster also lived in its neighbourhood.¹⁶¹

The town had a lot of trouble obtaining clean drinking water, so the wells that provided good-quality water were held in great esteem. In 1786, the town had a brick-lined well constructed in front of the new Catholic church.¹⁶² In addition to this, water was mainly supplied by the Kaszap¹⁶³ and Homoki Wells, and further wells are known to have existed along Kőrös Road¹⁶⁴ and at Vásárállás (‘Marketplace’).

Although the Vásártér (‘Fairground’) located along Vásári Nagy (‘Great market’) Street did not belong to the territory of the inner town, it formed an integral part of the town’s life. It clearly demonstrates the significance of the fairground that three maps from the earliest cartographic depictions of the town show a detailed survey of this area (Plates C.4.1–C.4.4). According to these, the Vásártér was bordered by Széktő and Mária Vineyard in the north, the town in the east, the Holy Trinity Cemetery in the south, and the town’s pastures and hayfields in

17. ábra. A Szentháromság temető ma, 2018
Fig. 17 The Holy Trinity Cemetery today, 2018
Fotó/Photo: Belényesy Zsófia

Túriak, Szegszárdiak, Péterváriak”. A Vásártéren a sátrak gondosan kiosztott helyén kívül helyet kapott a Cédulaház, ahol az itt megkötött adásvételek tényéről állított ki bizonyítványt a vásárbíró. A vásárba érkező emberek és lovak ellátásáról a Vásári kaputól délre épített Kecskés vendégfogadó gondoskodott, illetve a város érdekeltségébe tartoztak a városba vezető út két oldalán felépített Város pincéi,¹⁶⁷ valamint a Serház nevű sörfőzde is. A hosszabb ideig itt tartott állatok ellátását segítette a Vásártéri-kút, és az agyagbányászattal kimélyített laposokban, gödrökben felgyűlt víz is. Ezenkívül számos szárazmalom és több szélmalom is működött a környéken.¹⁶⁸ A vásártartással kapcsolatosan azonban meg kell jegyezni, hogy a Vásártéren inkább csak gyalogvásárokat tartottak, a 19. század közepéig az országos vásárok közül a legjelentősebbek, mint például a Szent Lőrinc-napi vásár színhelye a város külső, határrészén, a matkói puszta szomszédságában található Fehértó, illetve az 1799-ben épült Fehértói csárda környékén volt, melyek híre messzire eljutott.¹⁶⁹ A századfordulón a Vásárálláson is több jelentős változás történt. A Cédulaház épületét 1843-ban fogházépülettel bővítették. A Serházat laktanyává alakították, ahol a királyi hadsereg gyalogos egységeit helyezték el.

7.2 A város temetői

1700 körül eredetileg a pestisben elhaltak temetésére nyitottak új temetőt a városon kívül, a Temetői kapu környékén, a későbbi Czollner téren, ahol a felekezeti egyenlőség jegyében ugyanakkora területű római katolikus és református temetőt jelöltek ki. Itt nem sokkal később ispotály, szegényház és temetőkápolna (Tizenkét Apostol-kápolna) is épült.¹⁷⁰ 1728–1726 között a Vásártér déli oldalán Néky Szabó István alapítványából épült meg a Szentháromság-kápolna, mely körül 1739-ben nyitották meg a római katolikus Szentháromság temetőt (17. ábra).¹⁷¹ A temető Halasi úti bejárata közelében 1790-ben a ferences rend kálváriát állíttatott. A református felekezetűek számára a református templom körüli temető mellett a későbbi Vasútkert területén létesítettek először temetőt 1739-ben a pestis miatt. A temető északi részébe a pestisben elhaltakat temették, míg a déli oldalon a pestis után, 1741-ben kezdték meg a temetéseket.¹⁷²

A városi temetők használatának évszázados hagyományaiban Mária Terézia 1777-es rendelete hozott jelentős változást. 1778-ban a régi, belterületi, templomkörüli temetőket, mint a Homoki-kápolna körülötti temető, a Szent Miklós-plébánia körüli temető, a református templom körüli temető, bezárták, és helyettük új, felekezeti temetőket jelöltek ki. Megszüntették továbbá katolikus és református temetőt is, mivel ezek területe a város újabban beépülő részéhez túl közel voltak.

Az új római katolikus temetőt 1778-ban a Budai úton nyitották meg, illetve a 1779-ben a mai Kurucz tér környékén, az úgynevezett Gödrös temetőt, mely a 19. század közepéig használatban volt. A városban állomásozó császári katonaság katolikus halottait 1791-től a Kőrösi kapun túli területen, a későbbi Vasútkert területén kialakított katonai temetőbe hantolták el. Továbbra is használatban maradt a Szentháromság temető, mely az 1920-as évekre érte el legnagyobb kiterjedését.¹⁷³

1778-ban nyílt meg a Budai úton, a katolikus temetővel átellenben a református temető, majd 1794-ben a későbbi Ürgés városrésznél az Ürgési, vagy más néven Alsó református temető. Az evangélikus közösség első temetője a mai Katona József park területén 1781-ben nyílt meg, illetve 1791-ben újabb temetőt nyitottak a Matkói úton, ez 1869-ig volt használatban. Ekkor nyitották az új evangélikus temetőt a Ceglédi úton, mely 1964-ig volt használatban.

A városban megtelepedő görög kereskedők első temetője a Vásári kapu és a Halasi kapu között, a Szentháromság temető környékén feküdt, mint azt az 1792-ben a Vásárállás felmérésén jelölték. A görög közösség másik temetője a Homoki kapu térségében volt, ezt 1764-től használták.

the west. The order of the Kecskemét fairs is specified in several urban decrees. The first dates from 1698, when altogether seven rows were designated for selling: the first row was occupied by tailors and frieze-coat tailors, the second row belonged to vendors from Kecskemét, the third row belonged to merchants from Pest and Buda, the fourth row was occupied by merchants from Győr, the fifth row was held by vendors from Komárom, Beszterce (now: Bistrița, Romania), Debrecen, and Greeks from Pest and Eger, and finally, there was a row taken up by the tents of coat sellers.¹⁶⁵ In order to maintain order during the fairs, in 1745 the council decreed that two people from every tenth should watch the order, and arrest fighters, thieves and swearers.¹⁶⁶ Between 1795 and 1796, the order of the fairs was regulated again. Vendors were listed in two rows “according to the old custom”. The “upper row” was occupied by vendors from “Buda, Kőrös, Pata, Ráczkeve, Albert, Kalocsa, Aszód, Szolnok, Földvár, Fehérvár and Szentendre”. Whereas the “lower row” belonged to vendors from “Pest, Vác, Szeged, Szentés, Vásárhely, Cegléd, Jász Berény, Jászapáti, Félegyháza, Halas, Gyöngyös, Egeri, Túr, Szegszárd and Pétervár”. In addition to the carefully allocated sites of tents, the Vásártér also provided space for the Cédulaház (‘Certificate House’), where the judge of the fair issued certificates of purchases undertaken at the fair. Travellers and their horses heading for the fair were provided with food and lodging at the Kecskés Inn, built to the south of the Vásári (‘Fair’) Gate. Furthermore, there were cellars¹⁶⁷ possessed by the town, located on both sides of the road leading to the town, as well as a brewery known as Serház (‘Beerhouse’). Tending to animals that were kept there for a longer period of time was supported by the Vásártéri (‘Fairground’) Well and water that accumulated in shallow recesses and pits dug during the extraction of clay. Furthermore, there were several dry mills and windmills in the neighbourhood.¹⁶⁸ Nevertheless, in connection with fairs, it should be noted that the Vásártér was mainly a place for gatherings of people on foot. Until the mid-nineteenth century, the major annual fairs, such as the fair held on the day of Saint Lawrence, were held in the vicinity of Fehértó (‘White Lake’) and the Fehértó Inn built in 1799, found in the vicinity of *puszta* Matkó, in the outskirts of the town. The reputation of these fairs spread far and wide.¹⁶⁹ There were also several significant changes at Vásárállás at the turn of the century. The building of the Cédulaház was extended with a gaol in 1843. The Serház was converted into barracks where the infantrymen of the royal army were accommodated.

7.2 The cemeteries of the town

Around 1700, a new cemetery was opened outside the town, near Temetői (‘Cemetery’) Gate, in the later Czollner Square, where originally those people were buried who died of the plague epidemic. In the spirit of denominational equality, cemetery parts of the same size were allotted to the Roman Catholics and the Calvinists. Shortly thereafter, a small church, an alms-house and a cemetery chapel (the Chapel of the Twelve Apostles) were erected there.¹⁷⁰ With an endowment offered by István Néky Szabó, the Chapel of the Holy Trinity was built on the southern side of Vásártér from 1728 to 1726. The Roman Catholic cemetery dedicated to the Holy Trinity around the church was opened in 1739 (Fig. 17).¹⁷¹ In 1790, the Franciscan Friars had a Calvary set up at the entrance of the cemetery opening from Halasi Road. In addition to the churchyard of the Calvinist church, the Calvinists had a cemetery in the territory of the later Vasútkert (‘Railway garden’), which was opened during the plague epidemic of 1739. The victims of the plague were buried in the northern part of the cemetery, whereas on the southern side, burials were started in 1741, after the plague.¹⁷²

The use of urban cemeteries going back to centuries fundamentally changed due to the Act of 1777 issued by Maria Theresa. In 1778, the old cemeteries lying around the churches of the inner town – such as the churchyards of the Homoki Chapel, the Parish Church of Saint Nicholas, and the Calvinist Church – were closed down, and new denominational cemeteries were opened elsewhere. The Catholic and Calvinist cemeteries were also discontinued, because their territories were too close to the newly established parts of the town.

The new Roman Catholic cemetery was opened along Buda Street in 1778. Additionally, the so-called Gödrös (‘Pitted’) cemetery was opened around present-day Kurucz Square in 1779, and was used until the mid-nineteenth century. Beginning with 1791, the dead of the imperial army stationed in the town were buried in a military cemetery found in the territory of later Vasútkert (‘Railway garden’), beyond the Kőrösi Gate. The Cemetery of the Holy Trinity remained in use, and reached its greatest extension in the 1920s.¹⁷³

In 1778, the Calvinist cemetery was opened along Budai Street, opposite the Catholic cemetery. In 1794, the Alsó (‘Lower’) Calvinist Cemetery, alternatively called Ürgési Cemetery, was established in the territory of the later Ürgési district. The first cemetery of the Lutheran community was opened in the area of today’s Katona József Park in 1781, and in 1791, one more cemetery was established for them along Matkói Road, which remained in use until 1869. It was in this year that the new Lutheran cemetery was opened along Ceglédi Road, which was used until 1964.

The first cemetery of the Greek merchants who settled in the town was located between the Vásári and Halas Gates, next to the Holy Trinity Cemetery, as it is shown by the survey of Vásárállás from 1792. The other

A városban letelepedési jogot nyerő zsidó közösség is létrehozta saját felekezeti temetőjét, méghozzá a Kőrösi kapu és a Szolnoki kapu között, a református temető szomszédságában, ahol korábbi szőlőterületen 1774-től nyílt meg az izraelita temető.

A temetők közül a vasút építése miatt 1857-ben lezárták a katolikus katonai és evangélikus temetőt az, illetve 1874-ben ezektől délre a református ótemetőt és az izraelita temetőt. Ugyanebben az időszakban, közegészségügyi okokból bezárták a Gödrös temetőt és a Matkói úti evangélikus temetőt is.

7.3 A város alaprajzi fejlődése az I. katonai felmérésig

A Magyar Királyság területének legkorábbi részletes ábrázolásai a 16. századból származnak. Jól mutatja Kecskemét regionális, illetve nemzetközi viszonylatban is jelzett szerepét, hogy ezeken a korai térképeken a város jelentős úthálózati csomópontként jelenik meg. Így Kecskemét sematikus képe szerepel az 1528-ból származó híres, Lázár deák által összeállított *Tabula Hungariae* térképen,¹⁷⁴ Lazius 1556-os térképén,¹⁷⁵ Mathias Zündt 1567-es térképén (9. ábra),¹⁷⁶ majd 1627-ban John Speed térképén,¹⁷⁷ illetve Joan Blaeu 1665-ben készült *Atlas Maior* című térképén.¹⁷⁸

Az első, már a település szerkezetét is részletesebben mutató ábrázolások a 18. században jelentek meg. Ezek közül Mikoviny Sámuel 1731-ben készült (13. ábra), Kiskunságot ábrázoló áttekintő térképét, az 1740-es megyetérképet (46. ábra)¹⁷⁹ és Balla Antal 1793-ban kiadott, Pest megyét bemutató munkáját (76. ábra), illetve 1788-ban kiadott postautakat ábrázoló térképét kell elsősorban kiemelni (49. ábra).¹⁸⁰

Ebből az időszakból származik a városalaprajzi fejlődése kutatásának szempontjából különösen fontos az úgynevezett I. katonai felmérés is, mely az 1780-as években készült (A.2.1 tábla). Továbbá ekkor születtek az első olyan részletes birtoktérképek is, melyek a város szerkezetére vonatkozóan további információkat tartalmaznak.¹⁸¹ Emellett fontos kiemelni, hogy az 1790-es évekből maradtak fenn az első, a város belterületére vonatkozó részletes, telekszintű részfelmérések, mint az 1790-ben és 1819-ben készült tűzesetek alkalmával készített térképek (C.3.2–C.3.3 tábla), illetve a Vásártérre vonatkozó felméréssorozat is (C.4.1 tábla). Itt kell megemlíteni a Hornyik János és Papp László által készített, a város szerkezetének 18. század eleji állapotát rekonstruáló térképét is, melynek forrása(i) ismeretlen(ek), feltehetőleg azóta elveszett vagy megsemmisült források alapján rajzolták azokat (C.2.1–C.2.2 tábla).

A városi utcák elnevezésének első hivatalos jegyzéke 1850-ből származik, melyben mintegy 150 utcát soroltak fel.¹⁸² Az egész városra kiterjedő, utcanevet is tartalmazó legkorábbi térkép egy 1857-ből származó kézirat (C.6.1 tábla), mely eredetileg a városban található szárazmalmok felmérését célozta, illetve fennmaradt az 1860-ban készített, a város közműveit ábrázoló felmérés, melyen szintén feltüntették a főbb közterületek és épületek helyét, elnevezését (C.6.2 tábla). Az 1869-ben készült kataszteri felmérés sajnos nem tartalmaz feliratokat, így az akkor érvényes utcanevet az előbb felsorolt források, illetve az 1879-ben László Károly által készített várostérkép (C.7.1 tábla) összevetésével lehet megállapítani.

A korábbi fejezetekben ismertetett írott források és a fenti térképes anyag összehasonlítása alapján egyértelmű, hogy azon utcanevet nagy része, melyeket a 16. századtól emlegetnek az iratok, a 19–20. századi térképeken is szerepelnek, az ismertetett térképanyag elemzése arra utal, hogy a település szerkezete, a főbb utcák, útvonalak helye és főbb szerkezete a 19–20. század fordulójáig viszonylag csekély mértékben változott.

Ez alapján Kecskemét belső szerkezetének fejlődését a történeti és kartográfiai források alapján az alábbiak szerint lehet felvázolni. A középkori város kiterjedésének meghatározásához a két középkori eredetű templom, a Kisboldogasszony-kápolna (Homoki-kápolna), illetve a Szent Miklós-templom ad támpontot. Írott források és régészeti adatok hiányában egyelőre nem tudjuk pontosan, hogy a település a két plébánia-temploma körül a lakóházak utcákká szerveződtek-e az Árpád-korban, az azonban valószínűnek látszik, hogy a település egyik legkorábbi fő megtelepedési és közlekedési tengelye lehetett a Kisboldogasszony tiszteletére szentelt Homoki-kápolna és a Szent Miklós-plébániatemplom közötti, a 16. századtól Gyümölcs utcaként emlegetett utca (ma: Kápolna utca). Feltételezhető, hogy a házak, illetve a telkek a Szent Miklós-plébániatemplom körül legkésőbb a 14. század közepére–végére telkek és utcák köré szerveződtek, melyek a Szent Miklós-plébániatemplom körül elterülő piactér irányából a főbb kereskedelmi útvonalak irányában fejlődő utcák mentén rendeződtek el, mely tengelyek máig jelen vannak és meghatározzák a város térszerkezetét (A.3.1 tábla). További városszerkezetet meghatározó elem az alaprajzban a várost körülvevő árok nyomvonala, illetve nyomvonalai, melyre az első adatok a 16. századból származnak.

A városalaprajz periodizációjához, a középkori és kora újkori város területének hozzávetőleges lehatárolásához az I. katonai felmérést (A.2.1 tábla) lehet segítségül hívni. Ezen a felmérésen ugyanis utcaszerkezet szempontjából többféle mintázat figyelhető meg, mely támpontot ad a korai településmag kiterjedésének meghatározásához. Megfigyelhető ugyanis, hogy a két plébániatemplom környezetében az utcák sűrű, kesze-kusza hálózata alkotja a városi szövetet, míg a templomoktól távolodva az utcák szerkezete megváltozik, a telektömbök lényegesen nagyobbak, lazábbak, ami lényegesen szabályozottabb, tuda-

cemetery of the Greek community was in the vicinity of the Homoki Gate, and was used from 1764 onward. The Jewish community who were allowed to settle in the town also established their own denominational cemetery, which was located between the Kőrösi and Szolnoki Gates, in the neighbourhood of the Calvinist cemetery. The Jewish cemetery was opened in 1774, in an area formerly occupied by vineyards.

In 1857, the Catholic military cemetery and the Lutheran cemetery were closed down for the construction of railways. To the south of them, the Old Calvinist cemetery and the Jewish cemetery were also discontinued in 1874 for the same reason. During the same period, the Gödrös cemetery and the Lutheran cemetery along Matkói Road were closed down for public health reasons.

7.3 The topographical development of the town to the First Military Survey

The earliest detailed representations of the Kingdom of Hungary date from the sixteenth century. The regional and international significance of Kecskemét is demonstrated well by the fact that the town appears on these early maps as a major node in the road network. The schematic image of Kecskemét is shown on the map titled *Tabula Hungariae* compiled by Lazarus secretarius in 1528,¹⁷⁴ on the 1556 map by Lazius,¹⁷⁵ on the 1567 map by Matthias Zündt (Fig. 9),¹⁷⁶ on the 1627 map by John Speed,¹⁷⁷ as well as on the map titled *Atlas Maior* drawn by Joan Blaeu in 1665.¹⁷⁸

The first depictions displaying the structure of the town in more detail were published in the eighteenth century. From these, special mention must be made of the 1731 overview map of Kiskunság drawn by Sámuel Mikoviny (Fig. 13), the 1740 map of the county (Fig. 46),¹⁷⁹ as well as two maps by Antal Balla: the map of Pest County published in 1793 (Fig. 76), and the map of postal routes published in 1788 (Fig. 49).¹⁸⁰

The First Military Survey, made in the 1780s, is of particular importance to studying the eighteenth-century topographical development of the town (Plate A.2.1). Furthermore, the first detailed estate maps containing further information about the structure of the town were also drawn in this period.¹⁸¹ It is also important to point out that the earliest detailed surveys of the inner part of the town displaying even the plots date from the 1790s, such as the maps drawn after the fires of 1790 and 1819 (Plates C.3.2 and C.3.3), and the series of surveys about the Vásártér (Plate C.4.1). The map by János Hornyik and László Papp reconstructing the early eighteenth-century structure of the town is also worth mentioning. The source or sources on the basis of which this map was drawn are unknown; they are presumably either lost or perished (Plates C.2.1 and C.2.2).

The first official list of urban street names comprising altogether 150 streets dates back to 1850.¹⁸² The earliest map of the whole town depicting street names is a manuscript from 1857 (Plate C.6.1), which was originally meant to be a survey of the town's dry mills. The survey of the town's public utilities published in 1860 also shows the sites and names of important public places and buildings (Plate C.6.2). Unfortunately, the 1869 cadastral survey does not contain any text, thus the contemporary street names had to be identified with the help of the above-mentioned map drawn by Károly László in 1879 (Plate C.7.1).

Based on the comparison of written sources described in the previous chapters and the maps mentioned above, it is clear that the majority of the street names that appear in written documents from the sixteenth century onward are still present on maps dated to the nineteenth and twentieth centuries. The analysis of these maps suggests that the spatial structure of the settlement, the location and general structure of major streets and roads changed relatively little until the turn of the nineteenth and twentieth centuries.

The development of the inner structure of Kecskemét can therefore be outlined with the help of historical and cartographic sources as follows. The extension of the medieval town can be estimated on the basis the two medieval churches: the chapel dedicated to the Nativity of the Blessed Virgin Mary (Homoki Chapel) and the Church of Saint Nicholas. In the absence of written sources and archaeological evidence, it is still uncertain whether the dwelling houses were arrayed along streets around the two parish churches of the settlement in the Árpád Period. Nevertheless, it seems likely that the street known as Gyümölcs Street from the sixteenth century on (now: Kápolna Street) linking the Homoki Chapel dedicated to the Nativity of the Blessed Virgin Mary and the Parish Church of Saint Nicholas constituted one of the earliest major axes of settlement and traffic in the town. It is presumable that houses and lots surrounding the Parish Church of Saint Nicholas had been arranged into plots and streets by the middle of the fourteenth century at the latest. The streets evolved in the direction of the main trade routes running to the marketplace lying around the Parish Church of Saint Nicholas (Plate A.3.1). These axes still exist and determine the spatial structure of the town today. Another important spatial element defining the town plan is the outline (or outlines) of the ditches around the town, the first data for which go back to the sixteenth century.

The periodisation of the town plan and the separation of the medieval and early modern parts of the town may be carried out with the help of the First Military Survey (Plate A.2.1). On this map, a variety of patterns can be reconstructed in terms of the street structure, which provides a good basis for assessing the extension of the early settlement core. It can be observed that in the vicinity of the two parish churches, the urban

tosan tervezett kiosztásra utaló mintázatként értelmezhető (vö. **A.3.1–A.3.2** tábla).

Ha ezt a jelenséget a történeti adatokkal összevetjük, arra a következtetésre juthatunk, hogy a késő középkori város hozzávetőlegesen a két középkori plébánia körül elterülő, sűrűn beépített, a piactérhez, illetve a két templom közötti Gyümölcs utcához csatlakozó, szabálytalan utcaszerkezettel rendelkező településrészekre terjedt ki. Feltételezhetően a két plébánia körül két kisebb településrész alakult ki, melyek között az összeköttetést, illetve határvonalat a Gyümölcs utca, illetve a Kőrösi Nagy utca–Vásár utca tengelye jelentette. Ez a két településmag olvadhatott egybe a késő középkorra, mely időszakban a település északi határa a középkori eredetű Mária utca és Gyümölcs utca összefutásánál kialakult későbbi Homoki kapu környéke lehetett, keletről a Déllőtő határolta. A korai város déli és nyugati határa ilyen pontossággal nem állapítható meg, de az bizonyosnak látszik, hogy a mai Czollner tér, illetve a Vásári Nagy utca irányában a későbbi Vásártér felé terjeszkedett a település.

A 16–17. században a történeti adatok alapján a város lakossága jelentősen felduzzadt, ami a főbb útvonalak közötti, feltehetőleg lazábban beépült és felosztott részek parcellázását és utcahálózatának kialakulását hozhatta magával. Az I. katonai felmérésen ábrázolt városalaprajzon a főbb közlekedési útvonalak mentén megfigyelhető, hogy négyöt utca összefutásában kisebb teresedések, csomópontok alakultak ki, melyek a kora újkori növekedés ütemét jelezhetik, és a 17. századi város, illetve a városárok nyomvonalát határozzák meg (vö. **A.3.2** tábla). A város belterületének hozzávetőleges 18. század eleji határát jelzi a későbbi Czollner téren a Temetői kapu helye, illetve az 1700 körül a városárkon kívülről nyitott temető, majd nem sokkal később épített ispotály és kápolna, továbbá a Vásári kapunál 1716 és 1726 között épített Szentháromság-kápolna, illetve a körülötte megnyitott temető. A 18. századi település terjeszkedésének másik fő iránya a Déllőtőtől keletre eső részek betelepülése volt. Ezt jelzi a Budai Nagy utcára, a Budai kapura, illetve a Szolnoki útra és kapura vonatkozó hivatkozások megjelenése és megszorodása a forrásokban a 17. század végétől. Megfigyelhető továbbá, hogy a Budai kapu és a Szolnoki kapu közötti telekosztásnak az I. katonai felmérésen ábrázolt szerkezete alaprajzi szempontból szabályosabb, egymásra merőleges, négyzethálós rendszert mutat, ami jelentősen különbözik a város más területein észlelt mintázattól. Ezek figyelembevételével feltehető, hogy ennek a településrésznek a parcellázása a 18. század elején történhetett meg, a beépítés első jelentős állomása 1700-as évek elején a piarista templom és iskola megépítése lehetett. A század végén a városárok nagyjából a mai külső körutak nyomvonalán haladt a mai Bethlen krt. – Széchenyi krt. – Mária krt. – Árpád krt. vonalon, majd a Halasi út és a Szolnoki út között nyomvonala a mai Czollner tér irányában kissé észak felé megtört. Az 1860-ban készült, a város kövezeti állapotát bemutató felmérésen ábrázolt, a városon átfolyó „mindig folyó” árkok nyomvonala feltehetőleg részben összefügg ezzel a korábbi kiterjedéssel (**C.6.2** tábla).

Városszerkezeti szempontból lényeges fejleménye volt még a 18. századnak, hogy a felekezeti temetők kikerültek a város határán kívülre, melyek a városárkon kívüli településrészek, a 19. században megjelenő új külvárosok elhelyezését befolyásolták. Ezenkívül a jelentős számú katonai csapattest városban történő elhelyezése is hatással volt a városárkon kívüli részek, elsősorban a Vásártér és környékének további fejlődésére. Bár a 18–19. század fordulóján a katonai objektumokat (kaszárnyák, tiszti szállások stb.) még elsősorban a belváros területén helyezték el, de a különböző kiszolgáló létesítmények, például a tábori istállók, raktárak, sütőházak, már ekkor a városárkon kívül, a főleg a Vásártér környékén épültek meg. Ezen létesítmények a pár évtizeddel később a Vásártér területén megjelenő intenzív katonai célú használat és beépítés előzményei, mely ennek a településrésznek a további sorsára és használati módjára is nagy hatással volt. Ezt, a kora újkori, hadi célokat megelőző állapotot nemcsak térképeken, de 19. század első felében készült látképeken is tanulmányozni lehet. Ezek közül az egyik első, részletes ábrázolás egy 1816-ból származó metszet, mely dél felől, a későbbi Czollner tér irányából mutatja a várost (**C.1.1** tábla). A kép bal oldalán a Vásártér legrészletesebb fennmaradt látképét láthatjuk, a Szentháromság temetővel, a Serházszal, a Cédulaházszal és az emeletes Kecskés fogadóval. A Vásártér képét több szélmalom, gémeskút, szármalmok egészíti ki.

További, a modern kor előtti állapotot mutató látképek maradtak fenn különféle céhleveleken (**C.1.2–C.1.4** tábla), valamint Kubinyi Ferenc és Vahot Imre 1853-ban megjelentet művében (*60. ábra*). Ezek a város főbb középületei, többek között a templomok, a Cserepes-kaszárnya, Városháza, Ezredesház vagy az ispotály is jól beazonosíthatók, illetve jól követhető a főbb utcák nyomvonala, a legjellegzetesebb talán a Vásári Nagy utca kitorkollása a Vásártérre. A városárok korábbi nyomvonalát a városszélen sűrűn egy vonalba épített házak sora határozza meg, sok helyen jól látszik a városárok sekély maradványa, illetve az ezt kísérő egykori palánk vonala, melyen bokrok és fasor nőtt. A deszkakerítésekkel határolt telkeken a lakóépületek többsége kisebb, deszkaoromzatos, valószínűleg vályogból vagy téglából épített nyeregtetős épület. A házak általában szalmával fedettek, de cserépfedés és kémények is szép számmal előfordulnak; emellett felismerhető néhány nagyobb, városiasabb, néhol emeletes, középen ívelt kapuval osztott homlokzatú tehetősebb lakókra utaló épület is.

fabric consists of a tangled network of streets, whereas further away from the churches, the structure of the streets changes, and the blocks of plots get considerably bigger and looser, which suggests a much more regulated and consciously planned pattern of allocation (cf. Plates **A.3.1–A.3.2**).

If we compare this phenomenon with historical data, we can draw the conclusion that the late medieval town covered approximately the densely built-up settlement parts with irregular street pattern, lying around the two medieval parish churches, next to the marketplace and the Gyümölcs Street linking the two churches. Two small settlements must have evolved around the two parish churches, between which the connection and the boundary were respectively formed by the Gyümölcs Street and the axis of the Kőrösi Nagy and Vásár (‘Market’) Streets. These two settlement cores had been united into one by the late Middle Ages. At that time, the northern boundary of the settlement must have been somewhere around the later Homoki Gate, which was established where the medieval Mária and Gyümölcs Streets met, and it was bordered by Lake Déllő on the east. The southern and western boundaries of the early town cannot be identified with such accuracy, but it seems certain that the settlement was expanding toward today’s Czollner Square and Vásári Nagy Street, the later Vásártér.

Based on historical evidence, the population of the town dramatically increased in the sixteenth and seventeenth centuries, which must have brought about the subdivision of the probably more loosely built-up and allotted settlement parts extending between the major routes, and the development of their street network. The town plan displayed by the First Military Survey shows small open areas, nodes at the meeting of four or five streets, along the main traffic routes, which may reflect the pace of growth in the Early Modern Period and indicate the outline of the seventeenth-century town and town ditches (Plate **A.3.2**). The approximate boundaries of the inner town in the early eighteenth century are suggested by the sites of the Temetői (‘Cemetery’) Gate at the later Czollner Square, the graveyard established beyond the town ditches around 1700, and the spital and chapel built shortly afterwards, as well as the Chapel of the Holy Trinity erected next to the Vásári Gate between 1716 and 1726, and its churchyard. The other main direction of the expansion of the eighteenth-century settlement was the building up of the territories found to the east of Lake Déllő. This is suggested by the emergence and increase of references to Budai Nagy Street, the Budai Gate, Szolnoki Road and the Szolnoki Gate in the sources from the late seventeenth century onward. Furthermore, it can be observed that the division of the plots found between the Budai and Szolnoki Gates as represented by the First Military Survey, shows a more regular pattern, a perpendicular grid plan, which differs to a great extent from the pattern observed in other parts of the town. Taking all these into consideration, it may be assumed that the subdivision of this part of the settlement into plots must have been carried out at the beginning of the eighteenth century. The first important step towards the building up of the area must have been the construction of the Piarist Church and School in the early 1700s. At the end of the century, the town ditches ran largely along the modern outer boulevards, along today’s Bethlen Blvd. – Széchenyi Blvd. – Mária Blvd. – Árpád Blvd., and between Halasi and Szolnoki Roads, their line turned slightly northwards, toward today’s Czollner Square. The outline of the “ever-flowing” ditches depicted on the 1860 map of the town is probably partially related to this earlier extension (Plate **C.6.2**).

From a topographical aspect, the relocation of denominational cemeteries to the outer parts of the town was another important change in the eighteenth century. These cemeteries influenced the location of settlement parts found beyond the town ditches, the new outskirts evolving in the nineteenth century. The accommodation of a great number of military troops in the town also had an impact on the further development of settlement parts found beyond the town ditches, particularly that of the Vásártér and its surroundings. Although around the turn of the eighteenth and nineteenth centuries, the military buildings (the barracks, the officers’ accommodations, etc.) were primarily located in the inner town, various facilities, including the army’s stables, warehouses and bakehouses, were already erected outside the town, mainly in the vicinity of Vásártér. These facilities were the antecedents of intensive military use and constructions in the area of Vásártér a few decades later. This development also had an impact on the fate and use of this part of the settlement. The early modern topography preceding the military use can be studied on maps, and also on views dated to the first half of the nineteenth century. One of the earliest examples of these depictions is a detailed engraving from 1816, which represents the town from the south, from the direction of later Czollner Square (Plate **C.1.1**). The left side of the engraving shows the most detailed extant view of Vásártér with the Holy Trinity Cemetery, the Serház (‘Beerhouse’), the Cédulaház (‘Certificate House’) and the multi-storey Kecskés Inn. The depiction of the Vásártér is complemented by several windmills, wells with shadoofs and dry mills.

Further views showing the pre-modern state of the town survived on various charters of guilds (Plates **C.1.2–C.1.4**), as well as in the 1853 work by Ferenc Kubinyi and Imre Vahot (*Fig. 60*). The main public buildings of the town, including the churches, the Cserepes Barracks, the Town Hall, the Ezredesház (‘Colonel’s House’), and the spital can be easily pinpointed on them. The lines of the main streets can also be discerned, the most conspicuous of which is perhaps the flaring of Vásári Nagy Street into Vásártér. The earlier plan of the town’s ditches is suggested by the houses

8. A város belterülete a „tűzvészek korától” a vasút megjelenéséig

Szilágyi Zsolt

8.1 A belterület első térképi ábrázolása

Kecskemét lakossága 1787–1827 között 22 ezerről 34 ezerre emelkedett, majd az 1860-as évek végére elérte a 41 ezer főt,¹⁸³ aminek következtében a település térszerkezete jelentősen megváltozott. Megbízható átnézeti térkép a város egészéről azonban nem maradt fenn a 18–19. század fordulójáról, ezért az átalakulás folyamatát sem tudjuk minden részletében nyomon követni. A helytörténeti szakirodalomban általánosan elterjedt egy 1923-ban szerkesztett olyan városabrosz, amely az 1820-as évek viszonyait igyekszik tükrözni. Hitelességével kapcsolatban azonban felmerült a vizsgálat során, hogy több vonatkozásban is pontatlan és megbízhatatlan, ezért az a 19. század eleji állapotok megismeréséhez csak korlátozottan használható (C.2.2 tábla). Ennélfogva nem marad más, mint olyan térképekre támaszkodni, amelyek csak egy-egy részletét mutatják a korabeli Kecskemétnek. Az egyik ilyen a 18. század végén, esetleg a 19. század legelején készült, ami a város északnyugati részét, a Budai kapu és a Déllő-tó környékét ábrázolja az utcahálózat néhány apró részletével együtt (C.3.2 tábla). A másik térkép két-három évtizeddel későbbi, amely az 1819 tavaszán pusztító tűzvész kárfelmérésekor keletkezett (C.3.3 tábla). Összehasonlítva egymással ezeket megállapítható, hogy az utcahálózat vonatkozó részlete teljes egyezést mutat, ami egyértelművé teszi, hogy megbízható módon tükrözik a város egykori struktúráját.

„Ketskemét egy Nagy Mező-Város, szép térségen el terjedve fekszik. Építése falu módjára vagyon, uttzái hosszak, tsavargósok, és a’ Házak egy mástól el hányva vagynak rendes sor nélkül, azomban ezeket nagyobbára mind jó[,] közönséges Épületeknek lehet mondani. Kő Házak ezen Városba kis számmal vagynak” – írta Teleki Domokos, amikor 1794 tavaszán a városban járt.¹⁸⁴ Kecskemét még a 18–19. század fordulóján is jól mutatta a középkori eredetű halmazszerkezetet, mely struktúra a Budai és a Homoki kapuk környékén rendezettebb formában jelentkezett, ami könnyen lehet, hogy a korábbi tűzvészek következménye. A kapukon keresztül városba „érkező” utak alkották azokat a fő szerkezeti vonalakat, amelyekhez a halmazok igazodtak. Ilyen strukturáló elem volt még a várost körbeölelő védelmi vonal és a felszíni domborzat, amely többnyire előrajzolta a beépítés mintázatát. Erre példa a Déllő-tó környéke, ahol a korabeli ábrázolás szerint a tó partja szorosan beépített terület volt, ráadásul a tó hosszanti alakja a Budai út nyomvonalát is meghatározta, mely lényegében a keleti parttal futott párhuzamosan. Ilyen preformációnak számított továbbá a várost behálózó vízelvezető árokrendszer is, mely hol a házak telkein kanyargott, hol felvette az utcák futásvonalát vagy átszelte azokat. Ez utóbbi pontokon kisebb átjárókat helyeztek el, esetleg hidakat ácsoltak (a térképen e tárgyak is jól látszanak). Fontos szerkezeti elem volt még a Déllőből kiszakadó ér, amely az alacsonyabban fekvő, déli városrész felé talált lefolyást és szelte ketté a várost észak-déli irányban (C.2.2 és C.3.2 tábla). Más forrás szerint az érnek más nyomvonala is sejthető (A.2.1 tábla). A tóból való kifolyást követően 200–250 méter után a meder éles fordulóval kelet felé folytatódott, s valahol a Kőrösi és a Szolnoki kapu között torkollott a város védelmére épített árokrendszerbe (A.1.1 tábla).

Ezenfelül a III. tized¹⁸⁵ helyszínrajza azt is érzékletesen mutatja, hogy a helyi gazdaságnak a szőlészet mellett mennyire fontos eleme volt a gabonatermesztés, hiszen a városnak pusztán ezen a részén 13 szárazmalmot ábrázoltak, amelyekből 4 már a városon kívül épült fel a Budai kapu közelében.¹⁸⁶ Ennek több oka volt. Egyfelől a növekvő népesség miatt a város beépítettsége is zsúfoltabbá vált, márpedig egy szárazmalmom akár két-három házhelyet is elfoglalt. Másfelől a gyakori tüzesetek is indokolták tették, hogy a malmok a városon kívül épüljenek fel. Ez utóbbi megfontolás állt egy korabeli jelentés szerint amögött is, hogy a kovácsműhelyeket szintén a város peremén igyekeztek összevonni.¹⁸⁷

8.2 Az 1819. évi tűzvész és a károk felmérése, a városrendezés kezdete

A „vörös kakastól” való félelem ösztönözte a városvezetést részint arra, hogy a korábbihoz képest körültekintőbben járjon el a belterületi építkezések ügyében, részint arra, hogy ismét bevezessék a járőrözés intézményét.¹⁸⁸ Ehhez előbb megerősítették az őrséget, majd 1811 tavaszán elhárították a település védelmi rendszerének felújítását, korszerűsítését.¹⁸⁹ Bármennyire is a jó szándék vezette a döntéshozókat, határozatuk közvetve hozzájárult az 1810-es évek sorozatos tüzeseteihez.¹⁹⁰ Tudniillik azal, hogy újraépítették a települést körbeölelő árokrendszert, nemcsak védelmi szempontból zárták le a várost, hanem egyúttal gátat szabtak a település terjeszkedésének is. Következésképp a növekvő demográfiai nyomás, az újonnan épülő lakóházak még zsúfoltabbá tették Kecskemét belterületét, megnövelve ezzel a pusztítóbb tüzesetek kockázatát. Így, amikor a város északnyugati szélén fekvő Görög temetőre nyíló Homoki kapunál 1819. április 2-án este tűz ütött ki, az olyan gyorsan terjedt házról házra az északnyugati szél miatt, hogy lehetetlenség volt megfékezni. Csakhamar elérte a városközpontot, majd hajnalra már a déli, Mezei kapu környékét is teljesen felperzselte. Csaknem 8 órán át égett a város olyan hevesen, hogy fényét még a 80 kilométerre fekvő budai hegyoldalról is látni lehetett.¹⁹¹ (Az nem hihető, hogy egyesek¹⁹² ugyanezt a tüzet az

built close to each other in one row along the town’s edge. The shallow remains of the town’s ditches, as well as the outline of the adjacent palisade shown by a line of trees and shrubs can be seen in many places. The majority of the residential buildings found on plots enclosed by board-fences were small buildings with couple roofs and wooden gables, built of adobe or clay bricks. The houses were normally thatched, but there were also many houses with tile roofs and chimneys. Furthermore, there were also some bigger, more urban-like, sometimes multi-storey buildings with an arched gate in the middle of the façade, which must have belonged to wealthier residents.

8. The inner town from the “Age of Fires” to the period of railway construction

Zsolt Szilágyi

8.1 The first cartographic representation of the town

Between 1787 and 1827, the population of Kecskemét increased from 22,000 to 34,000, and reached 41,000 by the end of the 1860s.¹⁸³ As a result of this, the spatial structure of the settlement changed significantly. There is no reliable map of the whole territory of the town from the late eighteenth and early nineteenth centuries. For this reason, we cannot reconstruct the transformation of the town in every detail. Local historians often refer to a town map compiled in 1923, which was meant to reflect conditions in the 1820s. However, a study into its credibility has found that it is inaccurate and unreliable in several respects and is, therefore, of little use for understanding topography in the early nineteenth century (Plate C.2.2). Consequently, we can only rely on maps that show certain parts of contemporary Kecskemét. One these maps dates from the late eighteenth or possibly early nineteenth century, and depicts the north-western part of the town, the area around Budai Gate and Lake Déllő, with a few small details of the street network (Plate C.3.2). The other map was made two or three decades later, as part of the survey of damages caused by the fire in the spring of 1819 (Plate C.3.3). Comparing these maps to each other, it can be observed that the corresponding parts of the street networks are identical, which suggests that the maps faithfully reflect the old structure of the town.

“Ketskemét is a Large Market-Town, lying in a beautiful area. It is built in the manner of a village, its streets are long and meandering, and the Houses are situated far from one another without being arranged in a row; but, otherwise, they can be described as normally good, ordinary Buildings. There are only a few of Stone Houses in this Town”, wrote Domokos Teleki when he visited the town in the spring of 1794.¹⁸⁴ At the turn of the eighteenth and nineteenth centuries, Kecskemét still had an agglomerated settlement pattern going back to the Middle Ages. This pattern was more regular around the Budai and Homoki Gates, which may have been caused by the previous fires. Roads “entering” the town through the gates formed the main axes that the clusters were adjusted to. Similar structuring elements were the defence line around the town and the surface relief, which often marked out the pattern of constructions. The area of Lake Déllő is a good example for this. According to contemporary depictions, the territory around the shores of the lake was densely built up, and the elongated shape of the lake also determined the course of the Budai Road, which was running parallel to the east side of the lake. The urban drainage system was another preformation. Its ditches meandered through the plots of the houses, and ran either parallel to the streets or crossed them. At these latter points, crossing places were established or sometimes bridges were constructed. (These features are also clearly visible on the map.) The streamlet flowing out of Lake Déllő was another important structural element. It crossed the settlement in the north-south direction, running towards the lower-lying southern part of the town (see Plates C.2.2 and C.3.2). Another source suggests that the streamlet may have had a different course (Plate A.2.1). 200-250 metres after flowing out of the lake, the streamlet made a sharp turn to the east, and somewhere between the Kőrösi and Szolnoki Gates ran into the system of ditches established for the defence of the town (Plate A.1.1).

Furthermore, the site plan of the tenth III¹⁸⁵ clearly demonstrates that the cultivation of cereal crops was an important part of local farming in addition to viniculture. Thirteen dry mills were indicated in this part of the town alone, four of which were erected outside the town, in the vicinity of Budai Gate.¹⁸⁶ There were many reasons for this. On the one hand, due to the increasing population, the town also became more densely built-in, and a dry mill took up the place of two or three building plots. On the other hand, frequent fires also necessitated the construction of mills outside the town. According to a contemporary report, this latter consideration was also the reason why blacksmiths’ workshops were normally set up on the outskirts of towns.¹⁸⁷

8.2 The 1819 fire and damage assessment, the beginning of urban planning

Fear of the “red rooster” motivated leaders of the town to act more prudently with regard to constructions in the inner town than formerly,

osztrák fővárosból is látták, mivel ekkora látóhorizont csak ötezer méteres magasságból nyílik.)

Egykorú beszámolók alapján borzalmas volt a menekülők látványa, „akik válogatás nélkül az árkokban, vagy a szőlőkben rejtőztek el”.¹⁹³ A pusztulás döbbenetes volt: egy nagyjából 200-300 méter széles sávban teljesen „keresztülégett” a város. Az egy hónappal későbbi összeírás szerint 374 épületben¹⁹⁴ keletkezett jelentős kár, beleértve azokat is, amelyek teljesen elenyésztek a tűzben (C.3.3 tábla). Ilyenformán a város lakóházállományának nagyjából tizedét érintette a tűzvész.¹⁹⁵ Megrongálódott a Nagytemplom, a Városháza¹⁹⁶ s a mögötte húzódó ispotály és kaszárnya épülete. A porig égett otthonok sorsára jutott még hét szárazmalom és a Nagytemplom melletti plébániaház is. Bár a romok eltakarításához rögtön hozzáfogtak,¹⁹⁷ mégis hónapokat vett igénybe, így az építkezések csak nyáron kezdődhettek meg,¹⁹⁸ ezúttal már átgondolt „rendezési terv” alapján.

Az összeírás nemcsak azért értékes, mert konkrét fogalmat alkothatunk a tűzvész méretéről, a keletkezett károkról, hanem azért is, mert ehhez fogható dokumentáció – amely ilyen aprólékos részletességgel mutatná a telkek határát, az ingatlanok alaprajzát, elhelyezkedését – csak félszáz évvel későbből, 1869-ből áll rendelkezésünkre. A térkép felbecsülhetetlen értékű amiatt is, mert számos utca és fontosabb középület neve olvasható rajta. Ilyen a Homok, a Homokhegyi, a Vágó, a Vásári, a Halasi és a Mezei utca, ilyen az Ispotály, a Kaszárnya, a Városháza, a Kopláló (a Nagytemplommal szemben), a Ferences rendi kolostor, a „Ló iskola” (lovagló iskola a városban állomásozó katonaság számára),¹⁹⁹ de ilyen a déli városrészen a „Közönséges legelő”, a „Puska poros ház” és végül a „Czigán putrik” által elfoglalt terület. A térkép összesen 16 szárazmalom és 9 kút (ebből egy „kőkút”) helyét rögzíti a piactérrel együtt, mely utóbbi a Városháza előtt, a Szent Miklós-templom tövében adott helyet a kereskedelemnek. Mindezek mellett ez az első olyan fennmaradt, hiteles térképi ábrázolás, amelyen konkrét városrendezési elképzeléseket rögzítettek. Jól látszanak az elpusztult épületek telkein az újonnan tervezett utcák nyomvonalai, a már meglévő egyes utcák kiegyenesítésének vázlatával együtt. Kétségtelen, hogy ezeknek az elgondolásoknak a java megvalósult, amelyet egy 1857-ben készült térkép egyértelműen bizonyít (C.6.1 tábla). A város elérte, hogy a vármegye jóváhagyja a szóban forgó „csinosító építési rendszert”, mely tűzvédelmi okokból engedélyezte a lakók számára az adómentes tégl- és cserépezetést.²⁰⁰ Ennek ellenére a tetők újrafedését vagy egy-egy téglából épült lakóház felhúzását csak a tehetősebbek vállalhatták magukra. Így érthető, hogy a házaknak még két évtizeddel később is miért csak ötöde volt téglafalú vagy cseréptetős épület.²⁰¹ A helyzetet tovább rontotta, hogy az Alföldön,²⁰² egészen a vasút megjelenéséig, körülményes és költséges volt hozzájutni a jó minőségű építőanyagokhoz,²⁰³ ezért a városkép is csak lassan változott a század első felében.²⁰⁴ Mégis 1840-ben már joggal írhatta Csányi János városi tanácsnok, későbbi főbíró az eltelt időszakról,²⁰⁵ hogy „az utcák egyszersmind szebb rendbe 's állásba hozatvák’”.²⁰⁶

8.3 A tervezett város: a külvárosok kiépülése

A növekvő belterületi zsúfoltságot már a 18. század közepén azzal próbálták mérsékelni, hogy a város déli védelmi vonalain kívül, a Halasi és a Mezei kapuk közti részen lehetővé tették a magánépítkezéseket.²⁰⁷ Ennek eredménye jól kivehető az I. katonai felmérés térképlapjain, midőn közel 40 ház egymáshoz viszonyított elhelyezkedését ábrázolták (A.2.1 tábla). A gyorsan növekvő városrész az „Új Város” elnevezést kapta, mely név egészen a 19. század második feléig használatban maradt.²⁰⁸ Az Új Városon kívül további házhelyek kijelölése vált szükségessé. Elsőként 1815-ben a Csongrádi kapun kívüli részt kezdték értékesíteni. Ez lett az Ürgés külváros. Két évvel később már a Halasi kapu előtti, Rávágnak „keresztelt” terület is sorra került. E sajátos névadási gyakorlat jól mutatja a városiakok korábban nem tapasztalt „építkezési lázát”. Újabb két évvel később a hasonlóan beszédes elnevezésű Muszáj került sorra,²⁰⁹ mely az Új Városon túl, az Ürgés és a Rávág közötti részen húzódott.²¹⁰

A külvárosok arculatát a mérnökök előkészítő munkája nagyban meghatározta. Amíg a közel azonos területű házhelyek rendezett külsőt kölcsönöztek egy-egy városrésznek, addig a széles, egyenes utcák a könnyű megközelítést biztosították. A vízelvezető árkok azonban itt is elengedhetetlen tartozékai maradtak az utcaképnek, kivált, hogy ezek a területek általában a belvároshoz képest alacsonyabban feküdtek. Mindenesetre az összkép, főleg a Rávágban, igencsak szokatlan volt. Olyan benyomást keltett a lakosokban, mintha nem is Kecskemétén járnának. Az 1840-es években írták róla, hogy olyan hely, ahová „csinosabb alakú, rendez sorban fekvő[,] és a’ házak eleibe ületett akázzokkal kellemesített lakhelyeket építettek”.²¹¹

Az ötödik, egyben utolsó külváros, amely döntően meghatározta a modern kori Kecskemét alaprajzát, a várostól nyugatra terült el, s nevét a két-három kilométerre fekvő Mária-kápolnáról kapta.²¹² A Mária-városra vonatkozó tervek 1826-ban és 1827-ben készültek el, s majd csak a következő évben kezdték értékesíteni előbb a Vásári kapu környékét, majd az attól távolabbi, korábban már szőlővel beültetett földeket.²¹³ A határnak ama része volt ez, ahol Hornyik János (1812–1885) szerint a legjobb zöldséges- és gyümölcsöskertek egymást érték,²¹⁴ de egyúttal olyan terület is volt, amelynek egyes részeit, főleg tavasszal, megfutotta a víz. Az elhamarkodott városvezetői döntésnek és a gondatlan mérnöki munkának nagy ára lett. A tervezési hiba hamar kiderült, hiszen a

and to introduce town patrol again.¹⁸⁸ For this reason, they first reinforced the municipal guards, and they decided to renew and modernise the defence system of the settlement in the spring of 1811.¹⁸⁹ Although the decision-makers had good intentions, their acts indirectly contributed to a series of fires in the 1810s.¹⁹⁰ As a result of rebuilding the system of ditches around the settlement, they not only closed down the town in terms of defence, but they also hampered the expansion of the settlement. As a consequence, the growing demographic pressure and the recently built dwelling houses made the inner area of Kecskemét even more cramped, which increased the risk of more destructive fires. When, for example, fire broke out near Homoki Gate opening onto the Greek cemetery in the north-western part of the town, on the evening of 2 April 1819, the fire spread so rapidly from one house to another due to the north-western wind that it was impossible to curb it. It soon reached the town centre, and had scorched the territory around Mezei Gate in the south by dawn. The town was burning so fiercely for nearly eight hours, that its light could be seen even from the Buda Hills, from a distance of 80 kilometres.¹⁹¹ (It is implausible that some people¹⁹² could see the same fire from the capital of Austria as such a horizon opens up only from a height of five thousand metres.)

According to contemporary reports, the fleeing people made a horrible sight “as they were trying to hide in the ditches or in the vineyards without selection”.¹⁹³ Destruction was horrendous: fire “burned across” the town in a width of approximately 200-300 metres. The survey made one month later showed that 374 buildings¹⁹⁴ suffered severe damages or perished in the fire (Plate C.3.3). This means that about one tenth of the town’s houses were affected by the fire incident.¹⁹⁵ Damage was caused to the Great Church, the City Hall,¹⁹⁶ as well as the hospital and the barracks behind that. Seven dry mills and the clergy house next to the Great Church shared the fate of houses that burned to the ground. Although the clear-up of the ruins began shortly,¹⁹⁷ it took months to end. The constructions could, therefore, start only in the summer,¹⁹⁸ this time, according to a well-conceived “urban development plan”.

The survey is not only important because it correctly reflects the extent of the fire and the damages caused by it, but also because a similar document recording the boundaries of the plots, as well as the layout and location of the buildings in such detail was made only half a century later, in 1869. The map is also invaluable because it shows the names of several streets and the major public buildings. For example, Homok (‘Sand’), Homokhegyi (‘Sandy Hill’), Vágó, Vásári (‘Fair’), Halasi and Mezei (‘Meadow’) Streets, as well as the hospital, the barracks, the Town Hall, the *Koplálóház* (‘Fasting House,’ opposite the Great Church), the Franciscan Friary and the *Ló iskola* (‘Riding School’ for the soldiers stationed in the town).¹⁹⁹ Additionally, the southern part of the town was occupied by the *Közönséges legelő* (‘Common pasture’), the *Puska poros ház* (‘Gunpower house’) and the *Czigán putrik* (‘Gypsies’ shacks’). The map records the sites of altogether sixteen dry mills, nine wells (including one stone well), as well as the marketplace. The latter was a place for trade in front of the Town Hall, at the foot of the Church of Saint Nicholas. This is the earliest extant map to record authentically the concrete ideas concerning urban planning. It clearly shows the layout of newly designed streets on the plots of demolished buildings, as well as the outlines some existing streets that were to be straightened. Most of these ideas were undoubtedly realised, which is clearly attested to by a map from 1857 (Plate C.6.1). The town managed to get the county authorities to approve the “beautifying building system”, and they also allowed the residents to burn bricks and tiles free of tax for reasons of fire prevention.²⁰⁰ Nevertheless, only affluent people could afford to cover the roofs of their houses with tiles or to use bricks for the construction of their dwelling houses. It is, therefore, understandable why only one fifth of the houses were brick-walled or tile-roofed even two decades later.²⁰¹ The situation was further complicated by the fact that in the Great Hungarian Plain²⁰² it was difficult and costly to obtain high-quality building materials²⁰³ before the appearance of the railroads. Consequently, the townscape could change only slowly in the first half of the century.²⁰⁴ In 1840, however, János Csányi town councillor, later chief judge, could rightly write about the past period²⁰⁵ that “the streets were nicely refurbished”.²⁰⁶

8.3 The planned town: construction of the suburbs

As early as the mid-eighteenth century, the council meant to ease the growing crowdedness in the inner town by making private constructions possible beyond the southern defence lines of the town, between Halasi and Mezei Gates.²⁰⁷ The result of this is clearly demonstrated by the map sections of the First Military Survey, which show the relative location of nearly forty houses (Plate A.2.1). The rapidly growing part of the town was called *Új Város* (‘New Town’), which name remained in use to the second half of the nineteenth century.²⁰⁸ It was necessary to allot further building plots outside Új Város, as well. First, in 1815, the territory beyond the Csongrádi Gate was parcelled out. This was the Ürgés suburban area. Two years later the area near Halasi Gate, called Rávág (‘Desired’), was also divided up. This peculiar practice of denomination accurately reflects a previously unheard-of “urge for construction” among urban residents. Another two years later, the area Muszáj (‘Must’)²⁰⁹ having a similarly telling name was allotted, which was located beyond Új Város, between Ürgés and Rávág.²¹⁰

18. ábra. A Cigányváros 1930 körül
Fig. 18 Cigányváros ('Gypsy Town') around 1930
Fortepan-28434

nagyobb hóolvadások vagy esőzések (földárja) alkalmával annyira felázott a talaj, illetve oly mértékben megnőtt a belvízzel borított területek kiterjedése, hogy az épületek megrepedeztek és sorra megrogytak már az 1830-as évek elején; s hogy elkerüljék a katasztrófát, újabb vízelvezető árokrendszert kellett a későbbi Holló utca nyomvonalán kialakítani.²¹⁵

Hasonlóan elkülönült a Cigányvárosnak nevezett terület is, amely az Új Várostól keletre, a Gödrös temető déli szomszédságában formálódott (18. ábra). A cigányok első fennmaradt írásos említése – mint korábban már volt szó róla – Kecskeméten a 16. század végéről származik. Néhányan közülük már a következő évtizedekben házzal (sőt szőlővel) rendelkeztek. A 18. század folyamán pedig egyre gyakoribbá vált körükben a belterületi lakóházvásárlás, esetleg építés.²¹⁶ Kétségtelen azonban, hogy az ingatlanok után kivetett adóterhet többségük nem tudta vállalni. Ráadásul lélekszámuk látványosan emelkedett. A háztartásaik száma 1768 és 1838 között mintegy negyedével gyarapodott.²¹⁷ A probléma súlyosságát érezteti, hogy a cigány családoknak közel harmada kilátástalan helyzetű volt, ami nem példa nélküli, hiszen rajtuk kívül még sokan éltek nyomorban Kecskeméten.²¹⁸ Mindenesetre az együttélés okozta feszültségek levezetésére döntött úgy a városvezetés már 1804-ben, tűzvédelmi okokra (is) hivatkozva, hogy az említett temető mellett új lakhelyet jelöl ki a cigány családok számára; azzal a megkötéssel, hogy az ingyen kiosztott házhelyeket nem adhatják el.²¹⁹

A területre nem véletlenszerűen esett a választás. Egy 19. század eleji térkép tanúsága szerint a Mezei kaputól délre, szétszórt bokrokba rendeződve, már akkoriban számos „cigán putri” állt, amelyek egyértelműen akadályozták az Új Város déli irányba történő terjeszkedését. Így a feszültség levezetésének szándéka mellett főleg területrendezési célok játszhattak szerepet a döntésben. A Gödrös temető és a tőle alig száz méterre, délre húzódó „Füzes-erdő” közti rész ideális választásnak bizonyult, mert a terület önmagában is egy jól elkülönülő része volt a városközeli határnak. Északról és délről temető és erdő határolta, nyugatról a Csongrádi és Félegyházi utakat összekötő keresztút, keletről pedig földhányások s egy lapos szegélyezte (vö. C.4.3 és C.4.4 tábla). A városvezetés határozott fellépését mutatja, talán nem minden társadalmi nyomás nélkül, hogy rövid idő alatt befejeződött a telephely kialakítása (C.3.3 tábla).

8.4 A Déllő-tó lecsapolása

Az 1830-as évekre, láthatóan, több minden megváltozott. Egyfelől a belterületi zsúfoltság sokak számára elviselhetetlenné vált. Az érzést a változékonyabbá, olykor egészen szélsőségesé váló időjárás csak tovább erősítette. Ez utóbbi része volt egy nagyobb, globális méretű folyamatnak, amelynek hátterében a század eleji sorozatos vulkánkitörések okozta éghajlatváltozás állt.²²⁰ Egymást váltották a belvizes és az aszályos időszakok,²²¹ ami alaposan próbára tette nemcsak a város gazdaságát, hanem annak lakosságát is. A helybeliek életminőségét még mindig nagyban rontotta a „szelek szárnyain orr és szem boszszantólag főlhőkkel alakuló homok por-tenger” és a „bűzhödt mocsároknak fojtó kigöngyölése” – ahogyan azt akkoriban megfogalmazták.²²² Az 1820-as évekre már az utóbbiak sorát gyarapította az egykor szebb napokat látó Déllő is, amely inkább emlékeztetett egy mocsárra semmint egy tóra, minthogy „széles mocsolyás területével peshedve bűdösködött”²²³ a város közepén. Azt nem tudjuk, milyen állapotban volt a korábbi évszázadok során a tó, hiszen erre vonatkozó leírás nem maradt fenn. Tény azonban, hogy a városlakók sűrűsödő panaszai miatt gyakrabban kellett a városvezetésnek foglalkoznia a tavat érintő ügyekkel.²²⁴ Figyelembe véve, hogy kisebb mérete miatt különösen érzékeny lehetett az időjárás változásaira, korántsem meglepő, hogy az aszályosabb nyarakon „teljesen kiszáradt s felcserepesedett”²²⁵ a medre. Tavasszal, ősszel

The layout of the suburban areas was largely determined by the preparatory work of the engineers. The building plots of nearly same size provided a well-organised external appearance to the neighbourhood, while the wide and straight streets offered an easy access. The drainage ditches, however, remained integral parts of the street view, especially because these areas normally lied lower than the inner town. The overall view was quite unusual, particularly in Rávágy. It looked as if it had not belonged to Kecskemét. In the 1840s, it was described as “a pleasant place, where acacias were planted in front of the pretty houses arranged in orderly lines”.²¹¹

The fifth and last suburban area that significantly determined the layout of modern Kecskemét was found to the west of the town. It was named after the Chapel of Mary built two or three kilometres away.²¹² The plans for Mária Város ('Mary's town') were made in 1826 and 1827. It was only in the following year that the area around Vásári Gate and subsequently the more distant vineyards were parcelled out.²¹³ According to János Hornyik (1812–1885), the most valuable vegetable gardens and orchards were found there,²¹⁴ but some parts of the land came under water, especially in spring. The hasty decision of the council and the careless work of the engineers had severe consequences. The flaw soon became apparent, as during major snowmelts or

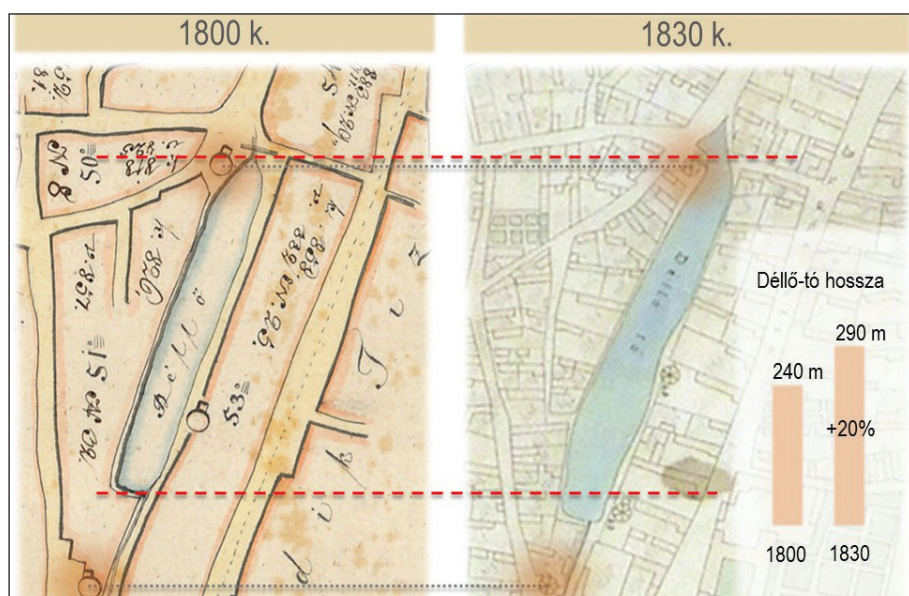
heavy rains the soil became so soggy and the areas covered with water increased so much that the walls of houses cracked and were damaged already in the early 1830s. In order to avoid the disaster, further drainage ditches had to be constructed along the later Holló Street.²¹⁵

The so-called Cigányváros ('Gypsy Town') was also a separate area (Fig. 18). It developed to the east of Új Város, in the southern vicinity of Gödrös Cemetery. The first written record of the Gypsies in Kecskemét dates from the late sixteenth century. Some of them had houses (and even vineyards) in the following decades. During the eighteenth century, more and more of them bought or built houses in the inner town.²¹⁶ However, most of them were not able to pay the taxes levied on properties. Furthermore, their population grew rapidly. Between 1768 and 1838, the number of their households increased by about a quarter.²¹⁷ The gravity of the problem is demonstrated by the fact that almost one third of the Gypsy families were in a desperate situation, which was not unusual, as many other people also lived in extreme poverty in Kecskemét.²¹⁸ In any case, in order to reduce tensions caused by cohabitation, the town council (partly referring to fire safety reasons) allocated the above-mentioned new residential area for Gypsy families next to the cemetery in 1804. They received the building plots for free, on the condition that they did not sell them.²¹⁹

The area was not selected at random. According to an early-nineteenth-century map, there were already scattered groups of Gypsy shacks to the south of Mezei Gate, which clearly hindered the southward expansion of Új Város. The council was, therefore, motivated by spatial planning besides the aim of easing tension. The territory extending between Gödrös Cemetery and Füzes-erdő ('Willow woods'), located less than one hundred metres to the south of it, was an ideal choice because this area formed in itself a quite separate part of the town's outskirts. To the north and south, it was bordered by the cemetery and the woodland, to the west by the minor road linking the roads to Csongrád and Félegyháza, and to the east by heaps of earth and a flatland (cf. Plates C.4.3 and C.4.4). The decisive action of the town council is demonstrated by the fact that the establishment of the new residential area was completed in a short time, perhaps without any social pressure (Plate C.3.3).

8.4 The drainage of Lake Déllő

By the 1830s, apparently many things had changed. On the one hand, the cramped living conditions in the inner town became unbearable to many people. This feeling was further intensified by the changeable weather that sometimes turned very extreme. The latter phenomenon was part of a major, global-scale process, a climate change caused by volcanic eruptions at the turn of the century.²²⁰ Periods of swamping and drought alternated with each other,²²¹ which posed a huge challenge not only to the town's economy, but also to its population. The inhabitant's quality of life was always considerably impaired by the “wind-blown clouds of sand and dust irritating the nose and eyes” and “the fetid, choking evaporation from the swamps”, according to a contemporary record.²²² In the 1820s, the Déllő was added to the latter, as it resembled much more of a swamp than a lake. “It was stinking as a large marshy area” found in the middle of the town.²²³ We do not know in what state the lake was during the previous centuries, because no record of this has survived. It is, however, well-known that because of the increasing number complaints from the urban population, the town council had to deal with cases related to the lake more often.²²⁴ Considering that, due to its relatively small size, it was particularly sensitive to changes in weather, it is by no means surprising that in dry summers its lake bed “completely dried up and cracked”.²²⁵ However, in spring and autumn, as well as during the summer downpours, it sometimes flooded the surrounding plots and streets.

19. ábra. A Déllő-tó kiterjedésének növekedése a 19. század első harmadában
Tervezte és rajzolta: Szilágyi Zsolt

Fig. 19 The areal expansion of Lake Déllő in the first third of the nineteenth century
Designed and drawn by Zsolt Szilágyi

és a nyári felhőszakadások alkalmával viszont előfordult, hogy vize elöntötte a környező telkeket és utcákat.

Ha összehasonlítjuk a fennmaradt térképi ábrázolásokon a tó kiterjedését és alakját, még akkor is jelentős változást észlelhetünk, ha figyelembe vesszük a térképek pontatlanságát és esetleges méretaránybeli torzítását. Óvatos kalkuláció alapján is nagyjából ötödével nőtt a 19. század első harmadában a Déllő-tó hosszanti mérete, ami alighanem az említett éghajlatváltozással, a csapadékosabb időjárással állhatott összefüggésben (C.2.2 és C.3.2 tábla; 19. ábra).

Ez viszont nem ad magyarázatot a kortársak által oly sokszor említett elmocsarasodásra, amelynek hátterében bizonyosan más folyamatok húzódtak meg. Egyrészt a gyors népességnövekedés felkészületlenül érte a várost. Ennek bizonyítékai egyrészt az 1810-es és az 1820-as években kiépülő külvárosok, amelyek gombamód növekedtek a település előbb déli, majd nyugati határában. Másrészt, mivel az 1819. évi tűzvész elkerülte a Déllő-tó közvetlen környezetét, így az újonnan foganatosított tűzvédelmi intézkedések sem érintették látványosan a tó környéki városrészt, amelynek megmaradt a sűrű beépítettsége, magas népességsűrűsége. Következésképp a nagyobb mennyiségű szennyvíz egy része, az elvezetésére szolgáló csatornák híján, az alacsonyabban fekvő Déllő medrébe talált lefolyást. A tápanyagban feldúsult tó vizében pedig elszaporodtak a hínárok és más mocsári növények, aminek hatására felgyorsult az állóvíz pusztulása (eutrofizáció). A természetes életciklusuk után elhalt vízinövények a meder aljára süllyedve rothadásnak indultak, s a közben felszabaduló szagok okozták minden bizonnyal az említett „bőzhödést”.

A sorozatos elhatározások ellenére csak 1834-ben döntöttek végérvényesen a tó sorsáról. Lecsapolásával már augusztusra végeztek, majd hozzáláttak a meder feltöltéséhez,²²⁶ amely évekig elhúzódott. Helyén tíz sorban több mint 600 fát, köztük például akácot, fűzet és vadgesztenyét ültettek.²²⁷ A sétatérnek kialakított park közepén egy „csinos kiosk” állt, ahol vasárnaponként vagy ünnepnapok alkalmával a városban állomásozó katonai ezred „hangázkara” lépett föl, és ahol akár némi húsítóhoz is hozzá lehetett jutni Salis András „fagylaldájában”.²²⁸

8.5 A kézműipar térbeli elkülönülése

A Sétatér nemcsak a szabadidő eltöltésének újabb módját kínálta, hanem szemléletesen tükrözte az átalakuló helyi társadalom megváltozó fogyasztási szokásait is. Amíg a 18. század végén nagyságrendileg még csak 400-an,²²⁹ addig az 1840-es évekre már csaknem 1200-an folytattak valamilyen iparos tevékenységet Kecskeméten. Közülük legtöbben a csizmadíák, a takácsok, a szabók, a szűcsök és a molnárok voltak. Akadt viszont ötvös, órás, „késcsináló”, „puskamives” és „mázasakészítő”, de volt gyolcsfestő, kapcakötő, kesztyűs, mézeskalácsos, sőt még „orgonacsináló” mester is.²³⁰ Emellett több mint félszáz bolt működött városszerte, többségük a három belső piactér valamelyikén – a többi, külsőbb utcákban kapott helyet.²³¹

A kézműipari kínálat bővülése, az iparosok számának látványos növekedése, önmagában is hatással volt a város térszerkezetére. Az 1830-as évek legvégén például több mint három tucat tímárt és cserzővargát tartottak számon, akik a foglalkozásuk miatt talán a leginkább elkülönült közösségét alkották Kecskemétnek. Lakhelyük és műhelyük a városárkon túl, a település északkeleti peremén helyezkedett el. Helyüket már az I. katonai felmérés térképlapjain jelölték (A.2.1 tábla), majd 1806-ban egy rendelet tiltotta meg, hogy használják a közeli Kaszap kutat, mert ihatatlanná tették annak vizét.²³² A területet már az 1840-es években bizonyíthatóan Tabánként emlegették.²³³ A kiegyezés utáni években pedig a Felső és az Alsó Tabán elnevezés rögzült, de volt külön Tabán sor, Tabán utca és Tímár sor is, mind egy helyen (C.7.1 tábla). Ugyanakkor a város „túlfelén”, a Mária-külvárosban is formálódott egy másik Tabán, amelyet megkülönböztetésképp Kis Tabánként vagy Vásári Tabánként emlegettek.²³⁴

If we compare the size and shape of the lake indicated on the maps, we can observe a significant change even if we take into account the inaccuracy of the maps and the possible distortion in scale. On the basis of cautious calculations, the longitudinal dimension of Lake Déllő increased by approximately one fifth in the first third of the nineteenth century, which was probably related to the above-mentioned climate change that led to wet weather (Plates C.2.2 and C.3.2; Fig. 19).

Nevertheless, this does not explain the development of the swamp reported by many contemporaries, which must have been caused by other processes. On the one hand, the town was not prepared for the rapid population growth. This is attested to by the suburban areas established in the 1810s and 1820s, which grew rapidly to the south and west of the settlement. On the other hand, as the immediate vicinity of Lake Déllő escaped the fire in 1819, the new fire protection measures did not significantly affect the area around the lake, either. It remained densely built-up and heavily populated. Consequently, in lack of drainage channels, a part of the larger quantity of sewage ran into the lower-lying Déllő. The excessive richness of nutrients in the lake caused a dense growth of algae and other marsh plants, which accelerated the oxygen depletion of the water body (eutrophication). Water plants dying off at the end of their natural lifespan sank to the bottom of the lake bed, where they started to rot. This must have brought about the “fetid evaporation” mentioned above.

Despite the series of resolutions, it was only in 1834 that the final decision was made about the fate of the lake. Its drainage had been completed by August. Subsequently, the fill-up of the lake bed with earth started,²²⁶ which was dragging for years. In its place, more than 600 trees (including acacias, willows and horse chestnuts) were planted in ten rows.²²⁷ In the middle of the park that was developed into a promenade, there was a “pretty kiosk”, where the military band of the regiment stationed in the town played music on Sundays or public holidays, and ice cream could also be bought at the “ice-cream parlour” of András Salis.²²⁸

8.5 The spatial separation of handicrafts

The Sétatér (‘Promenade’) not only offered a new possibility for spending leisure time, but also reflected the changing consumption habits of the transforming local population. While at the end of the eighteenth century, there were still about 400 craftsmen,²²⁹ in the 1840s, nearly 1,200 people were involved in some kind of handicraft in Kecskemét. Most of them were bootmakers, weavers, tailors, furriers and millers. But there were also goldsmiths, watchmakers, “knife makers”, “gun makers”, and “weight makers”, as well as cloth dyers, footcloth makers, glove makers, gingerbread bakers, and even “organ makers”.²³⁰ Additionally, there were more than fifty shops in the town. Most of them were found in one of the three marketplaces in the inner town, while the rest were located in the more outlying streets.²³¹

The expansion of handicrafts, and the rapid growth in the numbers of craftsmen had an impact on the town’s spatial structure, as well. At the end of the 1830s, for example, more than three dozens of tanners and curriers were known who (due to their occupation) formed perhaps the most segregated community in Kecskemét. Their dwelling houses and workshops were beyond the town’s ditches, at the north-eastern edge of the settlement. Their habitation area was already marked on the map sheets of the First Military Survey (Plate A.2.1). In 1806, they were prohibited from using the nearby Kaszap Well because they made its water impotable.²³² The area was already referred to as Tabán (‘Tannery’) in the 1840s.²³³ In the years following the Austro-Hungarian Compromise of 1867, the names Felső (‘Upper’) and Alsó (‘Lower’) Tabán were fixed, and the Tabán Alley, Tímár (‘Tanner’) Street and Tímár Alley also existed, all in the same neighbourhood (Plate C.7.1). Furthermore, on the “opposite side” of the town, in the suburban area Mária another Tabán developed, which was distinguished as Kis (‘Small’) Tabán or Vásári (‘Fair’) Tabán.²³⁴

8.6 Major construction activities in the settlement

The new external appearance of the town was determined by new buildings, in addition to the features mentioned above. In 1805, the construction of the County Hall was started, which was completed with the building of an extra floor in 1829. The building was known as Ezredesház (‘Colonel’s house’). In 1806, the County Hall was enlarged. The gaol and the archives were added to it.²³⁵

The Ló iskola (‘Riding School’) mentioned above was built in Széna (‘Hay’, later Czollner) Square between 1817 and 1818, which was commissioned by Charles Ferdinand, Archduke of Austria and Commander-in-chief of Hungary.²³⁶ The small house of prayer of the local Jewish community was built in neoclassical style in this period. It was erected on one of the inner plots of the block enclosed by Nagy Körösi and Aradi Streets.²³⁷ Next to that, a Jewish school was opened in 1824.²³⁸ Two streets from the synagogue to the north, next to the Piarist Church, a new building was built for the school that had been operated by the Order of the Piarists for over a century. The school built together with the church was erected between 1825 and 1832.²³⁹ In the early 1830s, for example, György Klapka, the later general, went to that school. The two-storey building of the Calvinist College was also built in neoclassical style between 1830 and

8.6 Nagyobb építkezések a településen

A város új külsejét, az eddig említettekén túl, az új épületek határozták meg. 1805-ben hozzáálltak a Megyeházához, amelyet emeletráépítéssel 1829-ben fejeztek be. Az épület „Ezredesházként” vált ismertté. 1806-ban a Városházát bővítették, ahol egy börtön és egy levéltár is helyet kapott.²³⁵

Az említett „Ló iskola” 1817 és 1818 között épült Ferdinánd Károly főherceg, magyarországi főhadparancsnok megbízásából, az akkori Széna (később Czollner) téren.²³⁶ Ezzel egy időben készült el a helyi zsidó közösség kis méretű imaháza klasszicista stílusban a Nagy Körösi és az Aradi utca által szegélyezett halmaz egyik belső telkén.²³⁷ Ennek

közelében már 1824-ben egy zsidó iskolaházat is fenntartottak.²³⁸ A zsinagógától két utcával északra, a piaristák temploma tövében kapott új épületet a rend által akkor már egy évszázada működtetett iskola. A templommal egybeépült tömb 1825 és 1832 között készült el.²³⁹ Ide járt például az 1830-as évek elején Klapka György, későbbi honvédtábornok. Hasonlóan klasszicista stílusban épült 1830 és 1834 között a Református Kollégium kétemeletes épülettömbje, ahol a Dunamelléki Egyházkerület első főiskolája kezdte meg működését 1835-ben.²⁴⁰ Könyvtárában több mint 5 ezer kötet²⁴¹ segítette a diákok felkészülését. A főiskola híres növendéke volt Jókai Mór, aki jogi tanulmányait az 1840-es évek első felében már e falak között folytatta (20. ábra).²⁴²

A Széna téren, a „Ló iskola” mellett fekvő telken, ahol már bő évtizede a római katolikus új-ispotály működött, épült fel a Szent Erzsébet-templom. A főleg klasszicista stílusú, de copf elemeket is mutató épület Czollner Mihály vaskereskedő, városi tanácsos özvegyének, Bennin Erzsébetnek bőkezű adományából készülhetett el 1825 és 1826 között.²⁴³ Az építkezés az ekkorra már Széna térrel összenőtt Új Város gyarapodó lakossága miatt vált szükségessé. A főbejáratnál szemben állva a balra eső épületszárnyban továbbra is az ispotály, míg a jobbra esőben idővel iskola működött (C.6.1 tábla).

A városközpontban 1829-ben fejezték be a görögkatolikus templom öt-hat évig elhúzódó építését az akkori Búza piacnak helyet adó városrészen.²⁴⁴ Rövidebb később, 1832-ben a Városháza előtti piactéren nyitotta meg kapuit a Nagykocsmá,²⁴⁵ majd szomszédságában, a református és a ferences rendi templom északi előterében a növekvő kereslet miatt új üzletsorok épültek. Az átutazók kényelmét szolgálta a városközpontban, a piarista templom közelében, az ekkor már hetven éve üzemelő Arany Sas vendégfogadó, amelyet 1839-ben emeletráépítéssel bővítettek.²⁴⁶ Az, hogy a korszerűsítés mennyire időszerű lehetett, jól mutatja, hogy már 1794-ben azt írták róla: „alkalmasabb” ennél szállásra a „Városon kívül levő”, Vásár téri (Kecskés) fogadó (C.4.1 tábla).²⁴⁷

Szintén a városon kívül, a gyorsan terjeszkedő Mária-külváros nyugati peremén, „köz fürdő intézet” létesült 1820-ban,²⁴⁸ amely nem strandfürdő, hanem „Fürdő ház” volt, a későbbi Serház utca nyugati végében (A.1.1 és C.4.4 tábla). Az épületben kezdetben négy (később több) „fürdő szoba” került kialakításra, ahol alulról fűthető nagy üstökben melegítették a szikes vizet. A látogatók kényelmét szolgálta még egy „tágas vendéglő szoba”, egy „jókora táncsterem”. A fákkal beültetett udvaron pedig több kerti kiülő és egy „teketér” kapott helyet, ahol rendszerint egy „napestig mulattató zenekar” gondoskodott a jókedvről. A problémát mindössze az okozta, hogy távol esett a központtól, így a kortársak szerint a „város’ lovatlan ’s kocsitlan nagy részének”, a kedvező díjszabás ellenére sem volt „kényelmes használatú” a fürdőház; tekintve, hogy oda-vissza másfél órásgyalogútra feküdt.²⁴⁹

Az 1830-as évek elején megnyílt a piactéren az úgynevezett „Közolvasó ’s társalgó ház”, ismertebb nevén a „Casino”, amelyet egy évtizeddel később a zsidókat is befogadni kész „Polgári Casino” alapítása követte.²⁵⁰ Ezzel egy időben színházzsoba is épült, amely 1833-ban kezdte meg működését a Nagytemplom mögötti, Korona Vendégfogadó udvarán,²⁵¹ ahová Király Sándor tulajdonos kisvártatva egy nyári színpadot is kialakíttatott.²⁵² Itt lépett fel több ízben Petőfi Sándor.²⁵³ A reformkor kulturális pezsgését, az előbbieken túl jól mutatja, hogy 1840-ben felépült a főleg fiatalok körében népszerű Zrínyi kávéház,²⁵⁴ majd a következő év nyarán megnyílt a város első nyomdája is Szilády Károly vezetésével.²⁵⁵

Hiába a felgyorsult léptű átalakulás, még az 1840-es években is csak a nagyobb utcáknak volt neve.²⁵⁶ Ebből kitűnik, hogy a városon belüli tájékozódás a városkapukhoz vagy a tulajdonosaikról elnevezett szárazmalomokhoz viszonyítva történt. Kecskemét a 19. század közepén még mindig

20. ábra. A Református Kollégium és Jogakadémia
Zempléni Múzeum Képeslaptára, Ltsz.: 0125551
Fig. 20 The Calvinist College and Law School
Zemplén Museum, Collection of Postcards, Inv. No.: 0125551

1834. The first college of the Danubian Diocese started to operate there in 1835.²⁴⁰ Its library with its more than 5,000 books²⁴¹ helped students prepare for their studies. One of the most famous students of the college was Mór Jókai, who studied law there in the first half of the 1840s (Fig. 20).²⁴²

The Church of Saint Elisabeth was built on the plot next to the Riding School in Széna Square, where the new Catholic hospital had been functioning for more than a decade. The building was built in neoclassical style, but also had elements of zopf style. It was built between 1825 and 1826, from the generous donation made by Erzsébet Bennin, widow of Mihály Czollner, town councillor and ironmonger.²⁴³ The construction was made necessary

by the rising population of Új Város that grew together with Széna Square. Facing the main entrance, the wing to the left was still occupied by the hospital, while the wing to the right was used as a school after a while (Plate C.6.1).

The five- or six-year-long construction period of the Greek Catholic Church in Búza ('Wheat') Marketplace, in the town centre ended in 1829.²⁴⁴ Shortly afterwards, in 1832, the Nagykocsmá ('Great Tavern') was opened in the market square found in front of the Town Hall.²⁴⁵ Next to that, in the foreground of the northern façade of the Calvinist and Franciscan Churches, new shops were opened because of the growing demand. The Arany Sas ('Golden Eagle') Inn served the comfort of travellers in the city centre, next to the Piarist Church. It had been operating for seventy years, when it was extended with an extra floor in 1839.²⁴⁶ The fact that it needed modernisation is well demonstrated by a record from 1794 saying that the (Kecskés) inn in Vásár tér ('Fairground') "outside the town" was "more suitable" for accommodation (Plate C.4.1).²⁴⁷

Also outside the town, on the western edge of the rapidly expanding suburban area Mária, the "public bathing institute" was established in 1820,²⁴⁸ which was not an open-air bath, but a "bath house" at the western end of later Serház Street (Plates A.1.1 and C.4.4). The building initially had four (later more) "bath rooms", where salty water was heated in large cauldrons from below. The comfort of visitors was also served by the "spacious guest rooms" and a "huge dance hall". Its courtyard planted with trees had several garden seats and a "skittle alley". Normally "a band playing music until sundown" provided entertainment there. The only problem was that it was far from the centre. According to contemporaries, the bath house was, for this reason, not suitable for residents "without horses and carriages", in spite of the reasonable fees. There and back, it was in a walking distance of an hour and a half from the centre.²⁴⁹

In the early 1830s, the so-called "Public House for Reading and Conversation", better known as "Casino", was opened in the marketplace. One decade later, the "Civic Casino" was established, which also admitted the Jews.²⁵⁰ During the same period, a theatre room was built, which was opened in 1833. It was found in the courtyard of the Korona Inn,²⁵¹ behind the Great Church, where Sándor Király shortly established a summer stage, as well.²⁵² Sándor Petőfi performed several times there.²⁵³ In addition to the above, the vivid cultural life of the Reformation Era is shown by the fact that the Zrínyi Café, which was popular mainly among young people, was opened in 1840.²⁵⁴ In the summer of the following year, the town's first printing house was opened, which was led by Károly Szilády.²⁵⁵

Despite the rapid transformation, it was still only the major streets that had names in the 1840s.²⁵⁶ These names demonstrate that orientation within the town was in relation to the town gates and the dry mills named after their owners. In the middle of the nineteenth century, Kecskemét still seemed the same in the eyes of contemporaries as decades before. "Due to the disproportionately and irregularly built smaller or bigger houses and streets, it bears the true characteristics of market towns found in the Great Hungarian Plain. Its highest public buildings stand out very much from the predominantly small, single-storey houses."²⁵⁷

8.7 The represented town: the first views of Kecskemét

The earliest view of the settlement, known so far, survived on the header of the 1788 charter of the local bootmakers' guild (Fig. 21). Kecskemét represented together with its outskirts has two buildings standing out of their surroundings. One of them is the oversized Fehér or Cserepes

olyannak látszott a kortársak szemében, mint évtizedekkel korábban: „a kisebb nagyobb házak, utcák aránytalan, rendetlen építése miatt az alföldi magyar mezővárosok hű jellegét viseli magán s legmagasabb középületei nagyon is kirínak a leginkább földszinti, alacsony házak közül”.²⁵⁷

8.7 A reprezentált város: Kecskemét első látképei

A település eddig ismert első látképe 1788-ból a helybéli csizmadia cég levelének fejlécén maradt fenn (21. ábra), ahol a határával ábrázolt Kecskemét két, környezetéből kiemelkedő épülettel látható. Az egyik, az arányaiban túlméretezett Fehér- vagy Cserepes-kaszárnya, amelynek funkcióját a mellette strázsáló katonalak jelzi; míg a másik, a római katolikus Nagytemplom. Amennyiben feltesszük, hogy a város megjelenítésekor a valóság egy részének a leképezése volt a szándék, akkor a két épület egymáshoz viszonyított helyzetéből következik, hogy a várost déli irányból láthatjuk. Ezt erősíti a kaszárnya melletti híd pozíciója, ugyanis amennyiben a Vásári kapunál fekvő, Pecsó-eret átívelő Nagy kőhídról van szó, akkor délről nézve ez is helyesen tájolt eleme a képnek. Ezek alapján feltehető, hogy a kaszárnya és a templom közti részen ábrázolt zsúfolt háztor is az egykori valóságot tükrözi, ami arra utal, hogy a belváros szorosán beépített terület volt. Felismerhető még a képen a védelmi vonal, az árokrendszer, amely körbevette a várost. Az ábrázolás különlegessége, hogy Kecskemét a határával együtt látható. A várostól távolodva, a kép középpontjában látszatra egy dombra települt „erdő” tűnik föl, amelynek a város felőli oldala meredekebb, mint a szemközti. Tekintve, hogy a homokbuckák szélfelőli oldala – szemben a szélárnyékossal – mindig lakás, egyértelmű, hogy a futóhomok uralta nyugati határ fákkal megkötött vidékét láthatjuk: egy homokbuckán művelt olyan kertet, amely telis-tele van gyümölcsfákkal. Ugyanakkor az ábrázolással egykorú I. katonai felmérés térképlapjain, a város nyugati határában látható buckák tövében helyenként vízenyős részek húzódtak, ami a látképen is jól kivehető. A víz felől felszálló rovarraj, a vándor, a lovas mind a város felé tart, s a fák is a város felé dőlnek. Mi ez, ha nem a város és a határ összetartozásának szimbolikus képi megjelenítése?

A 19. század első feléből több városkép is ránk maradt (C.1.1–C.1.4 tábla). Ezek közül a tímár cég szabadlevelének városábrázolása különösen értékes, jóllehet kevésbé ismert metszet, amely páratlanul részletgazdag, madártávlati megjelenítést adja a belvárosnak. A képet 1823-ban Demeter Josef készítette (C.1.4 tábla). Bár ezen a település határa nem került megjelenítésre, a keret, amely közrefogja a képet, számos olyan elemet tartalmaz, amely közvetve utal a határban folyó mezőgazdasági munka jellegére. Egyfelől szőlőindák hálójá fonja körbe a látképet, másfelől a bőséget szimbolizálva e tőkék roskadásig vannak szőlőfürtökkel. Különös megjelenítési módja ez annak a kiterjedt, jól jövedelmező szőlőföldeknek, amelyek a várost nyugatról, északról és keletről ölelték körbe. Miközben a felhőkből egy-egy kéz nyúl alá a város felé, amelyek adják és elveszik a gabonát s a bort – talán azt szimbolizálva, hogy mily nagy mértékben van kitéve Kecskemét az „égiek” kedvének. Más korabeli ábrázolásokkal szemben a Demeter-féle városképen az épített környezet mellett az utcák forgataga is megjelenik. Vannak botjukra támaszkodva sétáló figurák, vannak málhájukat cipelő alakok és olyanok is, akik körbeállnak másokat – megjelenítve ezzel a differenciált társadalmat. Emellett számos jószág, köztük lovak és ökrök látszanak, az utóbbiak megrakott szekeret húznak. A város valósággal életre kel, a szokatlan ábrázolás-technika a vitalitást közvetíti. Egy nyüzsgő város sejlik föl, ahol „kézzel fogható” a kereskedelem, a jólét és a különféle hitben mindennapjaikat élő helyi közösség sajátos atmoszférája.

A templomok, a megszokott formában uralják a képet. Tömegük túlzónak hat, jóllehet egymáshoz mérten arányosak, s az ábrázolt pozíciójuk is megfelel a valóságnak: balról jobbra a piarista, a Szent Erzsébet-, a református, a ferences templom és a Nagytemplom emelkedik a lakóépületek fölé. A sorrendből ítélve, a metszet készítőjének megjegyzésével ellentétben, nem „napnyugotru”, hanem észak felől láthatjuk a várost. A polgári épületek a belvárosban zárt sort alkotnak szemben a település központtól távolabb fekvő lakóházaival, ahol a szabálytalan építkezési forma lehetett jellemzőbb az ábrázolás alapján (kivált, ha a kép jobb alsó

Barracks, the function of which is indicated by the figure of the soldier standing next to it. The other is the Roman Catholic Great Church. Assuming that the depiction was meant to mirror a part of reality, the relationship between the two buildings suggests that the town can be seen from the south. This is supported by the position of the bridge next to the barracks, because (provided that it is the Great Stone Bridge over the Stream Pecsó located at Vásári Gate) it is also a correctly oriented element of the image from the south. On the basis of these, it can also be assumed that the crowded row of houses depicted between the barracks and the church also reflects reality in the past, which suggests that the inner town was a densely built-up area. The defence line, the ditches enclosing the town can also be recognised in the view. The special feature of the depiction is that Kecskemét can be seen together with its outskirts. Farther away from the town, in the middle of the image, there is a “forest” on some kind of hill. The side of the hill closer to the town is steeper than the opposite one. Considering that the upwind side of the sand dunes is always more gently sloping than their downwind side, what we can see here is the western outskirts of the town dominated by shifting sand fixed by trees. On one of the sand dunes, there was a garden full of fruit trees. At the same time, according to the map sheets of the First Military Survey, at the feet of the sand dunes to the west of the town, there were waterlogged areas, which can also be clearly identified on the view. The swarm of insects flying up from the water, the wayfarer, and the rider all move towards the town. The trees also lean towards the town. What is it if not the symbolic visual representation of the unity of town and its outskirts?

Many depictions of the town survived from the first half of the nineteenth century (Plates C.1.1–C.1.4). From these, the representation of the town on the charter of the tanners’ guild is particularly valuable, although it is not a very well-known etching. It gives a bird’s-eye view of the inner town that is extremely rich in detail. The view was made by Josef Demeter in 1823 (Plate C.1.4). Although it does not show the outskirts of the settlement, the frame surrounding the image comprises many features that indirectly suggest the types of agricultural work carried out in the fields. Vine scrolls frame the image, and these vines are full of bunches of grapes symbolising abundance. This is a special way of displaying the extensive, profitable vineyards that bordered the town to the west, north and east. There are also hands reaching out of the clouds towards the town giving and taking cereals and wine, which perhaps symbolises that Kecskemét was greatly exposed to the mood of “the heavens”. In contrast to other contemporary depictions, the view by Demeter shows people in the streets besides the built environment. There are strolling figures leaning on their walking sticks. Others carry their loads. There are also people standing around others. The differentiated society is reflected in this way. In addition, there are many animals, including horses and oxen. The latter pull loaded carts. The town comes to life; this unusual representation technique conveys vitality. This is the image of a lively town, where trade and prosperity are “tangible”. This shows the special atmosphere of the local community practising different religions in their everyday life.

The churches are dominant in the image as usual. They are oversized, although they are proportionate to each other, and their position also corresponds to reality. From left to right, the Piarist Church, the Church of Saint Elisabeth, the Calvinist Church, the Franciscan Church, and the Great Church rise above the residential buildings. Based on the order of the churches, we can see the town from the north and not from the west as the maker of the etching noted. The civilian buildings form a closed row in the inner town, in contrast to the dwelling houses located further away from the centre, where a more irregular way of construction was typical based on the depiction (especially if we consider the details in the lower right corner of the image). It is clearly visible that multi-storey buildings and houses with tile roofs appear only in the centre. Conversely, single-storey buildings are found other parts of the image. Some plots have buildings along the longitudinal boundaries, others have buildings turning inwards or outwards, and there are also plots built in the form of manor houses. All of these are displayed in the view. The majority of the

21. ábra. Kecskemét látképe az 1788-ban készült csizmadiacég-levelén
Magyar Nemzeti Levéltár, Bács-Kiskun Megyei Levéltár IX.6 3, 12/a
Fig. 21 The view of Kecskemét on the charter of the bootmakers’ guild from 1788
Hungarian National Archives, Archives of Bács-Kiskun County IX.6 3, 12/a

sarkának részleteit tekintjük). Jól látható, hogy emeletes épületek és cseréptetős házak kizárólag a központban jelennek meg. Ellenben a földszintes építkezés a kép többi részén általános. A telkek közül van olyan, amely oldalhatáron beépített, van olyan, amely befelé- vagy kifelé hajlított beépítésű és olyan is, amely udvarházas módon épült be. Ezek mindegyike megjelenik a látképen. A kerítések többsége deszkából készült, de akad olyan ábrázolási mód is, amely azt sejteti, hogy közülük néhány téglából (?) épülhetett. Fontos hangsúlyozni, hogy fákat nemcsak az udvarokon, hanem az utcákon is bőven látni, miként az egykoron valóban lehetett. Különös, de mint ahogy kutat, úgy szárazmalmot sem találni a képen, pedig az utóbbi meghatározó látványeleme volt a belvárosnak még évtizedekkel később is.

Végül, Kecskemét jól ismert városképe 1829-ben jelent meg, amelyet a helyi születésű festő, Szokolay Hártó János rajza alapján Karacs Ferenc metszett, aki korának egyik legismertebb kartográfusa, könyvillusztrátora volt (C.1.2 tábla).²⁵⁸ Mind Szokolay Hártó, mind Karacs megfordult tanulmányai során Bécsben, ismerték a korabeli, főleg német városábrázolási technikákat – melynek egyébként számos jegye kivehető az elkészült metszeten. Ezek közül leginkább szembeűnő, hogy a település méretéhez képest a templomok aránytalanul nagyok, látványosan kiemelkednek a környezetükből, kihangsúlyozva ezzel azok szerepét, fontosságát.²⁵⁹ Kecskemét esetében azonban felmerül egy másik lehetséges értelmezés is. A várost délnyugati irányból ábrázoló látkép és a valóság között meglehetősen feltűnő a különbség. A templomok mintha szorosan egymás mellé épültek volna, mintha összenőttek volna. A kép mintha azt sugallná, hogy a helyi egyházak egymással szoros egységben éltek és működtek Kecskeméten. Különös, hogy a kép első elemzőjének, Entz Gézának hasonlóan az a gondolata támadt, hogy „az egész rendelkezésre álló teret a városmag összevont képe tölti ki”²⁶⁰ – nyilván nem véletlenül. Bármi is volt a szándéka a készítőknél, tény, hogy ezek a látképek a saját korukban olyan kommunikációs eszköznek számítottak, amelyek tükrözték a megrendelők városról formált és közvetíteni kívánt képét.²⁶¹

9. A város belterülete a vasút korában

Szilágyi Zsolt

9.1 A vasút és a gabonakonjunktúra hatása

A 19. század közepén gyökeres változást hozott Kecskemét életében (is) a vasút megjelenése. Ettől kezdve minden öles léptekkel változott, beleértve a városközpont arculatát is. Amíg a század első felében a belváros csak kisebb változásokon esett át, szemben a külvárosi részekkel, addig ennek épp ellenkezője jellemezte a század második felét, különösen a századforduló időszakát. Így amikor 1896-ban a honfoglalás milléniumának ünnepségei zajlottak, már szinte rá sem lehetett ismeri a városra. Hogy valóban érzékelhetővé váljék mekkora átalakulásról van szó, érdemes felidézni a 19. század közepi állapotokat egy korabeli, országos lapban megjelent cikk alapján: „Benn vagyunk a városban, feneketlen sár borítja az utcákat, négy erős ló alig bír el egy könnyű terhű kocsit.” Arrebb „egy vályogház oldala dőlt ki”, miközben a „népes utca közepén egy szemétdombon pára vesztett háziállat búzlik”. „Régi jólétre emlékeztető ócska butoru szobában egy beteg özvegy nő fekszik, öt kis árvától körülvéve, nyavalyája kellő ápolás s orvos hiányában naponként sulyosbul, s utoljára is vesznie kell, mert [...] közkórház e nagy városban nem létezik!”²⁶²

A cikk megjelenésének évében, 1853-ban, a megnyíló Cegléd–Kecskemét vasútvonal, majd a következő évben átadott Kecskemét–Szeged vo-

fences are made of planks. However, the depiction suggests that some of them are perhaps built of bricks (?). It is important to emphasize that trees are shown not only in the courtyards, but also in the streets, as it must have been case in reality. It is strange that neither wells, nor dry mills can be seen in the image, though the latter were essential features of the inner town even decades later.

Finally, the well-known view of Kecskemét was published in 1829. It was etched by Ferenc Karacs, the most famous cartographer and book illustrator of the time, on the basis of a drawing by János Szokolay Hártó, a locally born painter (Plate C.1.2).²⁵⁸ Both Szokolay Hártó and Karacs visited Vienna during their studies, and were aware of the contemporary (mostly German) techniques of town representation – many traits of which are visible on the completed etching. The most striking feature of these is that the churches are disproportionately large compared to the size of the settlement, and clearly stand out of their environment, emphasizing their role and importance in this way.²⁵⁹ In the case of Kecskemét, however, there is one more possible interpretation. The difference between the view depicting the town from the south-west and reality is quite noticeable. The churches stand so close to each other, as if they were built together. This image seems to suggest that the local Christian Churches lived and worked in close union with one another in Kecskemét. Géza Entz, who was the first art historian to study the image, also had the impression that “the entire space available is filled up by the constricted image of the town centre”,²⁶⁰ apparently with good reason. Whatever the goal of the makers was, it is a fact that these views were considered to be a means of communication in their own time, which reflected the perception that the commissioners had and wanted to communicate of the town.²⁶¹

9. The inner area of the town in the period of railway constructions

Zsolt Szilágyi

9.1 The effect of the railway and the cereal boom

In the mid-nineteenth century, the construction of railways brought a radical change to the life of Kecskemét. From then on, everything changed rapidly, including the appearance of the town centre. In the first half of the century, the inner town went through only minor changes, in contrast with the suburbs, where the opposite was true in the second half of the century, particularly towards the end of the century. By the time of the millennial celebrations of the Hungarian Conquest held in 1896, the town could hardly be recognised. In order to fully grasp the extent of the transformation, it is worth considering the mid-nineteenth-century conditions described by an article published in a contemporary national paper: “We are in the town, and the streets are covered deep in mud. Four strong horses can pull a lightly loaded wagon with difficulty.” Over there, “the walls of a house collapsed”, while “in the middle of the street a dead animal is stinking on a garbage dump”. “A sickly widow, surrounded by five little orphans, is lying in a room filled with old pieces of furniture that were once in better condition. In lack of medical treatment, her health condition is getting worse every day, and in the end she will pass away because [...] there is no public hospital in this big town!”²⁶²

In 1853, when the article above was published, the railway line between Cegléd and Kecskemét was opened. In the following year, the Kecskemét–Szeged line was also taken into use. These events created a completely new situation. Pest was in a walking distance of three to four days. Even with a mail coach it took ten hours to travel. It comes as no surprise, because the shifting sand and the loamy surface that were typical of the region made travel very difficult (depending on the weather). Roads were made impassable in wet weather by the loamy surface, while in dry weather by the sand.²⁶³ That is why, in 1840, the idea emerged to construct roads across the area covered partly with clay and partly with sand.²⁶⁴ With the introduction of modern track-based travel, however, this idea was quickly dropped. The railways not only minimised the importance of environmental factors and mitigated the isolation of the town, but also considerably shortened travelling time between Kecskemét and Pest, to merely four to five hours.²⁶⁵ The quicker and more frequent connection with Pest that was “independent of the environment” shortly created new demands, expectations and customs, especially among the more affluent members of the society. The town became part of a new economic network, and the first major changes were mainly connected to the railway.

The railway station was built to the east of the town, along Nagykőrösi Street, in a walking distance of 10–15 minutes from the Great Church (Fig. 22). In contrast, in Cegléd and Nagykőrös, the stations were located in cheaper plots, farther away from the town centre.²⁶⁶ Although the site of the railway station in Kecskemét was

22. ábra. A kecskeméti vasútállomás 1909 körül
Zempléni Múzeum Képeslaptára, Ltsz.: 0213848
Fig. 22 The railway station at Kecskemét, around 1909
Zemplén Museum, Collection of Postcards, Inv. No.: 0213848

nal, merőben új helyzetet teremtett. Korábban Pest 3-4 napi járóföldre esett, de még postakocsival is legalább 10 óra volt az út. Nincs ezen mit csodálkozni, hiszen a környező futóhomok és agyagos felszín (időjárástól függően) nagyban nehezítette a közlekedést. Amíg esős időben az agyagos, addig száraz időben a homokfelszínen vezető utak váltak járhatatlanná.²⁶³ Nem véletlen tehát, hogy 1840-ben felmerült annak ötlete, hogy olyan utakat építsenek ezen a vidéken, amelyeknek az egyik oldala agyaggal, a másik pedig homokkal borított legyen.²⁶⁴ A korszerű, kötőpályás közlekedés megjelenésével azonban e javaslat hamar feledésbe merült. A vasút nemcsak a környezeti tényezők jelentőségét szorította háttérbe, és mérsékelte a város elszigeteltségét, hanem az említett Kecskemét–Pest távolságot is jelentősen lerövidítette, alig 4-5 órára.²⁶⁵ A „környezetfüggetlen”, gyorsabb és intenzívebb kapcsolattartás Pesttel, hamarosan új igények, elvárások és szokások megjelenését hozta magával, kivált a tehetősebb társadalmi rétegek körében. Azzal, hogy a város az újfajta gazdasági vérkeringés része lett, az első látványos változások is javarészt a vasúthoz kötődtek.

A pályaudvar a várostól keletre, a Nagykőrösi utca vonalában, a Nagytemplomtól alig 10-15 perc gyalogútra épült fel (22. ábra), szemben Cegléddel vagy Nagykőrössel, ahol az állomás helyét a városközponttól távolabb fekvő, olcsóbb telkeken jelölték ki.²⁶⁶ A kecskeméti megoldás bár költségesebb volt, mégis hamar megtérült, mivel a kialakulóban lévő új gazdasági térszerkezet előnyösebb versenyhelyzetbe hozta a várost. A „hosszú gabonakonjunktúra”²⁶⁷ időszaka (1852–1878) egybeesett a vasút hazai kiépülésének „lázás” korszakával. Az új szállítási lehetőség távoli piacokat kapcsolt Kecskeméthez. Ennek következtében helyben újabb területeket vontak mezőgazdasági művelés alá, így 1865-ben a város közigazgatási területének már a nagyobbik felét, mintegy 60 ezer holdat a szántóföldek foglalták el.²⁶⁸ A növekvő mennyiségű szemtermés és az elérhető technológia révén már 1858 tavaszán üzembe helyezték Kecskeméten az első gőzmalom a Trombita utcában,²⁶⁹ mely később részvénytársasággá alakult József Gőzmalom néven.²⁷⁰ Néhány évvel később megalakult a Kecskeméti Gazdasági Gőzmalom és Gőzfürdő Részvénytársaság is,²⁷¹ amelynek kapui 1870-ben nyíltak meg a Városházához közeli Templom utcában. A harmadik nagy kapacitású malom a Muszáj külváros akkori nyugati szélén épült fel s 1882 elején kezdte meg működését Kecskeméti Sertéshizlalók Gőzmalmi Részvénytársaság néven (A.4.1 tábla, 77. ábra).²⁷²

A gépesített malomipar helyi fellendülésével párhuzamosan a belterületi szárazmalmok kora leáldozott. 1857-ben még 92 működött belőlük városszerte (C.6.1 tábla), két évtizeddel később már csak 44, közülük is mindössze 22 maradt a belterületen (23. ábra).²⁷³ Nemcsak a szárazmalmok tűntek el két-három évtized alatt, hanem a városkapuk is funkciójukat veszítették. Ezzel együtt mind a belterületi tájékozódás, mind a társadalmi térhasználat új alapokra helyeződött. A már meglévő utcanevek mellé újabbak keletkeztek, amelyek használatáról (felsőbb utasításra) a városvezetés oly módon gondoskodott, hogy egyfelől összeíratta azokat, másfelől minden sarkon, úgynevezett „szeglet ház” falán névtáblákat helyeztetett el.²⁷⁴ Az első ilyen hivatalos jegyzéken 1850-ben mintegy 150 út, utca, sor, köz, zug, tér vagy piac neve szerepelt,²⁷⁵ amelyek közül jó néhány a szárazmalmokat „összeíró” térképen is olvasható. Fél évszázaddal később, a századfordulóra a számuk már elérte a 250-et.²⁷⁶

9.2 A városkép átalakításának kezdete

A városban uralkodó közlekedési viszonyokat, a rendezetlen belvárosi utcákat maguk a kecskemétiak is „szégyellték”, ha nem is a hétköznapi során, de olyankor mindenképp, amikor magas rangú személy érkezett a városba. Így volt ez 1857 tavaszán is, amikor Ferenc Józsefet és feleségét várták Kecskemétre. A városvezetés azon aggodalmaskodott, hogyan le-

24. ábra. Somorjai Ferenc, Morelli Gusztáv: A Piactér a templomokkal, a Szentháromság-szoborral, a régi városházával, fametszet, 1870
Országos Széchényi Könyvtár, Képtár, DKA-016535
Fig. 24 Ferenc Somorjai, Gusztáv Morelli, The Market Square with churches, the Statue of the Holy Trinity, and the Old Town Hall, woodcut, 1870
National Széchényi Library, Collection of Pictures DKA-016535

more expensive, it soon paid off as the new, developing economic topography put the town in better position. The period of the “long cereal boom”²⁶⁷ (1852–78) coincided with the “feverish” railway construction works. This new means of transport linked Kecskemét with distant markets. As a consequence, new areas could be involved into agricultural production. In 1865, a major part of the town’s administrative area, approximately 60,000 *holds*, was used as arable land.²⁶⁸ Due to the increasing grain yield and the available technology, the first steam mill was introduced in Kecskemét in the spring of 1858. It was built in Trombita Street,²⁶⁹ and subsequently became a joint stock company called József Steam Mill.²⁷⁰ A few years later the Kecskeméti Gazdasági Gőzmalom és Gőzfürdő Részvénytársaság²⁷¹ (‘Kecskemét Industrial Steam Mill and Steam Baths Limited Company’) was also established, which opened its gates in Templom Street, next to the Town Hall, in 1870. The third high-capacity mill was built on the western edge of the Muszáj suburban area, and started to operate as the Kecskeméti Sertéshizlalók Gőzmalmi Részvénytársaság (‘Kecskemét Pig Breeders’ Steam Mill Limited Company’) at the beginning of 1882 (Plate A.4.1, Fig. 77).²⁷²

23. ábra. Kecskeméti szárazmalom, 1906
Madarassy László felvétele, Néprajzi Múzeum Fényképtára, Ltsz.: 7644
Fig. 23 Dry mill at Kecskemét, 1906
Photo by László Madarassy, Museum of Ethnography, Collection of Photographs, Inv. No.: 7644

In parallel with the local upswing of mechanised milling industry, the era of dry mills in the inner town came to an end. In 1857, there were still 92 dry mills all over the town (Plate C.6.1), but two decades later there were only 44, from which 22 remained in the inner town (Fig. 23).²⁷³ It was not only the dry mills that disappeared within two or three decades, but the town gates lost their function as well. At the same time, both orientation within the town and social space use were laid on new foundations. New street names emerged along the existing ones, the use of which was arranged by the town administration (by order from above): they listed street names and placed nameplates on the walls of houses on every street corner.²⁷⁴ The first such official list was made in 1850, which comprised the names of about 150 roads, streets, lanes, alleys, cul-de-sacs, squares and markets,²⁷⁵ many of which can also be found on the map indicating the dry mills. Half a century later, at the turn of the century, their number already reached 250.²⁷⁶

9.2 The beginning of the transformation of the townscape

The residents of Kecskemét were “ashamed” of themselves because of the traffic conditions and the disorderly streets in the inner town; not so much in their everyday life, as when a high-ranking person arrived in the town. It happened, for example, when Franz Joseph and his empress were expected in Kecskemét in the spring of 1857. The town administration was concerned about hiding the Old Calvinist Cemetery next to the railway station and the dry mill, which were located along the route of the ceremonial procession between the station and the Kőrösi Gate. They were also concerned about decorating or at least making passable Nagykőrösi Street. It was ordered that “the cemetery and the opposite side should be concealed and, if possible, decorated with green branches” and “the dry mill found nearby should be completely covered with green branches by the owners”, and that “the entire Kőrösi Street should be bestrewn green grass”.²⁷⁷ According to one of the contemporary accounts of the day of the visit, “the road leading from the railway station to the town was converted temporarily and purposefully into a woodland, which was a pleasant sight”, and “the streets that the imperial couple passed through to the Catholic church of the town, and from there to the elegantly decorated County Hall [the former Arany Sas (‘Golden Eagle’) Inn], were bestrewn with green grass”.²⁷⁸ The muddy streets were tightly covered with twigs and branches collected in the forests nearby. Sand was scattered, and finally freshly cut grass was bestrewn on their top.²⁷⁹

The visual appearance of the streets started to change slowly in the 1860s and 1870s (Fig. 24). Drains were constructed along the edges and sometimes in the middle of the streets, but the majority of them were used only in the event of rains. There were, however, so-called “overflowing ditches” as well, in which water trickled even during dry periods.

hetne eltakarni az indóház melletti református Ótemetőt és szárazmalmot azon a szakaszon, ahol a díszmenet az állomásról a Kőrösi kapuhoz ér, és hogy a Nagykőrösi utcát miként lehetne feldíszíteni, s egyáltalán járhatóvá tenni. Erre vonatkozóan az a határozat született, hogy az „indóháztól befelé a temető, valamint annak átelleni oldala zöld gallyakkal eltakartassék s lehetőleg feldíszíttessék”, és hogy a „közelben levő száraz malom a tulajdonos által zöld ágakkal egészen elfedessék”, illetve hogy az „egész Kőrösi utcza zöld fűvel behintendő”.²⁷⁷ Az egyik korabeli beszámoló végül a látogatás napjáról megjegyezte, hogy „kellemes látványt nyújtott az indóháztól a városig levő alkalmilag és célirányosan ligetté átalakított tér”, majd hozzátette, hogy az „utcák, melyeken ment a Felséges Császári Pár, a Városi katolikus templomig, s onnan az egyszerűen nemes ízléssel díszített Megye házáig [korábbi Arany Sas fogadóig], zöld fűvel voltak fedezve”.²⁷⁸ Az utca sarát a környező erdőkből hozott gallyakkal, rőzsékkal fedték be szorosan. Erre homokot szórtak, végül frissen kaszált fűvet hintettek.²⁷⁹

Az utcák képe az 1860-as, 1870-es évekre kezdett lassan megváltozni (24. ábra): szélükön vagy olykor közepükön vízelvezető árkok épültek, amelyek többsége csak esőzések alkalmával lépett működésbe. Akadtak azonban olyan, úgynevezett „mindég folyó” árkok is, amelyek medrében szárazabb időszakokban is csordogált víz. Ilyen volt a korábban védelmi szerepet betöltő, várost körbeölelő árokrendszer, amelyet minden biztonnal több forrás is táplált. Ezek közül az egyik a Kőhid körüli, egykori Vágó kapu előtti, laposabb részen lehetett,²⁸⁰ ahol „téli-nyáron a legnagyobb aszály alkalmával is sáron, tavaszonként pedig alig meglábolható söppedéken kellett a járműnek átgázolnia”²⁸¹ – emlékezett vissza gyermekkorára Hornyik János. A helokrén, más néven mocsárforrás még a 19. század közepén is működött, táplálva ezzel a legendás Pícsó-eret. Vízének egy része az árokrendszerbe folyt, más része pedig a Burga, a Forrás és a Mezei utcákon át kanyargott a déli, alacsonyabban fekvő területek felé (C.6.2 tábla).²⁸²

A városban további két olyan (helokrén) forrásról tudunk, amelyek „mindég folyó” árkokat tápláltak. Az egyik a Nagytemplom mögött húzódó Templom utca környékén, a másik a lecsapolt Déllő-tó helyén eredt. Mindkét ér a terepviszonyoknak megfelelően az Új Város felé talált lefolyást. Az előbbi a Festő, a Trombita és a Mezei utcán át a Pícsó alsó szakába torkollott. Az utóbbi a Séta térről indulva az Aradi, a Folyóka és a Csóka utcán tekergőzve a Csongrádi Nagy utcán át hagyta el a várost. E főárkokat felhasználva alakították ki a többi utca esővízelvezető csatornáit a 19. század közepén, jölehet, a korábban említett sáros utcák így sem tűntek el teljesen a városból. Igazi minőségi változás ezen a téren csak a századfordulótól vált érzékelhetővé, a belváros nagyszabású átépítésével, csatornázásával, térkövezésével.

A vasút révén nemcsak a kapcsolattartás lett intenzívebb a fővárossal, nemcsak a modern technológia (a gőzgépek, a távíró vagy idővel a villanyvilágítás) jelent meg a városban, hanem olyan építőanyagok is nagyobb mennyiségben váltak elérhetővé, amelyeket korábban a magas szállítási költségek miatt csak az egyházak és a vagyonosabbak engedhettek meg maguknak. Ettől kezdve szinte korlátlan mennyiségben állt rendelkezésre a mész, a téglá, a cserép, az épületfa, a vas- és az üvegáru. Ezek felhasználásával lehetővé vált olyan épületek tervezése, amelyek korábban nem épülhettek meg a drága alapanyagok hiányában Kecskeméten. 1854-ben felépült az Első Közkórház és Szegényménház városon kívül a Csongrádi úton. Kihasználva az új lehetőségeket és a növekvő utasforgalmat 1856-ban megnyitotta kapuit a Beretvás Szálló az indóházat belvárossal összekötő Nagykőrösi utcában. 1861-ben felavatták Katona József szobrát a vasútállomás előtti parkban. 1863-ban az Ybl Miklós tervezte evangélikus templom (25. ábra), 1871-ben az új zsinagóga, majd 1876-ban a kétemeletes Takarékpénztár épülete gazdagította a városképet (26. ábra).

26. ábra. A Takarékpénztár épülete
Zempléni Múzeum Képeslaptára, Ltsz.: 0125745
Fig. 26 The building of the Savings Bank
Zemplén Museum, Collection of Postcards, Inv. No.: 0125745

25. ábra. Az evangélikus templom, 2018
Fig. 25 The Lutheran Church, 2018
Fotó/Photo: Borsos Szilárd

For example, the ditches that were formerly constructed around the town with defensive purpose were like that. They were certainly fed by several springs. One of them was found on the plain near Kőhid ('Stone Bridge'), beyond Vágó Gate²⁸⁰ where "vehicles had to cross mud even at times of drought in winter and summer, and a hardly passable swamp in spring",²⁸¹ noted János Hornyik, looking back to his childhood. The helocrene spring (i.e. source of marsh water) was still seeping out of the ground in the mid-nineteenth century, feeding the legendary Pícsó Stream. One part of the water flowed into the ditch system, while the other part wound down the Burga, Forrás ('Spring') and Mezei ('Meadow') Streets towards the low-lying areas, in the south (Plate C.6.2).²⁸²

In the town, there were two more (helocrene) springs that fed "ever-flowing" ditches. One seeped out of the ground near Templom ('Church') Street, behind the Great Church, and the other on the area of the drained Lake Déllő. Following the terrain, both streams ran towards Új Város. The former crossed Festő, Trombita and Mezei Streets, and flowed into the lower part of Pícsó Stream. The latter, originated in Sétatér ('Promenade'), and meandering through Aradi, Folyóka and Csóka Streets, left the town via Csongrádi Street. The rainwater drains in other streets were constructed using these two main ditches in the middle of the nineteenth century. However, the muddy streets mentioned above did not entirely disappear from the town. The real change in this field occurred only after the turn of the century, as a result of the large-scale rebuilding, drainage construction, and paving activities in the inner town.

Due to the introduction of rail transport, connection with the capital became more intense, and also modern technology (steam engines, telegraphs, and electric lighting) appeared in the town. Furthermore, the building materials that formerly only the Churches and wealthier people could afford, because of the high costs of transportation, were now available in larger quantities. From then on, lime, bricks, tiles, timber, iron and glassware were available in almost unlimited quantities. Using these, it was possible to design buildings that could not be built in the past in the absence of expensive raw materials in

Az impozáns épületek furcsán hatottak a még mindig vályogfalú, nádfedelű, zsúptetejű földszintes parasztházak tengerében, ezért mindinkább szükségessé vált egy átfogó városrendezési terv kidolgozása, amihez előbb egy pontos és részletes alaptérképre volt szükség.

9.3 Kataszteri felmérés, építési szabályrendelet, városrendezési terv

A városvezetés 1861 nyarán versenytárgyalási hirdetményt tett közzé a belterület felmérése és térképezése tárgyában. A pályázók közül végül Sziládi Lajos okleveles mérnök kapott megbízást. A terepi munkálatok 1862-ben kezdődtek el, de a város anyagi nehézségei miatt a felmérést évekig szüneteltetni kellett. A folytatásra csak 1868-ban nyílt lehetőség, ekkor azonban megfeszített tempóval, rövid időn belül elkészült a részletes felmérés és a teljes kataszteri összeírás. Az utómunkálatokat 1869-ben fejezte be Sziládi, aki az előbb említett anyagok mellett a főhálózati háromszögelés és sokszögmenetek számításait is átadta a megrendelőnek. Ehhez járult még egy 19 acéllemeze rögzített (M = 1:900) szelvénytáblázat és egy vászonra preparált (ma is kutatható) másodpéldány (A.1.1 tábla). Összességében a Sziládi-féle felmérés olyan korszerű eljárással, nagy precizitással készült, hogy több mint fél évszázadig, egészen az 1930-as évek elejéig hivatalos használatban maradt. A vállalkozás sikerét mutatja, hogy az említett időszakban (1869–1933) az összes városrendezési terv erre a felmérésre épült.²⁸³

A térkép elkészülését követően, már 1870-ben egy kiküldött bizottság tett javaslatot a rendezési alapelvek felállítására és az intézményes keretek kialakítására.²⁸⁴ A következő évek során számos területen további javaslatok születtek. A bizottság végül Muraközy János elnökelete alatt terjesztette be a város átfogó építkezési szabályrendelet-tervezetét,²⁸⁵ amelyet elfogadtak, és amely végül 1881 őszén lépett hatályba a Belügyminisztérium jóváhagyásával.²⁸⁶ A dokumentum olyan kérdésekben rendelkezett például, mint az építési telkek mérete (37–41. §), az építőanyagok minősége (43. §) vagy az épületeken belüli helyiségek alapterülete, magassága (59. §). Külön figyelmet fordítottak a járdákra (71. §), a kéményekre (72. §), de még az árnyékszékekre (76. §), sőt a bolti kirakatokra is (70. §). Az egységes, részletekbe menő és szigorú szabályozás a gyárépületekre ugyanúgy kiterjedt (96. §), mint az egyszerű lakóházakra. Összességében a biztonsági, egészségügyi vagy kényelmi intézkedések mellett a döntéshozók meglepően nagy gondot fordítottak a város külső megjelenésére; midőn büntetést helyeztek kilátásba azon háztulajdonosok számára, akik annyira elhanyagolták ingatlanjaikat, hogy azzal „közmegebotránkozást” okozhattak a lakosság körében.²⁸⁷

A későbbi történések felől nézve mind a térképezés, mind a szabályrendelet-alkotás elhúzódó folyamata (1861–1881) olyan, sokszorosan megterülő munkának bizonyult, amely lehetővé tette a századvégi nagyszabású tervek előkészítését és megvalósítását. Ehhez azonban olyan vezetőre volt szükség, mint Lestár Péter polgármester (1880–1896), aki képes volt minden pártérdeket félretenni, aki átgondolt gazdaságpolitikai intézkedéseivel rendezni tudta a település pénzügyeit, és aki felismerte a homokban rejlő gazdasági lehetőséget a hegyvidéki szőlőpusztulás (filoxéra) idején.²⁸⁸ A szőlőgyökértetű-fertőzéssel szemben immunis homoktalaj igazi „aranyat” jelentett – ahogyan akkortájt Kecskeméten mondták. A „homoki szőlőkonjunktúra” hatására az 1890-es években nemcsak megélénkült, hanem új alapokra is helyeződött a város gazdasága. A szerkezeti átalakulás olyan piaci szempontokat helyezett előtérbe a városvezetés körében, hogy felmerült egy tágas, kereskedelmi célokra is jól használható, központi tér kialakításának a gondolata. Ahol a helyi termelők szervezett, egyben ellenőrizhető formában értékesíthették a belföldre és az exportra szánt áruikat. Ezzel kapcsolatban az 1897-ben megválasztott Kada Elek polgármester úgy fogalmazott programbeszédében, hogy „a rohamosan fejlődő kereskedelmi viszonyok, a mindinkább előtérbe nyomuló és nagy veszéllyel fenyegető verseny az, amely elkerülhetetlenül szükségessé teszi, hogy ezen a téren most már nem kicsinyes, hanem nagyszabású intézkedések foganatosítsanak”.²⁸⁹

9.4 A főter kialakítása, a piacok elhelyezése

A Lestár- és Kada-féle elképzelések mentén született meg a századfordulón a lényegében három (Szabadság, Széchenyi és Kossuth) térből álló kecskeméti „főter”, amelyet egy 42 méter széles sugárút kötött össze a vasútállomással. Ekkor rendelték el azoknak az épületeknek a lebontását, amelyek a kialakítandó főter helyén álltak, és ekkor sajátították ki a Temető Nagy utca és a Temető Kis utca által közrefogott épületeket is, megnyitva ezzel a gazdasági és a reprezentatív céllal megálmodott Rákóczi utat (A.1.1 tábla, 33. ábra).²⁹⁰ Ezzel a beavatkozással tágas és jól funkcionáló terek jöttek létre a központban, s kialakult a belváros máig ható arculata. A korábban említett Takarékpénztár palotája, a zsinagóga és a református templomot körbeölelő bazár (üzletház) épületegyüttese a tér kialakításával új környezetbe helyeződött. A millennium közeledtével pedig olyan fontos intézmények kaptak új épületet, mint a városháza (1895) vagy a színház (1896). Mindez jól illeszkedett a belváros kialakítani kívánt architektúrájához. Ráadásul Kecskemét egyedülálló módon olyan város volt a századfordulón, ahol a központi teret szorosan körbeölelték a református (1684), a római katolikus (1765, 1799), a görögkeleti (1828), az evangélikus egyház (1863) templomai és a neológ izraelita hitközség zsinagógái (1818, 1871). A város főterét a „Hét templom” tereként is emlegették.²⁹¹

Kecskemét. In 1854, the First Public Hospital and the Almshouse were built in Csongrádi Road, outside the town. Taking advantage of the new possibilities and the increasing volume of passenger traffic, the Beretvás Inn was opened in 1856, in Nagykőrösi Street that connected the railway station and the inner town. In 1861, the statue of József Katona was inaugurated in the park extending in front of the railway station. The Lutheran Church designed by Miklós Ybl was built in 1863 (Fig. 25). In 1871, the New Synagogue, and in 1876, the two-storey building of the Savings Bank were added to the townscape (Fig. 26).

The impressive buildings above looked odd among the single-storey, thatched peasant houses built of adobe bricks. This made it all the more necessary to make a comprehensive urban development plan, for which an accurate and detailed base map was first needed.

9.3 Cadastral survey, construction regulation and urban development plan

In the summer of 1861, the town administration published a tender notice inviting bids for the survey and mapping of the inner town. Eventually, Lajos Sziládi, a qualified engineer, was entrusted with the work from the applicants. Field works started in 1862, but owing to the financial difficulties of the town, the survey had to be suspended for years. It was only in 1868 that the work could be continued, but then the detailed survey and the entire cadastre were prepared at a strenuous pace, in a short period of time. The post-production was completed by Sziládi in 1869. In addition to the documents mentioned above, he also handed over his calculations concerning triangulation networks and polygons to the customer. Furthermore, he made a series of map sheets (M = 1:900) fixed on nineteen steel plates, and a (still researchable) duplicate prepared on a canvas (Plate A.1.1). On the whole, the survey was made by Sziládi with such advanced methods and high precision that it remained in official use for more than half a century, up to the early 1930s. The success of the enterprise is clearly demonstrated by the fact that all the subsequent urban development plans (1869–1933) were based on this survey.²⁸³

After the completion of the map, as early as 1870, an emissary committee made the proposal to lay down the principles of the urban development plan and to establish its institutional framework.²⁸⁴ Over the next few years, further proposals were put forward in several fields. Finally, under the chairmanship of János Muraközy, the committee presented a draft of the town's comprehensive building regulations,²⁸⁵ which was eventually introduced in the autumn of 1881 with the approval of the Home Office.²⁸⁶ The document made provisions for various matters, such as the size of building plots (§ 37–41), the quality of building materials (§ 43), and the floor area and height of rooms in buildings (§ 59). Particular attention was paid to the pavements (§ 71), chimneys (§ 72), privies (§ 76), and even to shop windows (§ 70). The detailed, unified, and stringent regulation applied to factory buildings (§ 96), as well as to simple dwelling houses. In addition to safety, health and comfort measures, decision-makers were particularly concerned about the town's visual appearance. They, for example, threatened house owners with penalties who neglected their properties to such extent that they caused “general indignation” among the residents.²⁸⁷

From the perspective of subsequent events, the protracted process of mapping and regulation-making (1861–1881) proved to be highly rewarding work that made the preparation and implementation of large-scale plans possible at the end of the century. This, however, required a leader like Mayor Péter Lestár (1880–1896), who was able to set aside party interests, and settle the financial situation of the settlement with his thoughtful economic policy measures. He also realised the economic potential of the sands during the devastation of mountain grape vines (due to phylloxera).²⁸⁸ The sandy soil that guarded the grape vines against the phylloxera epidemic was worth of real “gold”, as it was considered in Kecskemét at that time. Due to the “boom of grape vines grown on sand dunes”, the economy of the town not only revived, but was also laid on new foundations in the 1890s. The structural transformation gave rise to such commercial considerations among the leaders of the town that it led to the plan of constructing a large central space in the town that could be used for trading purposes, as well. Local producers could sell their goods there in an organised form under control both for domestic use and for export. In connection with this, Mayor Kada Elek, who was elected in 1897, said in his inaugural speech that “the fast-developing commercial relations, and the increasingly intense and highly dangerous competition inevitably necessitate that large-scale actions are taken in this field, instead of petty ones”.²⁸⁹

9.4 The construction of the main square, the location of the markets

The “main square” of Kecskemét that, in fact, was made up of three squares (Szabadság, Széchenyi and Kossuth Squares) and was constructed after the plans of Lestár and Kada at the turn of the nineteenth and twentieth centuries. It was connected to the railway station by a 42 meter wide avenue. The buildings standing on the site of the future main square were demolished. The buildings located between Temető Nagy utca (‘Great Cemetery Street’) and Temető Kis utca (‘Small Cemetery Street’) were expropriated, and subsequently Rákóczi Road serving economic and representative purposes was opened (Plate A.1.1, Fig. 33).²⁹⁰ Due to this

27. ábra. A piactér az új Városházával, 1911
Zempléni Múzeum Képeslaptára, Ltsz.: 0174010
Fig. 27 The marketplace with the new Town Hall, 1911
Zemplén Museum, Collection of Postcards, Inv. No.: 0174010

A főter kialakításával a különféle piacok helye is átgondoltabbá, funkciójuk szerint rendezettebbé vált (27. ábra). Egy 1897-ben készült helyszíni felmérés²⁹² alapján a Városháza előtti téren például a termelői gyümölcs piac, a tejpiac, a gazdaasszonyok kenyérpiaca és a munkások emberpiaca kapott helyet. De idegyűltek a mutatványosok, a könyvárusok és mézesbábosok is. A Nagytemplom előtt várakoztak a fiákeresek, amelyek legtöbbször az indóház és a főter között közlekedtek. Számuk a konfliktusokkal együtt később elérte a harmincat.²⁹³ A református templom északi oldalánál volt a húspiac. Itt hentesek és mészárosok kínáltak bárány-, kecske- vagy sertéshúst, de lehetett élőállatot: aprójószágot és malacot is talicskából vásárolni. A református templom tornya előtt volt a zöldségpiac, ahol burgonyát, paprikát, hagymát vagy hordós káposztát lehetett venni. A Takarékpénztár és a zsinagóga előtti Új (később Szabadság) téren állították fel sátraikat a csizmadiák, cipészek és papucsosok; a takácsok, a cserzővargák és a kalaposok; a szabók, a nőruha-árusok és a rövidárusok. A kádárok, az esztergályosok és a bádigosok szintén itt kínálták áruikat eladásra csakúgy, mint a cserépedény-, porcelán- és üvegedényárusok a vasedényárusokkal együtt. A Református Ókollégium előtt dinnyét, élőfát, sajtot és halat lehetett vásárolni. A színháznál a Barátok terén volt a házi iparcikkek piaca és a zsibpiac, ahol használt dolgokhoz lehetett olcsóbban hozzájutni; de itt üzemeltek még a lakatosok és a kovácsok is.

9.5 Növekvő város: gyárak és laktanyák

Kécskemét alföldi fekvése és mezővárosi profilja alapvetően meghatározta a városba települő gyárilap szerkezetét, mely jellegét tekintve főleg mezőgazdasági feldolgozóipar volt. A nagyarányú szőlő- és gyümölcs-telepítések, a város kedvező (vasúti) forgalmi fekvése mindinkább felkeltette a feldolgozóipari nagybefektetők érdeklődését. Közülük a legelszántabb egy dél-tiroli konzervgyár vezérigazgatója, Eugen J. Diffenbach volt, aki előzetes tárgyalások után 1900 tavaszán megegyezett a városvezetéssel, hogy egy év alatt felépíti és megnyitja a feldolgozóüzemet. A képviselő-testület többek között azzal segítette a beruházást, hogy telket, kedvezményes áron téglát és 15 évig pótdómentességet biztosított a gyártulajdonos részére; ehhez járult még a kiemelkedő állami szubvenció 10 éven keresztül.²⁹⁴ A vállalkozás a Gyümölcs- és Főzelék-conservkészítő Részvénytársaság Első Kecskeméti Conservgyára néven került bejegyzésre, és kezdte meg működését 1901 tavaszán (A.4.1 tábla).²⁹⁵ A gyár a várostól délre, a Kiskőrösi út mentén épült fel, közel a Kecskemét-Fülöpszállás helyi érdekű vasútvonalhoz (1895),²⁹⁶ az „Alsópályaudvarhoz” és a Városi Villanytelephez (1897).²⁹⁷ Idővel idetelepült a mezőgazdasági kisgépeket előállító és javító Kecskeméti Gépgyár és Vasöntőde (1907),²⁹⁸ valamint az Első Kecskeméti Gyufagyár (1909) is.²⁹⁹ A közelben feküdt a városi sertéshizlaló-telep, ahol egy gőzmalmon (1882) kívül ekkor már gőzfűrdő (1888) is működött.³⁰⁰ A várostól délkeletre, a régi vágóhíd mellett épült fel az Első Kecskeméti Műjéggyár (1902).³⁰¹

Jól látható, hogy a nagyobb ipari létesítmények főleg a város déli részén kaptak elhelyezést, amelynek háttérében két fontos tényező állt. Egyfelől az állandó északias szelek miatt ezzel a megoldással a nemkívánatos szagok (például sertéstelep) többnyire távol tarthatók maradtak a várostól csakúgy, mint a gőzgépek üzemeltetéséből eredő fotokémiai szmog. Másfelől egyedül déli irányból nem ölelték körbe a várost a szőlőültetvények, csak ezen a részen volt olyan nyitott tér, amelyet nagyipari célokra is fel lehetett használni. Az ide történő ipartelepítést az is nagyban segítette, hogy a külvárosok többsége (Ürgés, Muszáj, Rávagy) szintén itt jött létre. A növekvő külvárosi lakosságszám pedig közeli munkaerőt biztosított a gyárak számára. Lényegében a város déli területe egyre inkább kezdett „iparnegyed-jelleget” öltetni már az I. világháború

intervenció, spacious and well-functioning spaces were created in the centre, and the current visual appearance of the town centre started to develop. The above-mentioned palace of the Savings Bank, and the building complex of the bazaar (shopping centre) around the Synagogue and the Calvinist Church were relocated to a new environment due to the development of the square. Before the millennium, new buildings were built for important institutions, such as the Town Hall (1895) and the theatre (1896). They perfectly fit in the new architectural appearance of the town centre. At the turn of the century, Kécskemét was the only Hungary town, where the central square was surrounded by the churches of the Calvinist (1684), Roman Catholic (1765, 1799), Greek Orthodox (1828) and Lutheran (1863) Churches, as well as the synagogues of the Neolog Israelite community (1818, 1871). The main square of the town was also referred to as the Square of the Seven Churches.²⁹¹

Due to the construction of the main square, the location of various markets became more rational and more orderly arranged by function (Fig. 27). According to an on-site survey made in 1897,²⁹² the square in front of the Town Hall, for example, was the site of farmers' fruit market, the dairy market, the housewives' bread market and the physical workers' labour market. Entertainers, booksellers and gingerbread bakers gathered there, as well. In front of the Great Catholic Church, fiacres were waiting, which ran mainly between the railway station and the main square. Later, there were as many as thirty fiacres and hansom cabs in the town.²⁹³ The meat market was located on the north side of the Calvinist Church. Butchers and slaughterers offered lamb, goat meat and pork, and it was also possible to buy there live animals (poultry and piglets) from wheelbarrows. In front of the tower of the Calvinist Church, there was a vegetable market, where potatoes, peppers, onions, and sauerkraut were sold. The bootmakers, shoemakers, slipper makers, weavers, tanners, hatmakers, tailors, women's dress vendors, and haberdashers set up their tents in Új ('New,' later known as Szabadság ['Freedom']) Square located at the Savings Bank and the Synagogue. The coopers, turners, and tinsmiths, as well as the sellers of earthenware, ceramics, glass containers, and cast-iron cookware also offered their goods for sale there. One could buy melons, saplings, cheese, and fish in front of the Old Calvinist College. The Barátok ('Friars') Square located next to the theatre was the site of the market of household utensils and the flea market, where one could buy second-hand things more cheaply, and the locksmiths and the blacksmiths also traded here.

9.5 The expanding town: factories and barracks

The location of Kécskemét in the Great Hungarian Plain and its being a market-town fundamentally determined the structure of manufacturing industry established in the town, which was mainly agricultural processing industry. Large-scale planting of grape vines and fruit trees, as well as the favourable (rail) traffic connections increasingly aroused the interest of manufacturing industry investors. The most of determined of them was Eugen J. Diffenbach, CEO of a cannery in South Tyrol. After preliminary negotiations, he agreed with the municipality in the spring of 1900. He committed himself to build and open a processing plant within a year. The town council helped the development, among other things, by providing a building plot, selling bricks at a low price, and giving exemption from surtax for 15 years to the owner of the factory. This was accompanied by a large subsidy provided by the state for 10 years.²⁹⁴ The company was registered as the First Kécskemét Cannery of the Fruit and Vegetable Can Making Company Ltd., and it started to operate in the spring of 1901 (Plate A.4.1).²⁹⁵ The factory was built to the south of the town, along Kiskőrösi Road, close to the Kecskemét-Fülöpszállás local railway line (1895),²⁹⁶ the Lower Railway Station, and the Town's Power Station (1897).²⁹⁷ Over time, the Kecskemét Machinery Plant and Ironworks (1907)²⁹⁸ producing and repairing small agricultural machines, as well as the First Kécskemét Match Factory (1909) were also established there.²⁹⁹ The town's pig breeding farm was found in the vicinity, where a steam mill (1882) and a steam bath (1888) operated.³⁰⁰ The First Kécskemét Pure Ice Factory (1902) was built to the south-east of the town, next to the old slaughterhouse.³⁰¹

From the above, it is clear that major industrial facilities were mainly located in the southern part of the town, which was due to two important factors. On the one hand, because of the constant north winds, this solution kept the undesirable odours (of the pig breeding farm, etc.) away from the town, similarly to the photochemical smog caused by the operation of steam engines. On the other hand, it was only in the south that the town was not surrounded by vineyards. An open space was available there, which could be utilised by large plants. The fact that the majority of the suburbs (Ürgés, Muszáj, Rávagy) developed there, also contributed to the industrialisation of that part of the town to a great extent. The growing suburban population provided the factories with workforce from the neighbourhood. The southern part of the town started to look like an "industrial district" already in the years prior to

előtti években, amit a városvezetés tudatosan igyekezett elősegíteni. Volt olyan, hogy a közgyűlés egy új beruházás feltételül munkásházak építését szabta (a létesítendő gyárhoz közel), és arra kötelezte a vállalatot, hogy e házak előtt gyalogjárdát készítsen.³⁰² De nagyobb üzemek nemcsak a déli városrészen működtek, hanem a város nyugati és keleti peremén is. Amíg az előbbi területen az Első Kecskeméti Gőztéglagyár (1895)³⁰³ vagy az Erzsébet Gőzmalom (1909), addig az utóbbin, közel a vasútállomáshoz, a Ferenc Gőzmalom (1898) épült fel.³⁰⁴

A város garnizonjellege egyre meghatározóbb lett a 19. század végére, ami összefüggésben állt a városvezetés ama törekvésével, hogy felmentsék a helyi lakosságot a városban állomásozó több mint 1100 katona elszállásolásának kötelezettsége alól.³⁰⁵ Erre a célra idővel hat laktanya állt rendelkezésre: délnyugaton, a Szentháromság temető és a város közti részen a Régi Lovassági laktanya, az Izsáki út mellett a Sörház, a Rudolf, az Erzsébet és a Ferencz József laktanya, valamint keleten az Új Honvéd Lovassági laktanya (28. és 61. ábra; A.4.1 tábla).

9.6 Földi tűnemény

A nagyszabású városrendezés háttérében a felfutó gazdaság mellett más folyamatok is meghúzódtak. Egyfelől, meghatározó szerepet játszott a polgári közigazgatás kiépülése. Másfelől, ennek részeként, a törvényhatósági rang elnyerése (1870) felgyorsította a helyi társadalom átalakulását. A kibontakozó tercializálódás, az újonnan megjelenő szolgáltatások és a hivatalnoki réteg látványos földuzzadása szükségessé tette új épületek emelését, a belváros képének további átformálását. A reprezentatív igényekkel készült középületek mellett megjelentek a modern bérházak és elengedhetetlen lett a református kollégium bővítése is. A római katolikus bérházat, az épülő városházával átellenben már 1894-ben átadták. Röviddel később az izraelita bérház, majd a városi bérház, ismertebb nevén a Cifra-palota is elkészült (az előbbi a Nagykőrösi utca elején, az utóbbi a Szabadság tér és a Rákóczi út torkolatában, 29. ábra). A görögkeleti templom oldalában, a Széchenyi téren, 1907-re felépült az Iparos Otthon, mellé a második zsidó bérház három évvel később. Mindez jól tükrözte Kada Elek elképzelését Kecskemétről: aki egy modern, élhető és szerethető város kialakításán fáradozott (ez utóbbit, a szerethető várost, különösen fontosnak tartotta). Az új kép a változás, a gyarapodás és a befogadás jegyében született. Ezzel Kecskemétnek új szerepe, küldetése lett: a magyarság „érdek istápolása”.³⁰⁶ Ennek volt eszköze (Kada terveiben) a „magyaros szecesszió”, mely az új városkép összetéveszthetetlen jellemzőjévé vált.

Ekkor azonban az építkezések lázát, mely jól tükrözte a város századfordulós gazdasági prosperitását, 1911 nyarán egy váratlan esemény szakította félbe. Egyik hajnalban „[e]gy mást gyors ütembe követő erős lökések ébresztették föl az alvó várost. Falak repedeztek meg, házak dőltek össze nagy robajjal és a csendes város utcáit néhány perc múlva ideglázás, össze-vissza futkosó emberek tömege töltötte meg, s asszonyi jajveszékelések, gyermek sírások növelték a rémületet. Valóságos pánik követte a földrengést, [...] szerencsére azonban haláleset nem történt” – jegyezte fel a helyi ferences rendház egyik szerzetese röviddel a történetek után.³⁰⁷ A Richter-skálán³⁰⁸ utólag 5,6-os erősségűre becsült földrengés³⁰⁹ súlyos károkat okozott. A tanyák közel fele, míg a belterületi épületek szinte mindegyike valamilyen mértékben megromlott (30. ábra). Összességében a város bel- és külterületén számba vett csaknem 11 ezer lakóingatlan közel kétharmadában keletkezett jelentősebb kár.³¹⁰ A Magyar Távirati Iroda munkatársa a történetek után két nappal a helyszínről küldött tudósításában úgy fogalmazott, hogy az „egész városban egyetlen egy sértetlen ház sem maradt”.³¹¹ Így módon a korabeli óvatosságot becslések szerint a kárérték meghaladta a 10 millió koronát.³¹²

A földrengés utáni hetekben elvégzett vizsgálatok alapján a geológusok-geográfusok egybehangzóan úgy vélekedtek, hogy a földrengés epicentruma a városházától légvonalban alig 4,5 kilométer

28. ábra. A Honvéd huszárlaktanya, 1900 körül (ma: Kereskedelmi és Iparkamara) Zempléni Múzeum Képeslaptára, Ltsz.: 0215626

Fig. 28 The Honvéd hussar barracks, around 1900 (today: Chamber of Commerce and Industry) Zemplén Museum, Collection of Postcards, Inv. No.: 0215626

World War I, which was consciously promoted by the town administration. In one case, the general assembly demanded the construction of workers' houses (close to the factory to be built) as a condition for a new investment and obligated the company to construct a walkway in front of those houses.³⁰² However, large plants operated not only in the southern part of the town, but also in the western and eastern outskirts. In the former area, the First Kecskemét Steam Driven Brickworks (1895)³⁰³ and the Erzsébet Steam Mill (1909) were established, while in the latter, close to the railway station, the Ferenc Steam Mill (1898) was built.³⁰⁴

The garrison nature of the town became more and more characteristic by the end of the nineteenth century, which reflected the efforts of the town administration to exempt the local population from the obligation of accommodating more than 1100 soldiers in the town.³⁰⁵ Eventually, six barracks were opened for this purpose: the Old Hussar Barracks between the Holy Trinity Cemetery and the town, the Sörház ('Brewery'), Rudolf, Elizabeth, and Franz Joseph Barracks along Izsáki Road in the south-west, as well as the New Honvéd Hussar Barracks in the east (Figs. 28 and 61; Plate A.4.1).

9.6 Earthly apparition

In addition to the economic upturn, there were also other processes in the background of the large-scale urban planning. On the one hand, the development of civil administration played a decisive role. On the other hand, as part of this, the municipal status gained by the town (1870) also accelerated the transformation of local society. The emergence of its three-fold division, the emergence of new services, and the spectacular rise in the number of officials made it necessary to put up new buildings and continue transforming the appearance of the town centre. In addition to public buildings erected for a representative purpose, modern apartment buildings appeared, and the Calvinist College also needed to be enlarged. The Roman Catholic apartment building erected opposite the Town Hall under construction had already been completed by 1894. Shortly afterwards, the Jewish apartment building, followed by the municipal apartment building – also known as Cifrapalota ('Ornamented Palace') – were erected (the former at the front of Nagykőrösi Street, the latter at the junction of Rákóczi Road and Szabadság Square, Fig. 29).

On the side of the Greek Orthodox church, in Széchenyi Square, the Craftsmen's Palace was built in 1907, and next to that, the second Jewish apartment building was erected three years later. All this reflected Elek Kada's conception of Kecskemét. He was working to make a modern, liveable, and lovable town (the latter, the lovable town, was particularly important to him). The new image was born in the spirit of change, growth and reception. As a result of this, Kecskemét took on a new role and mission: "promoting the interest" of Hungarians.³⁰⁶ A means of this was (according to Kada's plans) the introduction of "Hungarian Art Nouveau", which became a distinctive feature of the new townscape.

29. ábra. Cifrapalota, 2018

Fig. 29 Cifrapalota ('Ornamented Palace'), 2018 Fotó/Photo: Borsos Szilárd

30. ábra. Az új zsinagóga földrengésben megrongálódott kupolája, 1911
Zempléni Múzeum Képlaptára, Ltsz.: 0221774
Fig. 30 The dome of the new synagogue damaged in an earthquake, 1911
Zemplén Museum, Collection of Postcards, Inv. No.: 0221774

terre, az északnyugatra fekvő Baranyi-tanya területén lehetett.³¹³ Ezért a pusztítás a város közelebb fekvő északi és nyugati, III. és IV. tizedében volt a legnagyobb. Erősen megrongálódott az új városháza épülete, megsérültek a főteret övező templomtornyok tetőszerkezetei, köztük a zsinagóga toronyteteje is, amelyet később teljesen újra kellett építeni.³¹⁴ Ez utóbbiról készült sajtófotók gyorsan bejárták az országot, s ikonikus képeslapok készültek róla. Komoly károk keletkeztek az éppen építés alatt álló Újkollégium tömbjében és a teret szegélyező emeletes házakban is. Megrongálódott a parókia, a törvényszék és számos iskolaépület, de jelentős károk keletkeztek a várost körbeölelő laktanyákban és gyárépületekben, kivált a gyárkéményekben.³¹⁵

A katasztrófából hamar országos „szenzáció” kerekedett. A lapok, köztük a *Vasárnapi Újság*, többnyire címlapon hozták a hírt.³¹⁶ A sajtót is felhasználva Kada Elek polgármester minden követ megmozgatott, hogy minél hamarabb megindulhasson az újjáépítés, hogy az adott körülmények között ne álljon le a város modernizálása, és hogy a gazdasági beruházások se szakadjanak félbe. Kapcsolatait igénybe véve és a saját egészségét is megroppantó munkabírása révén elérte, hogy nagyjából 1 millió korona államsegélyből és 6 millió korona kedvezményes kölcsönből³¹⁷ a keletkezett anyagi károk többségét fedezni tudja a lakosság. Ennek ellenére voltak olyan épületek, amelyeket nem lehetett megmenteni. A földrengést követő hónapokban ezeket az ingatlanokat kisajátították, majd elbontották (55–60 épület).³¹⁸ Bár a helyreállítási költségek magasra rúgtak és hatással voltak a magáneros beruházásokra is, ennek ellenére a földrengést követő évben átadták a református Újkollégiumot és a Népbankkal egybeépült második római katolikus bérház tömbjét (1912). Végül az utolsó békeévben elkészült az impozáns evangélikus bérház, közismert nevén a Luther-palota, a Takarékpénztár mellett.

Tény azonban, hogy a földrengés okozta károk helyreállításához szükséges kiadások annyira megterhelték a városi költségvetést, hogy a megkezdett és a tervezett nagyberuházásokat későbbre kellett halasztani. Nem épült meg a Vásárcsarnok, a városi vízvezetékrendszer a hozzákapcsolódó, terveiben impozáns víztoronnyal,³¹⁹ ahogyan az Országos Elmeógyógyintézet beruházása sem valósulhatott meg.³²⁰ Tulajdonképpen a földrengés véget vetett a város századfordulós – többnyire lázas építkezésekben megnyilvánuló – gazdasági prosperitásának. A helyzetet csak tovább súlyosbította, hogy előbb a város arculatát megálmódó, a városképet gyökeresen megváltoztató polgármester, Kada Elek távozott az élők sorából (1913), majd egy évvel később a „magyar szecesszió atyjaként” tisztelt Lechner

However, the fever of constructions, which reflected well the prosperity of the town at the turn of the century, was halted by an unexpected event in the summer of 1911. At dawn, “the rapid and successive shakes of the ground taking place one after the other awakened the sleeping town. Walls cracked, houses collapsed with a heavy rumble, and within a few minutes, the streets of the quiet town were full of overanxious people running back and forth. Women’s wailing and children’s crying increased the horror even more. The earthquake was followed by sheer panic [...], but fortunately, there were no casualties”, recorded a friar of the local Franciscan Order shortly after the incident.³⁰⁷ The earthquake,³⁰⁸ estimated later at 5.6 on the Richter scale,³⁰⁹ caused massive destruction. Nearly half of the farmsteads and almost all the buildings in the town were damaged to some extent (Fig. 30). Altogether, approximately two-thirds of the 11,000 residential buildings in the town suffered considerable damage.³¹⁰ Two days after the events, a member of the Hungarian Telegraphic Office news agency reported from the spot that “no intact house remained in the whole town”.³¹¹ By cautious estimates, the total damage was over 10 million Austro-Hungarian kronas.³¹²

On the basis of surveys carried out in the weeks following the earthquake, geologists and geographers are unanimous that the epicentre of the earthquake must have been found to the north-west of the town, on the site of the Baranyi farmstead, merely 4.5 kilometres from the Town Hall as the crow flies.³¹³ Consequently, tenths III and IV, in the north and west, suffered the greatest damage. The building of the New Town Hall was heavily damaged. The roof structures of the churches around the main square collapsed. The dome of the synagogue was also left in ruins and had to be completely rebuilt later.³¹⁴ Press photos of the latter quickly travelled around the country, and iconic postcards were made of it. Serious harm was caused to the block of the New College still under construction and the two-storey houses surrounding the square. The parsonage, the courthouse, and many school buildings were damaged. The barracks and industrial buildings (particularly the factory chimneys) outside the town also suffered considerable harm.³¹⁵

The earthquake soon became a national “sensation”. The front pages of most papers, including the *Vasárnapi Újság*, carried news of the disaster.³¹⁶ Mayor Kada Elek left no stone unturned, including using the press, to begin the reconstruction as soon as possible, so that the modernisation of the town would not stop under the given circumstances and the economic investments could continue. Making use of his connections and by his own back-breaking work, he managed to collect a state aid of approximately 1 million Austro-Hungarian kronas and a low-interest loan of 6 million kronas,³¹⁷ from which the inhabitants were able to cover more or less the costs of the damages. Despite this, there were some buildings that could not be saved. In the months following the earthquake, these properties (55–60 buildings) were expropriated and pulled down.³¹⁸ Although the costs of the reconstruction were high and also had an impact on private developments, the New Calvinist College and the second block of the Roman Catholic apartment building erected adjacent to the People’s Bank were completed in the year following the earthquake (1912). Finally, in the last year of peace, the imposing Lutheran apartment building, commonly known as the Luther Palace, was built next to the Savings Bank.

Nevertheless, it must be admitted that the costs of repairing the damage caused by the earthquake put such a heavy budgetary burden on the town that the large developments, which were planned or had already been started, had to be dropped. The Market Hall and the urban water supply system with the joint water tower (the plans of which were very imposing)³¹⁹ had not been built. The plans of the National Mental Hospital could not be realised, either.³²⁰ The earthquake put an end to the late nineteenth- and early twentieth-century economic prosperity of the town, which had mainly manifested itself in large-scale constructions. The situation was only exacerbated by the death of Mayor Elek Kada (1913), who had dreamt up and fundamentally transformed the townscape. One year later, Ödön Lechner, who was renowned as the “father of Hungarian Art Nouveau”, also died. Finally, after the material and intellectual losses incurred, World War I broke out in the summer of 1914, which contributed more than anything to the end of this era.

9.7 The transformation of economic structure and social use of space in the interwar period

At the time of the Austro-Hungarian Compromise (1867), Szeged had the largest population in the Great Hungarian Plain, after the capital. It was closely followed by Hódmezővásárhely, Debrecen, and (somewhat lagging behind) by Kecskemét. Following the turn of the century, the order of towns which characterized the interwar period had developed by 1910: after Szeged and Debrecen, Kecskemét had become the most populous town in the Great Hungarian Plain, and after the Treaty of Trianon (1920), it had the fourth largest population density in the whole country.³²¹ In the years following World War I, the number of its inhabitants was over 73,000, and two decades later it reached 87,000.³²² The increase by nearly 20 percent was almost exclusively due to the rising birth rates. Immigration played little part in this process. Although, between the two world wars, Kecskemét was a settlement with growing population, the number of emigrants decreased significantly. The reason for this must have been the

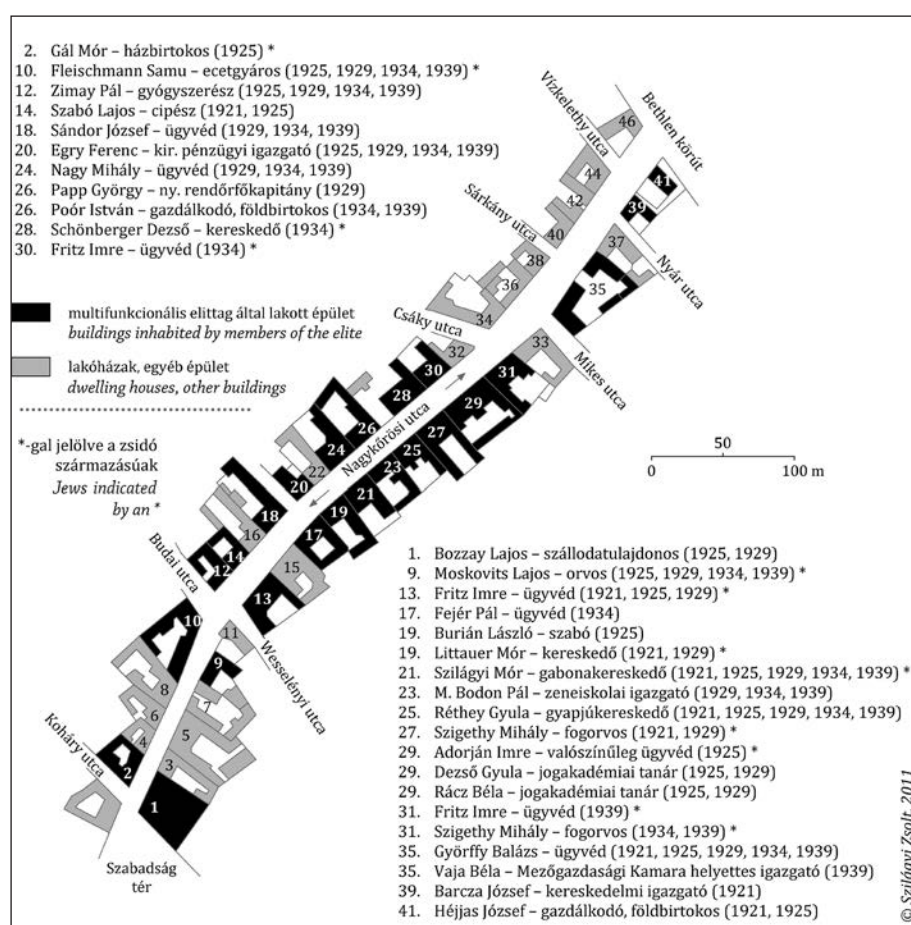
Ödön, a Városháza tervezője is követte őt. Végül az anyagi és a szellemi veszteségek mellett az 1914 nyarán kirobbant I. világháború volt az, amely mindennél jobban hozzájárult e korszak lezárulásához.

9.7 Gazdaság szerkezeti átalakulás, társadalmi térhasználat a két világháború között

A kiegyezéskor (1867), a főváros után az Alföldön, Szeged volt a legnagyobb népességtömrődés, amit Hódmezővásárhely, Debrecen és Csekély különbséggel Kecskemét követett. A századforduló után, 1910-re kialakult az a sorrend, amely a két világháború közötti időszakot végig jellemezte: Szeged és Debrecen után Kecskemét lett az Alföld legnépesebb városa, a trianoni békeszerződés (1920) után pedig az ország negyedik legnagyobb népességtömrődése.³²¹ Lakosságszáma az I. világháborút követő években meghaladta a 73 ezret, két évtizeddel később pedig elérte a 87 ezret.³²² A közel 20%-os gyarapodás szinte kizárólag a természetes szaporulat következménye volt, a bevándorlás alig játszott szerepet ebben a folyamatban. Noha Kecskemét népességkibocsátó település volt a két háború között, az elvándorlók száma azonban jelentősen csökkent. Ennek hátterében a növekvő helyi exporttermelés, vagyis a bővülő munkalehetőség sejthető.³²³ A rendelkezésre álló olcsó, többnyire szakképzetlen munkaerő a helyi gazdaság egyik motorja lett. Emellett Kecskeméten országos viszonylatban kedvező földbirtokstruktúra alakult ki. A város gazdaságát és társadalmát a nagyszámú földbirtokosi réteg, valamint a kereskedők, főként a gyümölcskereskedők emelkedő aránya tartotta mozgásban.³²⁴

A Monarchia felbomlását követő kereskedelmi-gazdasági szerkezetváltással párhuzamosan, fokozatosan megnyílt a város mezőgazdasági árucikkei előtt a nyugati exportpiac.³²⁵ Az 1920-as években e téren gyors és látványos átalakulás zajlott, amely hatalmas mennyiségű tőkeberuházást igényelt. A kisbirtokos termelők önerőből alig, vagy egyáltalán nem voltak képesek finanszírozni a piaci átállás költségeit. Ez a főleg mezőgazdaságba irányuló tőkekihelyezés, elsősorban a határhasználat megváltozását, a kertkultúra kiépülését eredményezte a város körüli tanyákon, ami visszahatott a belterületi magánérős építkezésekre. Annál is inkább, mert a helyi gazdátársadalom eladósodottsága országos viszonylatban is kiemelkedően magas volt.³²⁶ Ezzel szemben a kereskedelemről élők száma látványosan gyarapodott, köztük a gyümölcskereskedők például megduplázódott.³²⁷

Ez utóbbi réteg térhasználatára sajátos gyakorlatot mutatott. Először is a lakhelyválasztás kapcsán felismerhető az a törekvés, hogy mind a piac-térhez, mind a vasútállomáshoz közel telepedtek le. Másodszor, az újonnan belépő gyümölcskereskedők szociotopográfiája más mintázatot mutatott: társadalmi térhasználatuk eltért a többi gyümölcskereskedő gyakorlatától, ami arra utal, hogy egy új, eltérő társadalmi háttérrel, más minőségű kapcsolati tőkével rendelkező kereskedőcsoport jelent meg, s próbált érvényesülni. Ezeknek a kereskedőknek a többsége 1930-ban a hagyományos kereskedői térből „kiszakadva” a déli és a nyugati városrészben élt. Úgy tűnik, hogy az új gyümölcskereskedők, a régiekhez képest kevésbé integráltak működtek a város fizikai terében, ami hozzájárulhatott ahhoz, hogy sokan közülük feladni kényserültek vállalkozásaikat a gazdasági válság (1929–1935) éveiben. Mindenesetre tény, hogy a kecskeméti gyümölcskereskedők gazdasági-társadalmi térhasználatára 1938-ra már visszarendeződött az 1922-es állapotra (B.1.1 tábla).

31. ábra. A Nagykorösi utca ellátottjai, 1921–1939, Szilágyi 2012c, 15 után
Fig. 31 Members of the elite in Nagykorösi Street, 1921–1939, After Szilágyi 2012c, 15

increasing local production for export, which meant expanding job opportunities.³²³ The cheap, mostly unskilled labour force available in the town had become one of the key drivers of local economy. Furthermore, the structure of land properties was favourable in Kecskemét in national comparison. The engines of the economy and the society of the town were the large number of landowners and the growing proportion of traders, especially fruit traders.³²⁴

In parallel with the commercial and economic structural change following the breakdown of the Austro-Hungarian Monarchy, the Western export market was gradually opened up to agricultural commodities produced by the town.³²⁵ In the 1920s, rapid and remarkable transformation occurred in this field, which required a huge amount of capital investment. Smallholder farmers were hardly able to cover the costs of changeover to the export market from their own resources. The shifting of capital to agriculture caused mainly change in the use of lands and the development of horticulture on farmsteads around the town, which also had an impact on private developments in the inner town, all the more so because the indebtedness of local farmers was outstandingly high on a national scale.³²⁶ In contrast, the number of people living on trade had substantially increased. The number of fruit traders, for example, doubled.³²⁷

Use of space by this latter social group was very special. First of all, in terms of the choice of residence, it can be observed that they tended to settle in the vicinity of the marketplace and the railway station. However, the social topography of the new fruit merchants showed a different pattern. Their use of space differed from that of other fruit merchants, which suggests that they represented a new group of traders with a different social background and a different type of relationship capital. In the 1930s, the majority of these traders lived outside the traditional residential area of merchants, in the southern and western parts of the town. The new group of fruit merchants seem to have been less integrated in the physical space of the town, compared to the old ones. This must have contributed to the fact that many of them were forced to give up their businesses during the economic crisis (1929–35). In any event, the fact remains that the 1922 conditions of economic and social use by fruit sellers had been restored in Kecskemét by 1938 (Plate B.1.1).

There is reason to assume that a town with tens of thousands of inhabitants, like Kecskemét was in this period, the social relationships would result in neighbourhoods, and vice versa, these neighbourhoods would “create” social groups.³²⁸ In this period, however, the neighbourhoods no longer constructed social groups. On the contrary, these groups made up “living quarters” in the physical space, which were primarily connected to streets and squares.³²⁹ At the same time, it can be observed that the “social prestige” of districts III and IV was particularly high, similarly to that of districts I and V. The wealthier social groups preferred these quarters when choosing their places of residence. The social space of traders was therefore adapted to the economic spatial structure of the town. The social space of officials and intellectuals, on the other hand, followed the spatial pattern of various institutions and offices. It seems now that neither landowners nor craftsmen were bound to place in terms of their operations as much as traders or intellectuals (Plate B.1.2).

Taking a closer look at the use of space by the elite in Kecskemét,³³⁰ it can be said that its members preferred three streets, the Nagykorösi, Csongrádi and Batthyány Streets. For example, there were retail shops on the ground floor of two-storey houses in the widening part of Nagykorösi Street, where it entered Szabadság Square. (The city-like part of the town met the small-town shop area here, Fig. 31). The middle section of the street had the characteristics of a small-town residential area, and became less densely built-up towards the railway station, displaying a village-like settlement form. The elite found those streets particularly preferable, which led (in a radial arrangement) directly to the heart of the city, the main square, where the market was held.³³¹ For centuries, these streets had been busy with traffic, which was good for business, and was advantageous in other aspects as well (Fig. 32). It is, therefore, not surprising that the former generations of the elite also paid special attention to these busy streets, which acquired “permanent” prestige over time. The different functionality of the squares also developed. For example, the Széchenyi Square, where the crop market was held, was the residential area of the financial elite. Szabadság Square, which looked like an urban business area, on the other hand, was occupied by less affluent people. The reason for this is that there were shops on the ground floor of two-storey buildings facing the square. The apartments above the shops were ideal homes for the officials.

The spatial representation of nominal data shows that the elite, with a few exceptions, lived in the historic town centre. Nevertheless, the differentiated use of space by the representatives of different professions can be clearly outlined (Plate B.1.3). Landowners typically avoided the town centre in terms of residence, and settled in a belt around the inner town. In the case of retailers, intellectuals, and officials, the opposite can be observed. In addition to being closely connected to the town centre, they showed different spatial patterns by using different properties of physical space. Retailers tended to live in the “gravitational field” of the economic and commercial axis of the town found between the marketplace and the railroad, whereas the intellectuals and officials moved to the immediate vicinity of public institutions and services located in the centre. However, it is also noticeable that the wealthiest of them had their homes

Egy olyan többtízezres városról, mint amilyen Kecskemét is volt a korszakban, joggal feltehető, hogy a lakók közötti kapcsolatok működő városnegyedeket formáltak, és fordítva: e városnegyedek társadalmi csoportokat „teremtettek”.³²⁸ Ekkorra azonban már nem a negyedek konstruálták a társadalmi csoportokat, hanem ellenkezőleg, a csoportok jelölték ki a fizikai térben az „élő negyedeket”, amelyek elsősorban az utcákhoz és a terekhez kötődtek.³²⁹ Ugyanakkor megfigyelhető, hogy a III. és a IV. kerület „társadalmi presztízse” kiemelkedően magas volt, hasonlóan az I. és az V. kerületéhez. A tehetősebb társadalmi rétegek kitüntetett figyelemben részesítették ezeket a negyedeket, amikor lakóhelyet választottak. A kereskedők társadalmi tere tehát a város gazdasági térszerkezetéhez igazodott, a tisztviselőké és az értelmiségieké pedig a különböző intézmények, hivatalok términtázatát követte. Ehhez képest úgy tűnik, hogy sem a földbirtokosok, sem az iparosok működése nem volt olyannyira térhez kötött, mint a kereskedőké vagy az értelmiségieké (B.1.2 tábla).

A kecskeméti elit³³⁰ térhasználatát közelebbről megvizsgálva elmondható, hogy kitüntetett figyelmet élvezett tagjai körében három, a Nagykőrösi, a Csongrádi és a Batthyány utca. Ezek közül például a Nagykőrösi utca Szabadság térbe torkolló, összeszűkülő részén, az emeletes házak földszintjén kereskedések működtek (a nagyvárosi formacsoport itt olvadt egybe a kisvárosi üzletnegyeddel, 31. ábra). Az utca középső szakasza a kisvárosi lakónegyed formailágát idézte, ami a vasútállomáshoz közeledve hézagos beépítésűvé vált, megjelenítve ezzel a falusias formacsoportot. Főként azok az utcák voltak vonzóak az elit számára, amelyek (sugaras elrendezésben) közvetlenül a város szívébe, a piacnak otthont adó főtérre vezettek.³³¹ Ezek az utcák évszázadok óta élénk forgalmat bonyolítottak le, ami a vállalkozások szempontjából, de más vonatkozásban is, előnyös volt (32. ábra). Így nem meglepő, hogy az elit előző nemzedékei is kitüntetett figyelmet szenteltek ezeknek a forgalmasabb utcáknak, amelyek presztízse idővel „állandósult”; miközben a terek eltérő funkcionális vonásai is kialakultak. Például a Széchenyi teret, ahol a terménypiac működött, inkább a vagyoni-jövedelmi elithez tartozók, a Szabadság teret, ami nagyvárosi üzletnegyed megjelenését keltette, jobbra a kevésbé vagyonosok lakták. Ennek oka, hogy a térre néző emeletes épületek földszintjén üzletek működtek, míg fölöttük bérlakások kerültek kialakításra, ami ideális lakóhely volt a hivatalnoki réteg számára.

A nominális adatok térbeli megjelenítéséből kitűnik, hogy az elit, néhány kivételtől eltekintve, a történelmi városmagon belül élt; jóllehet élesen kirajzolódik az eltérő foglalkozásúak differenciált térhasználatát (B.1.3 tábla). A földbirtokosok lakóhely szempontjából többnyire elkerülték a belvárost, gyűrűalakot fonva köré, míg a kereskedők, az értelmiségiek és a tisztviselők esetében ennek az ellenkezője figyelhető meg. Amellett, hogy szorosan kötődtek a belvároshoz, a fizikai tér más-más adottságát kihasználva egymástól eltérő términtázatot mutattak. A kereskedők inkább a piactér és a vasút közötti gazdasági, kereskedelmi tengely „gravitációs mezejében” éltek, míg az értelmiségiek és a tisztviselők inkább a belvárosi közintézmények és szolgáltatások közvetlen környezetében választottak lakóhelyet maguknak. De az is jól érzékelhető, hogy közülük a legtehetősebbek a történelmi városmagon kívül, a „villanegyedben” találtak otthonra. E szuburbanizációs folyamat tulajdonképpen alternatívája volt a töretlenül népszerű utcákban, vagyis ezekben az „élő negyedekben” koncentráció, tehetősebb értelmiségi és tisztviselői körök életterének. Az iparosokról az előbbi megállapítások egyike sem mondható el, talán a térbeli „szétszórtság” az, ami jellemezte térhasználatukat. Ők is, és a földbirtokosok is életformájuknak, életvitelüknek inkább megfelelő fizikai térben, a hézagos beépítésű lakóövekben találtak otthonra.

9.8 Az épített város arculatának változása

A magánérős beruházások száma érthetően visszaesett az I. világháború idején, majd az 1920-as években korábban nem látott mértékben, negyedével, csaknem 3 ezer új ingatlannal bővült a lakóházállomány Kecskeméten (2. táblázat). Hogy az építkezéseknek mekkora része esett a külterületre, nehéz megmondani, azonban a növekvő tanyasi lakosság miatt gyanítható, hogy az új lakóházak jelentős hányadát érintette.

Év / Year	Lakóház (db) / Number of dwelling houses	Növekedés / Increase (1890 = 100%)	Időszak / Period	Növekedés az időszakban / Increase in the period	
				db / number	%
1890	9 562	100,0			
1900	9 577	100,2	1890–1900	15	100,2
1910	10 911	114,1	1900–1910	1 334	113,9
1920	11 290	118,1	1910–1920	379	103,5
1930	14 252	149,0	1920–1930	2 962	126,2
1941	15 803	165,3	1930–1941	1 551	110,9

2. táblázat. A Kecskeméti lakóházállomány bővülése 1890–1941 között³³²
Table 2 The rise of the number of houses in Kecskemét between 1890 and 1941³³²

32. ábra. Kőrösi Nagy utca (jobb oldalon a Beretvás Szálló), 1900 körül
Zempléni Múzeum Képeslaptára, Ltsz.: 81836
Fig. 32 Kőrösi Nagy Street (with the Beretvás Inn on the right), around 1900
Zemplén Museum, Collection of Postcards, Inv. No.: 81836

in the “villa district”, outside the historic town centre. This suburbanisation process was, in fact, an alternative to the living space of wealthy intellectual and official circles residing in the enduringly popular streets as concentrated “living quarters”. None of the statements above was true for craftsmen. Their use of space can be perhaps best described with topographical “dispersion”. Similarly to landowners, they put up their homes in the loosely built-up residential area, a physical space that suited their lifestyles the most.

9.8 Transformation of the architecture of the town

The number of private constructions understandably dropped during World War I. Subsequently, in the 1920s, the number of dwelling houses expanded at an unprecedented rate, by one quarter; nearly three thousand new properties were built in Kecskemét (Table 2). It is difficult to say how many buildings were erected in the suburbs, but due to the population increase at farmsteads, it can be suggested that they represent a significant proportion of new dwelling houses.

A comparison of town maps made before and after the World War I (cf. Plates A.4.1 and A.4.2) shows that in this period many dwelling houses were erected in the newly opened streets (Cserép [‘Tile’], Téglagyár [‘Brick Factory’], Cédulaház [‘Certificate House’], Szélmalom [‘Windmill’] and Fürdő [‘Bath’] Streets), on the western edge of the settlement, in Máriaváros. The situation was similar in the territory of Vásártér, which was completely built up in the 1920s. The nearly one hundred new buildings were grouped around the newly established Boldogasszony [‘Blessed Virgin Mary’] and Temes Squares. However, the territory lying to the south of the town was not popular for several reasons. Firstly, the plots were allocated in vain already at the turn of the century. In Dankó, Kinizsi, or Zöldfa Streets, most of them were still not built on in the middle of the 1930s because of the proximity of Cigányváros (‘Gypsy Town’). Secondly, in the absence of drainage networks, the area was covered with groundwater, especially at times of heavy rainfall. Finally, the nearby pig breeding farm also made this part of the town unappealing for private constructions. Consequently, although according to the early twentieth-century plans, the town administration wanted to sell approximately one thousand properties in Muszáj, this was practically infeasible for the reasons mentioned above. Less than one hundred building lots had been sold by the 1910s, and the situation little improved to the 1930’s: only another three dozens of houses had been built. Three-quarters of Muszáj was therefore considered a worthless area in terms of housing construction among the contemporary conditions. That is why the lower-lying parts were used by the town administration as pastures and hayfields, while the higher-lying areas were occasionally leased out as gardens, and more frequently as arable lands in the 1930s (Plate A.4.2).

It is also clear that, in line with market needs, more and more vineyards had been converted into orchards and vegetable gardens in the immediate proximity to the town. The process can be observed particularly well on Kőrös Hill, where hundreds of dwelling houses were built, just like around the northern edge of the town. The large-scale relocation of the population to the outskirts of the town played an important part in this process.³³³ The transformation was greatly accelerated by the fact that (with the help of foreign capital) a new cannery factory called Platter János Factory of Canned Fruit and Dried Products³³⁴ was opened on the eastern edge of the town in 1921. Furthermore, in 1928 Benedek József and Partners Cold Store and Pure Ice Factory also started operating, where besides the warehousing of goods, poultry processing was done for ex-

Összevetve az I. világháború előtti és utáni várostérképeket egymással (vö. **A.4.1** és **A.4.2** tábla), kiderül, hogy a település nyugati peremén, a Mária-városban, az új osztású (Cserép, Téglagyár, Cédulaház, Szélmalom és Fürdő) utcákban számos lakóház épült ebben az időben. De hasonló volt a helyzet a Vásártér területén is, amit teljesen beépítettek az 1920-as években. A közel száz új épület a két, ekkor kialakított Boldogasszony és Temes tér köré csoportosult. A várostól délre fekvő rész viszont több okból sem volt népszerű. Először is a telkeket hiába jelölték ki már a századelőn a Dankó, a Kinizsi vagy a Zöldfa utcában, a Cigányváros közelsége miatt nagyrésztük még az 1930-as évek közepén is beépítetlen maradt. Másodsor, a csatornahálózat hiányában továbbra is belvizes résznek számított a terület, kivált a nagyobb esőzések alkalmával. Végül, a közeli sertéshizlaló telep sem tette vonzóvá a magánépítkezések számára a városrészt. Következésképp, hiába kívánt a városvezetés a század eleji tervek alapján nagyjából félezer házhelyet értékesíteni a Muszájban, az említett okok miatt ez gyakorlatilag kivitelezhetetlen maradt. Az 1910-es évekig még száz telket sem adtak el, és a helyzet alig javult valamit az 1930-as évekre: mindössze három tucat további ház épült fel. Tehát a Muszáj háromnegyede, lakásépítési tekintetben, értéktelen területnek számított mindvégig a korabeli viszonyok közepette; ezért az alacsonyabb fekvésű részeket a városvezetés inkább legelő vagy kaszáló formájában jövedelmezette, így a haszonbérbe adott déli, magasabb fekvésű területeken elvéve kertek, gyakrabban szántóföldek sorjáltak az 1930-as években (**A.4.2** tábla).

Jól látható az is, hogy a piaci igényeknek megfelelően egyre több szőlőskertet alakítottak zöldséges-gyümölcsös kertté közvetlenül a város közelében. A folyamat különösen jól nyomon követhető a Kőrösi-hegyen, ahol lakóházak százai épültek úgy, mint az északra fekvő városperemi részekben. A folyamatban jelentős szerepet játszott a külterületre irányuló élénk népességmozgás,³³³ de az átalakuláshoz nagyban hozzájárult az is, hogy 1921-ben (külföldi tőkével) újabb konzervgyár kezdte meg működését a város keleti peremén Platter János Gyümölcskonzerv- és Szárított Termékek Gyára néven,³³⁴ és hogy 1928-ban megalakult a Benedek József és Társai Hűtőháza és Jéggyára is, ahol áruraktározás mellett, többek között baromfifeldolgozást is végeztek exportra.³³⁵ (A városi köz-hűtőház csak egy évtizeddel később épült fel az V. kerület vasúthoz közel eső részén.)³³⁶

Ezzel párhuzamosan újabb építkezések kezdődtek az 1920-as évek második felében a belváros területén: a volt ezredesi laktanya átépítésével³³⁷ 1925-ben elkészült a Pénzügyigazgatóság épülete a Tatay téren, 1927-ben a Református Főgimnázium és Líceum (Újkollégium) Kálvin téri szárnya, 1928-ban egy újabb városi bérház a Rákóczi úton negyven, kétszobás lakással, földszintjén üzletsorral, ahol később a Duna-Tisza Közi Mezőgazdasági Kamara és a Kerületi Tanfelügyelőség is működött (33. ábra). A következő évben átadták a kétemeletes református bérházat a Kálvin tér és a Tatay tér sarkán,³³⁸ a Református Tanítónőképző Intézet épületegyüttesét a Kaszap utcában³³⁹ és a szintén református Bodor Zsuzsanna Szeretetházat a Nagykőrösi úton (nem utcában).³⁴⁰ 1930-ban megnyílt a Postapalota a Kálvin téren és elkezdődött a piarista iskolapalota építése is. Az eklektikus stílusú épületet, az anyagi nehézségek miatt, csak 1933 végén adták át, mely azóta is gimnáziumként működik. Ezúttal a rövid konjunktúrának nem egy természeti csapás (mint a századelőn), hanem a világgazdasági válság vetett véget.

A lakosság növekedésével, a társadalomszerkezet átalakulásával egyre nagyobb igény formálódott egy modern közfürdő kialakítására, amelyre 1925 és 1927 között került sor.³⁴¹ Erre a célra a korábbi széktói fürdőt alakították át (34. ábra). Ezt követően a strandot impozáns, tágas terasszal ellátott főépületen keresztül lehetett megközelíteni. A medencét gondosan kialakított pázsit vette körül, amelyet egyenlő közönként az

33. ábra. Látkép a Városháza irányából a Rákóczi út felé, 1915 körül
Zempléni Múzeum Képeslaptára, Ltsz.: 0125527
Fig. 33 View from the Town Hall over Rákóczi Road, around 1915
Zemplén Museum, Collection of Postcards, Inv. No.: 0125527

port.³³⁵ (The public urban cold store was built only a decade later in District V, next to the railway.)³³⁶

In the meantime, new construction projects started in the inner town in the second half of the 1920s. With the conversion of the old Colonel's Barracks,³³⁷ the building of the Directorate of Finances in Tatay Square was completed in 1925. The Kálvin Square wing of the Calvinist Főgimnázium and Lyceum (Újkollégium ['New College']) was finished in 1927. In 1928 another apartment building was built in Rákóczi Road, with forty, two-room apartments and a row of shops on the ground floor. The Agricultural Chamber of the Danube-Tisza Interfluvium Region and the Regional Education Inspectorate were also based there (Fig. 33). In the following year, the two-storey building of the Calvinist apartment house on the corner of Kálvin and Tatay Squares was finished.³³⁸ The building complex of the Calvinist Teacher Training Institute in Kaszap Street³³⁹ and the likewise Calvinist Bodor Zsuzsanna Almshouse in Nagykőrös Road (not in Nagykőrös Street) were also completed in 1929.³⁴⁰ In 1930, the Post Palace was opened in Kálvin Square and the construction of the Piarist School Palace began, as well. Owing to financial difficulties, the eclectic style building was completed only at the end of 1933. It has functioned as a secondary school ever since. This time, the short boom was not put an end to by a natural disaster (as at the beginning of the century), but by the world economic crisis.

As a result of the population increase and the transformation of the social structure, there was a growing demand for a modern public bathhouse, which was established between 1925 and 1927.³⁴¹ For this purpose, the former Széktó Baths were reconstructed (Fig. 34). After this, the open-air baths could be accessed through the main building that had an impressive spacious terrace. The pool was surrounded by a carefully designed lawn that was split up at regular intervals by stairs leading to the changing cabins. Those wishing to relax could also spend time in a park with a fountain in front of the baths. Additionally, there were two sports grounds, two tennis courts, a running track, and a carriage track in the vicinity. In winter, even a skating rink was available for those longing for recreation (cf. Plate **A.4.2**).

9.9 The spatial structure of modern Kecskemét

The map sheets of the First Military Survey clearly show that, in terms of settlement morphology, Kecskemét had two kinds of cluster patterns, which suggests that the town also had two types of terrain at the end of the eighteenth century. The axis of the structure was formed by a major trade route that linked Buda with the regions of Csongrád and Szeged. This road (passing through the Budai and Csongrádi Gates) divided the town into two parts along a north-west and south-east oriented line. To the east of this axis, the settlement pattern consisted of narrow, elongated clusters running parallel to each other and to the road itself, while to the west, they were rather "rounded". The reasons for this are still unclear. It is likely, however, that the narrow, longitudinal formations were the built-up sand ridges found between the blowouts, while the "rounded" shapes might have been the levelled surfaces of sand dunes. It seems now that the special morphological pattern of the town and the network of streets running between the built-up parts were primarily determined by the local terrain. The lower-lying areas found between the clusters defined the course of traffic, and also determined the potential directions of the settlement's topographical growth: predominantly northwards and southwards. This may also explain why the town had a "more elongated" form in the north (on a terrain shaped by the prevailing

34. ábra. A széktói fürdő, 1940
Fig. 34 The Széktó baths, 1940
Fortepan-115113

öltözőkabinokhoz vezető lépcsősorok szakítottak meg. A kikapcsolódni vágyókat a fürdő előtt egy sétapark és egy szökőkút is várta, de a közelben volt két sporttelep, két tenispálya, egy futópálya és még egy szekerező pálya is. Sőt télen külön korcsolyapálya várta az aktív pihenésre vágyókat (vö. A.4.2 tábla).

9.9 A modern kori Kecskemét térszerkezeti modellje

Az I. katonai felmérés térképlapjain jól látszik, hogy Kecskemét település-morfológiai szempontból kétféle halmazszerkezetet mutatott, ami arra utal, hogy a város terepviszonyai eleve kétféleképp voltak a 18. század végén. A szerkezet tengelyét az a fő kereskedelmi útvonal adta egykoron, amely összekötötte Budát Csongrád és Szeged térségével, és amely a várost (a Budai és a Csongrádi kapukon keresztül) északnyugat–délkeleti irányban kettészelte. Ettől a tengelytől keletre, az út futásvonalával megegyező, hosszanti irányban elnyúló, keskeny, párhuzamos mintázatú halmazok jöttek létre, míg nyugatra inkább „kerekdedek”. Ennek okai egyelőre tisztázatlanok. Valószínűsíthető azonban, hogy a keskeny hosszanti formák egykori szélbarázdák közti maradványgerincek beépülései, míg a „kerekded” alakzatok homokbuckák elegyengetett felszínei lehettek. Úgy tűnik tehát, hogy a város sajátos morfológiai szerkezetét, a beépített részek közt futó utcák szövetét, mindenekelőtt a helyi terepviszonyok határozták meg. A halmazok között húzódó alacsonyabb térszínnek előrajzolták a közlekedési térpályákat, egyben meghatározták a település térbeli növekedésének potenciális irányait: jellemzően észak és dél felé. Alighanem ez állhat annak hátterében is, hogy a város északi irányban „megnyúltabb” formát mutatott már ekkor (az uralkodó északias szelek formálta felszínen). Másképp fogalmazva: a forgalmas Budai út mentén (is) nőtt a város.

A települést körbeölelő, éghajlatváltozásra különösen érzékeny homokvidék, kivált a szárazabb időszakokban, számos problémát okozott. Nyugati, északi és keleti irányból „szőlőhegyek” védték a várost a futóhomoktól csakúgy, mint a délkeletre fekvő, jobb minőségű szántókat, a Városföldre nevű határrészen.³⁴² A nyilvánvaló előnyök ellenére a szőlőültetvények földrajzi helyzete hosszú időn keresztül gátat szabott a település északi irányú terjeszkedésének (barrier).³⁴³ Nem véletlen tehát, hogy a külvárosok többsége a várostól délre kapott helyett. Ez alól egyedül a nyugati fekvésű Mária-város volt kivétel, már csak azért is, mert a 19. század folyamán egyre nagyobb és nagyobb teret hódított el a Mária-hegyből, ami egészen példátlan eset volt helyi viszonylatban.

A várostól délre fekvő, széles sávban elnyúló, egykori legelő eleinte megfelelően bizonyult az új külvárosok felépüléséhez. A terület azonban átlagosan 4–5 méterrel alacsonyabban feküdt a történelmi városmaghoz képest, ezért kizárólag a városhoz közeli, magasabb térszínnek épülhettek be: előbb az Új Város, az Ürgés, a Rávagy és végül a Muszáj. Közülük a Rávagy olyan magaslatra települt, mint a belváros (tszf. 118–120 méter). A többi viszont éppen csak egy-két méterrel emelkedett az alacsonyabb környezete fölé, ezért a 20. századi csatornázást megelőzően a belvizek erősen korlátozták a déli külvárosok térbeli növekedését. Ezzel szemben a kedvezőbb domborzati viszonyokkal rendelkező, nyugat felől kiépülő Mária-város egészen más helyzetben volt. A népességnomás enyhítése kezdetben a déli külvárosokra nehezedett, idővel viszont a Mária-városra hárult, mert a történelmi városmagtól nyugatra távolodva – leszámítva egy alacsonyabban fekvő átmeneti részt – a felszín egyenletesen emelkedett. E kedvező terepviszony tette lehetővé, a déli külvárosok helyzetével szemben, a Mária-város folyamatos népességnövekedését és fokozott térbeli kiterjedését a 19. században. Habár az „érinthetetlen” szőlőföldek eleinte itt is gátolták a külváros növekedését, ez hamar megváltozott: elengedhetetlenné vált a közeli Mária-hegy délkeleti ültetvényeinek felszámolása és a szőlőskertek beépítése.³⁴⁴

A szőlőhegyek fekvéséhez hasonlóan a vaspálya nyomvonala is hosszú időre útját állta a város (keleti irányba történő) terjeszkedésének. Ráadásul, miután átadták a Pestet Szegeddel összekötő vasútvonalat, a Budai és a Csongrádi utcák gazdasági szerepköre mérséklődni kezdett. Ettől fogva a várostól keletre fekvő indóház vált Kecskemét fő forgalmi csomópontjává, és lett egyben a város modern kori kapuja. Így a központot a vasútállomással összekötő Nagykőrösi utca gazdasági-társadalmi térszervező szerepe is jelentősen felértékelődött. A korábbi (Budai és Csongrádi kapukat összekötő, észak–déli vonalvezetésű) főszerkezeti tengely helyébe a Nagykőrösi utca – mint merőleges, új főszerkezeti tengely – lépett. A 20. század elejére az említett utca s vele párhuzamosan futó Rákóczi út vált a város legfőbb térszerkezeti elemévé. Az új tengely nemcsak megváltoztatta a helyi társadalom térhasználatát, hanem bővülő funkciójával, új épületeivel egyszerre reprezentálta a kortársak építészeti stílusokban (is) megmutatkozó, folyamatosan változó lelkületét. Az új főszerkezeti tengellyel érintkező, északra és délre elterülő két városnegyed (IV–V.) társadalmi-foglalkozásszerkezeti összetétele is megváltozott. A belterületi magánorvosok, magánügyvédek, bankárok, kereskedők és fuvarozók legalább harmada, egyes esetekben csaknem fele, már ezen a városrészen élt a két világháború közötti években.³⁴⁵

Mivel a déli legelőterület domborzata erősen korlátozta az idetervezett lakóövezet kiterjedését, ezért idővel az ipari funkció lett inkább jellemző, több okból is. Egyfelől itt álltak rendelkezésre nagy kiterjedésű, nyílt terek a gyártelepek létesítéséhez. Például a sertéshizlaló kialakításához a terepviszony különösen kedvező volt (hiszen az alacsony vízállásos részek, a nagyipari jószágartás szempontjából, kifejezetten előnyösnek

northern winds). In other words, the town also expanded along the busy Budai Road.

The sandy area, which was highly responsive to climate change, caused many problems, especially during drier periods. From the west, north, and east, the town was protected by vineyards from shifting sand, just like the better-quality arable lands in the south-east, in the Városföld part of the town.³⁴² Although the geographical location of vineyards had obvious benefits, they also formed a barrier to the northward expansion of the settlement for a long time.³⁴³ It is no coincidence, therefore, that most of the suburbs developed to the south of the town. The only exception to this was Máriaváros in the west, all the more so because it occupied more and more of Mária Hill in the nineteenth century, which was unexampled in the local context.

The vast former pasture found to the south of the town seemed initially suitable for the establishment of the new suburbs. However, the area lay generally 4–5 metres lower than the historical town centre, thus only higher parts located closer to the town were built up: first Új Város ('New Town'), next Ürgés, then Rávagy, and finally Muszáj. From them, Rávagy was established on an elevation lying as high as the town centre (118–120 metres AMSL). The rest, however, rose only a few metres above their environment, so before the twentieth-century construction of drains, groundwater significantly constrained the territorial expansion of the suburbs in the south. In contrast, Máriaváros developing in the west was in a completely different situation due to the favourable terrain conditions. The easing of population pressure originally affected the suburbs in the south. Over time, however, it shifted to Máriaváros, because the terrain rose evenly towards the west of the historic town, except for a lower-lying transitional part. This favourable terrain made it possible that – in contrast with the southern suburbs – the population of Máriaváros was able to grow steadily, and its territory was able to expand considerably in the nineteenth century. Although the “untouchable” vineyards initially hindered the growth of the suburbs here as well, the situation changed soon: the elimination of the plantations in the south-eastern part of the nearby Mária Hill and the construction of buildings in the place of the vineyards became inevitable.³⁴⁴

Similarly to the location of the vineyards, the track of the railway also hindered the expansion of the town (towards east) for a long time. Additionally, after the railway line connecting Pest and Szeged was opened, the economic importance of Budai and Csongrádi Streets began to decline. From this time onwards, the railway station found to the east of the town became the main traffic hub of Kecskemét as well as the modern gate of the town. Thus, the role of Nagykőrösi Street linking the town centre with the railway station in social and economic space organisation considerably increased. The former main structural axis (connecting Budai and Csongrádi Gates in a north–south direction) was replaced by Nagykőrösi Street running at right angle. By the beginning of the twentieth century, Csongrádi Street and Rákóczi Road running parallel to it turned into the most important topographical elements of the town. The new axis not only changed the local population's use of space, but (together with its expanding function and new buildings) it also demonstrated the ever-changing attitude of its inhabitants that was reflected (among other things) by the styles of architecture. The socio-occupational structure of the two urban districts (IV–V), adjacent to the new main axis in the north and south also transformed. In the interwar period, at least one third (and sometimes nearly half) of the private doctors, private lawyers, bankers, traders and wagoners already lived in this part of the town.³⁴⁵

The relief of the southern pasture significantly restricted the size of the residential area to be constructed there, and over time the industrial function became more dominant for several reasons. On the one hand, large open spaces were available there for the establishment of factories. For example, the terrain was particularly suitable for the development of a pig breeding farm (because the areas with shallow water were highly

35. ábra. Kecskemét látképe a vásártér felől, 1896
Magyar Nemzeti Levéltár, Bács-Kiskun Megyei Levéltár XV.5.a 23, 346/1
Fig. 35 View of Kecskemét from the fairground, 1896
Hungarian National Archives, Archives of Bács-Kiskun County XV.5.a 23, 346/1

bizonyultak). Másfelől az uralkodó északias szelek miatt a településtől délre épülő gyárak emissziója legtöbbször a várostól távolodva terült szét, így a légszennyezés kisebb mértékben érintette a sűrűn lakott részeket. Végül az is fontos tényező volt a terület századfordulós funkcióváltásában, hogy a legelőnek használt, gyakran vízállásos, gyenge minőségű földekre évszázadokon át nem telepítettek szőlőt, és azokon nem alakultak ki mezei kertek sem. Vagyis az ipartelepek létesítésekor nem kellett értékes termőterületeket kisajátítani. Mindez szerencsésen egybeesett a nagyállattartó gazdálkodás 19. századi felhagyásával, a gabona- és gyümölcskonjunktúra hatására végbemenő helyi gazdaság szerkezeti váltással és a városvezetés modernizációs szándékával. Ekképp a Kecskeméti települő mezőgazdasági feldolgozóipar a századforduló éveiben a déli terület funkcióváltását eredményezte (35. ábra).

A déli ipari övezet a 20. század elején a város új innovációs területe lett, amelynek részben megmaradt, részben átformálódott a lakófunkciója oly módon, hogy a déli külvárosok lakosságának foglalkozásszerkezeti aránya – a gyárak közelsége miatt – az ipari munkások javára billent. Ennek ellenére lakosságuk továbbra is kevert maradt, döntően szegényebb mezőgazdasági (27%) és ipari munkások (40%) lakták a két világháború közötti években a déli külvárosokat,³⁴⁶ ahol az ingatlanárak nagyjából 30–40%-kal voltak alacsonyabbak a belvároshoz képest (ehhez természetesen az albérléti viszonyok is igazodtak).³⁴⁷ Ezzel újrarendeződött a helyi társadalom városon belüli vagyoni-jövedelmi szerkezetének területi egyenlőtlensége. A vagyonosabbak a központban, a IV. és az V. kerületben, illetve a Villanegyedben koncentráálódtak, míg az alacsonyabb jövedelmű családok többnyire a külvárosokba húzódtak. A két terület közötti részen (a történelmi városmag nyugati felén, amelyet az első főszervezeti tengely vonala preformált) társadalomszerkezetileg egy erősen átmentí zóna formálódott, ahol egyértelműen a tercier szektor keresői voltak túlsúlyban.

A századelőn átrendeződő gazdaság- és társadalomszerkezet hatására megváltozó városi térszerkezet egyik új eleme az említett Villanegyed volt, amely a várostól északnyugati irányban alakult ki. A szellősen beépített telkeket a Mária-hegy északi, városfelőli részén mérték ki, zöld övezetben, szőlő és gyümölcsöskertek szomszédságában. A századfordulón alapított Országos Tanítói Árvaház megépülésével sugárutat nyitottak a Széchenyi utca folytatásaként, amely a Külső-Széchenyi utca elnevezést nyerte, és amelynek mindkét oldalán közel azonos méretű telkek sorakoztak. Az I. világháború előtt már négy villa állt itt (A.4.1 tábla). Számuk alig két évtized alatt sokszorosára nőtt a környéken: az 1930-as évek elején már megközelítette a 80-at (A.4.2 tábla).

A látványos változás mögött a két világháború közötti gyümölcskonjunktúra, a növekvő exportpiaci bevételek gazdaságélénkítő hatása, a gyors vagyonosodás állt. A gazdasági (vagyoni-jövedelmi) elit számára a hagyományosan magas presztízsű belvárosi terek szűknek bizonyultak. Az általuk támasztott kereslet új kínálati oldat teremtett, amelyre válaszul kialakult a dinamikus terjeszkedő Villanegyed. Ez a tehetősebb körökben jelentkező, társadalmi rétegspecifikus szuburbanizációs folyamat, városmorfológiai szempontból (is), egyik meghatározó vonása volt a két háború közötti Kecskemétnek. A Villanegyed a lehető legtávolabb épült fel a forgalmas, hasonlóan dinamikus változó üzleti negyedről, a város modern kori kapujától. Egyúttal a kedvezőtlen helyzetben élő családok tömegétől, a déli külvárosoktól is kellően távol volt, a város északnyugati részén, egy látványosan szegregálódó, tehető családoknak fenntartott környezetben.

10. A modern város

Sárosi Edit

A közigazgatási határrendezés és a közigazgatási reform következtében Kecskemét 1950-ben az egykori Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye déli részéből és Bács-Bodrog megyéből kiharított Bács-Kiskun megye székhelye lett. Az utóbbi 70 évben a város kiterjedésében, szerkezetében és városképi megjelenésében is jelentős átalakulások történtek. A város népessége a II. világháború utáni időszakban dinamikusán nőtt, melyben egyrészt a természetes szaporodás, másrészt a jelentős mértékű bevándorlás is szerepet játszott. A folyamat az 1990-es években fordult meg, bár a születések és halálozások aránya az országos értékekhez képest még így is kedvezőbben alakult. Lakossága 1949-ben 56 228, 1988-ban 106 869, majd 2011-ben 111 411 fő volt.³⁴⁸

10.1 A város közlekedési hálózatának átalakulása

Kecskemét közlekedését a 20. század második felében továbbra is a történelmi korokban kialakult úthálózathoz való kapcsolódás határozta meg (36. ábra). Nagy fontosságú volt a Budapest–Szeged, a Dunaföldvár–Szolnok tengelyhez való kapcsolódás, illetve egyre nagyobb szerepet kapott a Nagykőrös–Ceglédén át észak-északkeleti, a Kiskunhalas és Baja felé irányuló délnyugati, illetve Békéscsaba felé tartó délkeleti közlekedési csatorna.

A Budapest–Szeged vasúti fővonal megnyitása után 1896-ban a tiszauji, 1905-ben a lajosmizsei vonalak épültek meg. A lajosmizsei vonal elkészülése a személyszállítás melletti párhuzamos teherszállítás lehetőségét is megnyitotta a főváros irányában. Erről a vonalról Kisnyír felé épült meg a Kerekegyháza vezető szárnyvonal. A vasútvonalak hálózata

advantageous for industrial livestock breeding). On the other hand, due to the prevailing northern winds, emissions from factories located to south of the settlement spread at a distance from the town, so air pollution affected the densely populated areas less. Finally, it was also an important factor of the functional change of the territory during the late nineteenth and early twentieth centuries that the poor-quality lands often covered with water were utilised as pastures. Grapevines were not planted there over centuries and there were no field gardens, either. This means that no valuable agricultural lands needed to be expropriated for the establishment of industrial plants. All this luckily coincided with the late nineteenth-century transformation of local farm structure caused by the end of livestock farming and the cereal and fruit boom, as well as with the modernising intentions of the town administration. In this way, agricultural processing industry established in Kecskemét resulted in the functional transformation of the southern part of the town in the years around the turn of the century (Fig. 35).

At the beginning of the twentieth century, the southern industrial zone became a new area of innovation for the town. Its residential function partly remained and partly transformed in a way that – due to the proximity of the factories – the rate of industrial workers increased among the inhabitants of the southern suburbs. Despite this, their population remained mixed, mostly poorer farmers (27%) and industrial workers (40%) lived in the southern suburbs in the interwar period.³⁴ The prices of properties were about 30–40% lower there than in the inner town (the prices of sublets also corresponded to this).³⁴⁷ As a result of this, the territorial unevenness of the local society's structure of wealth and income was reordered. More affluent inhabitants lived in the centre, in districts IV and V, and in Villanegyed ('Villa District'), while families with lower income predominantly moved to the suburbs. In the area between the two territories (in the western half of the historical town centre, which was pre-formed by the line of the first main structural axis), a strongly transitional zone developed in terms of social structure. Wage-earners of the tertiary sector were clearly over-represented there.

One of the new elements in the urban topography, that transformed due to the reorganised economic and social structure in the early-twentieth century, was the Villanegyed mentioned above, which developed to the north-west of the town. The loosely built-up building plots were allocated in the northern part of Mária Hill, in a green zone closer to the town, in the vicinity of vineyards and orchards. After the construction of the Teachers' National Orphanage, a boulevard called Külső ('Outer') Széchenyi Street was opened that was the elongation of Széchenyi Street. There were building plots of approximately equal size on each side of the boulevard. Four villas were built there before World War I (Plate A.4.1). Their number had multiplied in the neighbourhood in less than two decades: in the early 1930s there were around 80 villas (Plate A.4.2).

This remarkable transformation was caused by the boom of fruit production in the interwar period, the economy stimulating effect of increasing export, and the rapid increase of wealth. Plots in the inner town of traditionally high prestige proved to be too small for the economic elite (with high wealth and income). The demand generated by them created a new solution of supply, in response to which the dynamically expanding Villanegyed developed. The relocation of the more affluent circles to the suburbs was one of the most characteristic features of interwar Kecskemét in terms of urban morphology, as well. The Villanegyed was built as far as possible from the busy and dynamically transforming business district, the modern gate of the town. At the same time, having been established in the north-western part of the town, in a clearly segregated neighbourhood reserved for wealthy families, it was also sufficiently far from the masses of the disadvantaged families living in the southern suburbs.

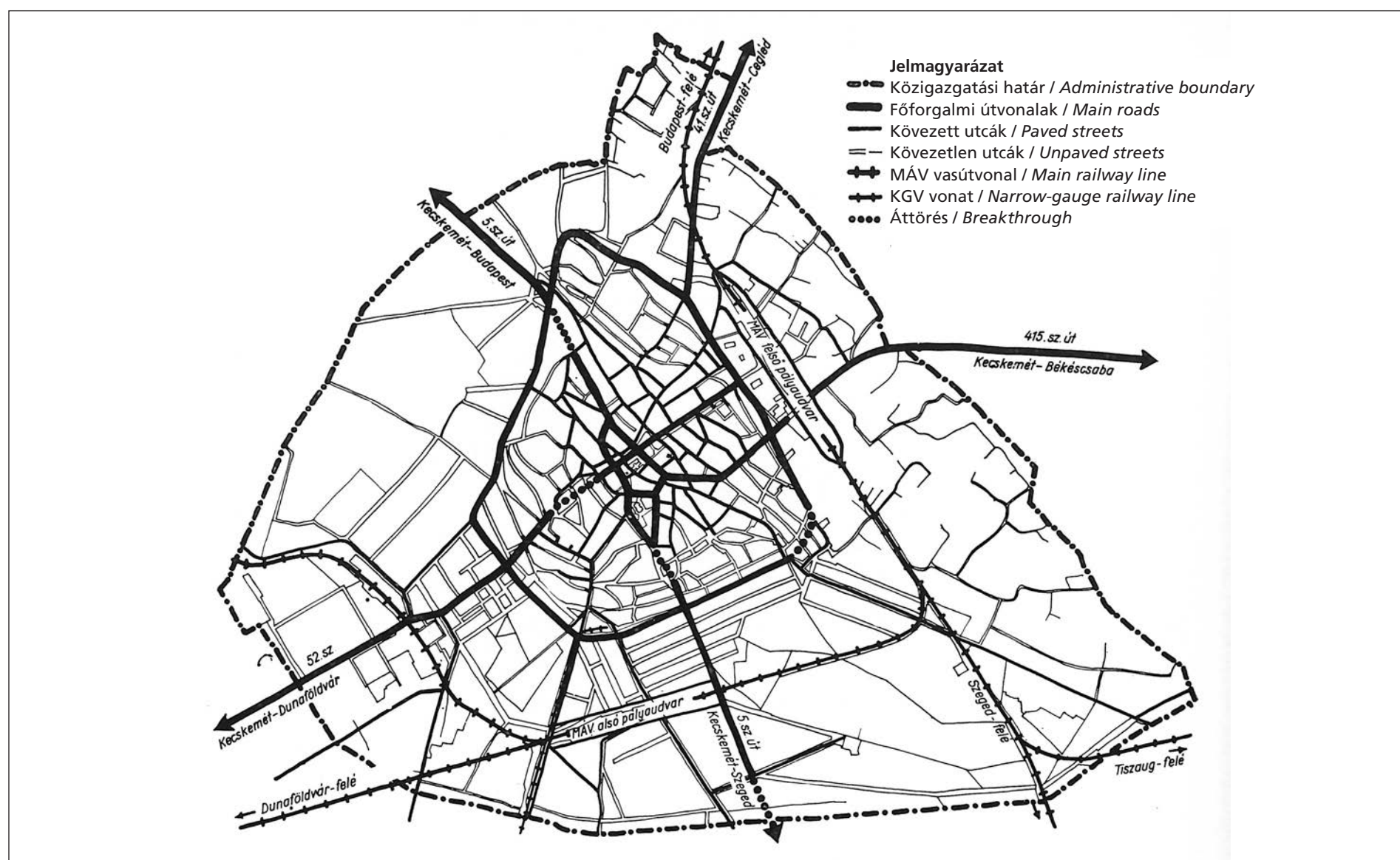
10. The modern town

Edit Sárosi

As a result of administrative border management and public administration reform, in 1950 Kecskemét became the seat of Bács-Kiskun County established from the southern part of former Pest-Pilis-Solt-Kiskun County and Bács-Bodrog County. In the last 70 years, significant changes took place in the size, structure, and appearance of the town. After World War II, the population of the town dynamically increased due to natural reproduction and significant immigration. This process was reversed in the 1990s, although the proportion of births and deaths was still better compared to the national rates. The number of the town's inhabitants was 56,228 in 1949, 106,869 in 1988 and 111,411 in 2011.³⁴⁸

10.1 The transformation of the town's transport network

In the second half of the twentieth century, traffic and transportation routes around Kecskemét were still closely linked to the road network that emerged in historical times (Fig. 36). Connection to the Budapest–Szeged and Dunaföldvár–Szolnok axes was decisive. Furthermore, traffic channels leading to the north and north-east (via Nagykőrös and Cegléd), to the south-west (towards Kiskunhalas and Baja), and to the south-east (towards Békéscsaba) gained increasing significance.

36. ábra. Kecskemét forgalmi és közlekedési útvonalai a 20. század közepén
Entz–Genthon–Szappanos 1961, 86. után
Fig. 36 Traffic and transportation routes around Kecskemét in the middle of the 20th century
After Entz–Genthon–Szappanos 1961, 86

ta 1927-ben a Bugacon át Kiskunmajsáig kiépülő gazdasági vasút kiépítésével lett teljes.

Az úthálózat tekintetében az egyik legsürgetőbb feladat a városon áthaladó, 1935-ben elkészült 5-ös számú transzkontinentális főútvonal várost érintő szakaszának korszerűsítése volt. Ez 1967 és 1974 között történt meg, akkor építették át többek között Budai kapu közlekedési kapcsolatait és a Kurucz téri csomópontot, illetve alakították ki a ma ismert nagykörút nyomvonalát.³⁴⁹ Városszerkezeti szempontból nagyon fontos kérdés volt a belváros, illetve a város főterének közlekedési szempontú rendezése, ez az 1970-es években került napirendre. Az eredeti elképzelés szerint egy nagy teherbírású, széles útpályává alakították volna a főtéren áthaladó utat. Azonban amikor 1976-ban az építési munkák előkészítésekor a mai kiskörút nyomvonalára terelték ideiglenesen a forgalmat, hamar kiderült, hogy ez az eredetileg ideiglenesnek gondolt megoldás sokkal jobban szolgálja a város érdekeit, így végül lemondtak a forgalomnak a főtéren való átvezetéséről és gyalogos zónát alakítottak ki. Térszerkezeti szempontból a jelentős hatású döntések közé tartozott a korábbi Vásári Nagy utca nyomvonalának megváltoztatása az 1960-as években. Ekkor többek között a korábbi Cserepes-kaszárnya épületének elbontásával, illetve a Vásári Nagy utca környezetében található városrész szanálásával létrehozták a mai Petőfi Sándor utca nyomvonalát, ahol több ütemben új városközpontot és lakóövezetet alakítottak ki. Emellett, az egyre bővülő külső lakó- és gazdasági övezetek miatt, már az 1970-es években szükségessé vált egy belterületi külső közlekedési gyűrű kialakítása, ennek részeként épült ki a Szent István krt. – Géza fejedelem krt. – Mátyás király krt. nyomvonala.

Közlekedésszervezési szempontból kiemelten fontos szerepe van a város életében az M5 autópálya megépülésének, mely jelentős közlekedési terheléstől óvja meg a települést. Az autópálya tervezése még 1970-ben indult, a kivitelezés javarészt az 1980–1990-es években történt; 1998-ra készült el a Budapest–Kecskemét közötti, majd 2006-ra a déli, Röszkéig tartó szakasz. A város belső területeinek további tehermentesítését szolgálja a 44-es út és az M5 autópálya közötti déli és északi elkerülő szakaszok kiépítése, mely bővítése, illetve építése jelenleg is folyamatban van. A térségi közlekedési kapcsolatok további jelentős javulása várható az M8, illetve M44 autópályák megépülésével, ezek tervezése, illetve kivitelezésük előkészítése jelenleg folyamatban van.

A korábban megépült vasúthálózati rendszerben Kecskemét és környékén nyomvonalbeli fejlesztés nem történt az elmúlt időszakban. A fő közlekedési tengelyt továbbra is a Szegedet Budapesttel összekötő vonal alkotja. Ezenkívül jelentős még a Kecskemét–Lajosmizse–Kunszentmiklós-on át Budapestre tartó vonal, illetve a Lakitelek–Szolnok, valamint a Baja irányába tartó nyomvonal is. Sajnálatos módon a keskenynyomtávú vonalak közül 2009-ben lezárták a Kecskemét és Kiskunmajsza közötti szakaszt.

After opening the main railway line connecting Budapest and Szeged, the lines to Tiszaug and Lajosmizse had been built by 1896 and 1905, respectively. The construction of the Lajosmizse railway line also opened up the possibility of freight transport parallel to passenger transport in the direction of the capital. The branch line leading to Kerekegyháza (in the direction of Kisnyír) was built to this line. The network of railway lines was completed in 1927 with the construction of an industrial railroad leading via Bugac to Kiskunmajsza.

Concerning the road network, one of the most urgent tasks to be done of was the modernisation of the urban section of the transcontinental highway No. 5, which had been completed in 1935. This took place between 1967 and 1974. It was then that the traffic links of the Budai Gate and the road junction at Kurucz Square were rebuilt, and the presently known course of the Nagykörút ('Grand Boulevard') developed.³⁴⁹ The reconstruction of the inner town and the main square of the town was a very important issue from topographical aspect, and it was put on the agenda in the 1970's. The original idea was to convert the road passing through the main square into a broad roadway that would be able to carry heavy traffic. However, when traffic was temporarily shifted to today's Kiskörút ('Little Boulevard') during the preparation of the constructions in 1976, it soon turned out that this solution (originally meant to be a temporary one) served the town's interests much better. Consequently, the plan of directing traffic through the main square was eventually dropped, and a pedestrian zone was constructed. One of the most significant decisions affecting urban structure was the transformation of the course of former Vásári Nagy ('Great Market') Street in the 1960s. At that time, following the demolition of the building complex of the former Cserepes Barracks and the rearrangement of the neighbourhood found in the vicinity of Vásári Nagy Street, the course of today's Petőfi Sándor Street developed, around which a new town centre and a residential area were established in several stages. Additionally, due to the growing suburban residential and economic zones, it was necessary to build an outer ring road in the 1970s. As part of this, the course of Szent István Blvd., Géza fejedelem Blvd., and Mátyás király Blvd. was constructed.

From the aspect of traffic organisation, the construction of the M5 motorway has played a highly important role in the life of the town, as it relieves the settlement from considerable traffic load. The planning of the motorway started in the 1970s, and the construction was carried out mainly in the 1980s and 1990s. The section between Budapest and Kecskemét had been completed by 1998, and the southern part to Röszke was finished in 2006. The extension and construction of the southern and northern bypass roads between main road No. 44 and the M5 motorway, are still in progress, which are also meant to relieve the inner parts of the town. The regional traffic connections are also expected to improve with

10.2 Változások a történeti városközpontban

A II. világháború után átfogó rekonstrukció kezdődött a városközpontban. Az 1890-es években egybenyitott Szabadság téren, illetve az ezzel egybefüggő Kossuth téren is jelentős funkcionális és beépítési változtatások történtek (37. ábra). Először is, a Kecskemét történetében oly fontos szerepet játszó piacot a város központi tereiről a piarista kolostorkert keleti oldalából kihalászott területre helyezték át 1949-ben.³⁵⁰ 1966-ban megépült a piaci nagycsarnok szárnya és az ABC-üzlet, majd a bódésoros és szabadtéri árusítás után 1978-ban a fedett árusítócsarnok.³⁵¹ A piac átfogó rekonstrukciójára 2011–2012-ben került sor.

A kor elvárásainak megfelelően 1946-ban szovjet hősi emlékmű épült a Szabadság téren, a II. világháborúban a környékben elhunyt szovjet katonák ideiglenes sírkertje helyén, illetve 1959-ben felavatták a Tanácsköztársaság-emlékművet a Rákóczi út–Kiskörút kereszteződésében (38. ábra). A Szabadság téren a református bazársor addig egymástól független üzleteit államosították, majd összevonták, és a helyükön 1949-ben megnyitották az első Állami Áruházat. A katolikus főplébánia szomszédságában 1962-ben felépült az Aranyhomok Szálloda, 1967-ben az üzleteknek és magánlakásoknak is helyet biztosító Lordok Háza.³⁵² 1971-ben elkészült a főteret északról lezáró, a korábbi Beretvás Szálloda helyén megépült OTP-székház is.

A református templom és a ferences kolostoregyüttes közti Kéttéplomköz 1973-ban sétálóutcává alakították, ezzel párhuzamosan felújították, illetve modernizálták a kolostori épületszárnyakat, melyben a Kodály Zoltán Zenepedagógiai Intézet kapott helyet (ma: Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Kodály Intézet). Az intézet tevékenységéhez szorosan kapcsolódott a Kodály Zoltán által 1964-ben megnyitott ének-zenei általános iskola épülete (ma: Kada Elek Közgazdasági Szakgimnázium). A Kéttéplom köz tengelyében 1976-ban állították fel a Művészetek kútját, mely a város emblemikus szimbólumává vált. A ferences kolostoregyüttes északi oldalánál a bazársor elbontásával romkertet alakítottak ki. A város történeti főterét és a kapcsolódó területeket 1978-ban zárták le végleg a járműforgalom elől, ekkor kezdték meg a sétálózóna kialakítását.³⁵³

A városközpont bővítéséhez 1962-ben írtak ki tervpályázatot, melyet az eredetihez képest egyszerűsített verzióban kezdtek el megvalósítani. A városba költöző új közintézmények egy részét a történelmileg kialakult városközponttól nyugatra, a főter kinyújtásával helyezték el, ahol a régi Vásári Nagy utca és környékének teljes bontásával alakították ki a modern megyeszékhely új igazgatási, kulturális és kereskedelmi gócpontját. Ennek első ütemeként 1962-ben elbontották a korábbi Cserepes-kaszárnyát, helyén a Városháza mögött a Tűzoltóaktanya, illetve 1969-ben Szolgáltatóház épült.³⁵⁴ A színház mögött 1960–1962-ben épült a szövetkezetek megyei központjának székháza. 1964-ben helyezték el a Megyei Tanács- és Pártszékház alapkövét az akkori Május 1. téren, az épület-együttes 1972-ben készült el (ma: Deák Ferenc tér, Bács-Kiskun Megyei Kormányhivatal épülete, 39. ábra).

A szomszédságában 1973-ban adták át a művelődési és ifjúsági házat (később: Erdei Ferenc Művelődési Központ, ma: Hírös Agóra). Velük szemben 1971-ben nyílt meg az Alföld Áruház, illetve nem sokkal később a Domus Lakberendezési Áruház. A Vásári Nagy utca kiegyenesítésével kialakított Gáspár András (ma: Petőfi) utcában 1970-ben készült el a „fűrészfogas” lakóépület-együttes, illetve 1973-ban a korszakban egyedülálló módon 286 lakást tartalmazó „Szalagház”.

Az Aranyhomok Szálló mögötti terület is jelentősen átalakult. Itt hozták létre 1957-ben a város első központi autóbusz pályaudvarát, amit 1962-ben ideiglenesen a Városháza mögötti Lechner Ödön utcába telepítettek, majd véglegesen a 1976-ban a Noszlopy Gáspár parkba helyezték át.³⁵⁵ Tíz éven belül azonban az autóbusszal közlekedő utasok száma oly mértékben megnőtt, hogy 1986-ban ismételen szükségessé vált a szálloda mögötti részen egy helyi járatokat fogadó autóbusz-alcentrum elhelyezése.³⁵⁶

Az 1980-as évektől a városközpontban újabb jelentős (át)építések zajlottak. 1983-ban a piarista kolostoregyüttes és az új városi piac szomszédságában megépült a Centrum Áruház,³⁵⁷ mely a saját korában az egyik legmodernebb bevásárlóhely volt. 1984-ben lebontották az evangélikus templom előtti bazársort,³⁵⁸ tőle északra az 1990-es években megépült a Református Egyház Pálma Kollégiuma. 1993–1995 között elkészült a Katona József Megyei Könyvtár új épülete (44. ábra), majd megépültek az Északi Térfal, a Central Passage és a Piramis Üzletház kereskedelmi szolgáltató egységei, illetve 2003-ban elbontották az egykori Gazdasági Gőzmalom épület-együttesét, és a helyén 2005-re felépítették a Malom Center bevásárlóközpontot.

37. ábra. A református bazársorból kialakított Állami Áruház, 1955

Fig. 37 The Állami Áruház ('State Department Store') formed from the Calvinist shops, 1955

Fortepan-18835

the construction of the M8 and M44 motorways. Their design and construction are currently underway.

From the railway network constructed earlier around Kecskemét, no railway line development has been carried out recently. The main traffic axis is still formed by the line connecting Szeged and Budapest. Further important railway lines are the line connecting Kecskemét via Lajosmizse and Kunszentmiklós with Budapest, the line leading via Lakitelek to Szolnok, and the line to Baja. Unfortunately, the narrow-gauge railway line between Kecskemét and Kiskunmajsa was closed down in 2009.

10.2 Changes to the historic town centre

After World War II comprehensive reconstruction works began in the town centre. Substantial changes were made to the function and place of buildings in Szabadság Square opened up in the 1890s and Kossuth Square adjacent to that (Fig. 37). First of all, the market that played an important role in the history of Kecskemét was relocated from the central squares of the town to an area separated from the eastern part of the Piarist monastery garden in 1949.³⁵⁰ In 1966, the building complex of the market hall and supermarket were erected. In 1978, open-air selling and stalls were replaced by a covered market hall.³⁵¹ The comprehensive reconstruction of the market took place between 2011 and 2012.

In 1946, in line with contemporary requirements, a Soviet Heroic Memorial was erected in Szabadság Square, in the place of the temporary graveyard of Soviet soldiers who died in World War II in the region. Additionally, the Monument of the Hungarian Soviet Republic was inaugurated at the junction of Rákóczi Road and Kiskörút in 1959 (Fig. 38). The independent shops of the Calvinist Bazaar in Szabadság Square were nationalised and united, and the first Állami Áruház ('State Department Store') was opened in their place in 1949. In the neighbourhood of the main parish house, the Aranyhomok ('Golden Sand') Hotel was built in 1962, and the Lordok háza ('House of Lords'), housing shops and private homes, was put up in 1967.³⁵² In 1971, the head office of the OTP Bank was built on the site of the former Beretvás Hotel, in the northern part of the main square.

The Kéttéplom köz ('Two Churches Alley') between the Calvinist Church and the Franciscan Monastery was converted into a pedestrian street in 1973. At the same time, the monastery wings were renovated and modernised, and the Kodály Zoltán Pedagogical Institute of Music (now: Kodály Institute of the Liszt Ferenc Academy of Music) moved in there. The building of the primary school specialised in music training (now: Kada Elek Secondary School of Economics) was opened by Zoltán Kodály in 1964, which was closely linked to the activities of the institute. In 1976, the Well of the Arts was established in the axis of Kéttéplom köz, which became an emblematic memorial of the town. After demolishing the bazaar on the northern side of the Franciscan monastery, a ruin garden was established there. The historic main square of the town and the adjacent areas were finally closed to traffic in 1978, and the construction of the pedestrian zone begun.³⁵³

In 1962, a design contest was organised for the expansion of the town centre, which was

38. ábra. A Tanácsköztársaság emlékműve a Rákóczi úton, 1973

Fig. 38 Monument of the Hungarian Soviet Republic in Rákóczi Road, 1973

Fortepan-88360

39. ábra. A Pártház és Megyei Tanács, 1975
 Fig. 39 The local headquarters of the Hungarian Socialist Workers' Party and the County Council, 1975
 Fortepan-60092

10.3 Egyházi épületek és intézmények

Az egyházak szerepvállalása és lehetőségei a II. világháborút követő évtizedekben erősen korlátozottak voltak. Az 1948-as államosítás után az oktatási intézmények közül egyedül a piarista iskola középiskolai részlege működött folyamatosan rendszerváltás előtt. A piarista kollégium általános iskolai részlegét 1993-ban alapították újra, illetve 2014-ben óvodával bővült az oktatási intézményeinek sora.

Az angolkisasszonyok első katolikus tanítóképző intézetüket 1917–1918-ban nyitották meg a Bánk Bán utcában, mely az 1948-as államosításig működött. Az iskolát Ward Mária Leánygimnázium néven 1992-ben újraalapították a Czollner téri korábbi rendházban, az iskola itt működött 2012-ig, amikor beleolvadt a Piarista Gimnázium intézményébe.³⁵⁹ Szintén nevelőmunkát végeztek a Jó Pásztor Szeretetéről Nevezett Miasszonyunk Nővérei, akik 1924-ben telepedtek le Kecskeméten a Szolnoki út 48. szám alatt. A nővérek 1926-ban kápolnát építettek, majd 1928-ban új épülettel bővítették a zárdát, ahol fiatal lányok oktatásával és javító-nevelésével is foglalkoztak, ma főleg idősgondozás a feladatuk.³⁶⁰ A római katolikus alapfokú oktatásban további bővülést jelentett 1995-ben a Szent Imre Katolikus Óvoda és Általános Iskola alapítása.

A Református Gimnáziumot 1948-ban államosították majd 1957-ben az Állami Főreáliskola épületébe költöztették és Katona József Gimnázium néven szervezték újra. Így működött egészen 1990-ig, amikor Kecskeméti Református Kollégium Gimnáziuma néven újraindították. Az intézmény székhelye 1991-től az Ókollégiumban volt, majd 1997-től az Új-kollégiumba költözött, itt jelenleg a gimnáziumi tagozat mellett általános iskola működik, a református Pálmácska Óvoda az Erkel Ferenc utcában várja a gyerekeket. A felsőoktatást tekintve az évszázados múlttal rendelkező református Jogakadémia mellett a tanítóképzés meghonosításában az angolkisasszonyok tanítóképző intézetének, illetve az 1918-ban megnyitott református tanítóképző intézetnek volt szerepe.³⁶¹

A város egyházi rendeltetésű épületeinek száma az elmúlt évtizedekben jelentősen megnőtt. Egyrészt a történelmi egyházak alapítottak új alközpontokat a város területének növekedésével párhuzamosan, másrészt eddig a városban állandó székhellyel nem rendelkező kiségyházak is megjelentek, akik új épületeket emeltek gyülekezeteik számára. Az új egyházi épületek elhelyezése a hagyományos helyi történelmi topográfiától eltérően nem kötődik a belvároshoz, illetve az egykori piactérhez, ami részben a nagyobb egyházi építkezésekre alkalmas terek korlátozott voltával magyarázható.

Két új katolikus templom épült, a Széchenyivárosban 1994–2004 között Szent Család-plébániatemplom, illetve a műkertvárosi Assisi Szent Ferenc-templom 2005–2007-ben. A széchenyivárosi új templomot, illetve gyülekezeti házat az önálló székhellyel a városban egyelőre nem rendelkező görögkatolikus felekezettel megosztva használják. A református egyház kihelyezett istentiszteleteket tart Hetényegyházán, Ménteleken és Katonatelepen. A zsidó hitközség központja és imaháza jelenleg a Nagykőrösi utcában található. A Kecskeméti Baptista Gyülekezetnek a Kaszap utcában volt az 1980-as években imaháza, majd 1998–2004 között a Széchenyivárosban a Szentgyörgyi utcában építették fel székhelyüket, mely ma templomot és gyülekezeti házat, valamint óvodát is magában foglal. A Jehova Tanúinak két gyülekezeti helye is van Kecskeméten, az egyik a Március 15. utcában a Széchenyivárosban, a másik a Brassó utcában, a Rendőrfaluban. A Hetednap Adventista Egyház kápolnája a Hunyadvárosban a Liszt Ferenc utcában található. A Hit Gyülekezete egyház székhelye és istentiszteleti helyszíne a Kiskőrösi utcában található. Ezenkívül a Gyémánt Út Buddhista Közösség Meditációs központja a Belvárosban, a Festő utcában kapott helyet.

10.4 A lakóövezetek kibővülése

A városarculat formálásában nagy szerepet játszottak az utóbbi fél évszázad alatt kialakított nagy lakótelepek, melyek a város alcentrumaivá vál-

finally implemented in a simpler way compared to the original plans. A part of the new public institutions moving to the town were established to the west of the historically developed town centre. The main square was extended, and after demolishing buildings in Vásári Nagy Street and its surroundings, the new administrative, cultural, and commercial centre of the modern county seat was built. As a first step, the building of the former Cserepes Barracks was pulled down in 1962, and in its place (behind the Town Hall), the Fire Station was built, followed by the Service House in 1969.³⁵⁴ Behind the theatre, the head office of the county cooperatives was built between 1960 and 1962. In 1964, the cornerstone of the County Council and the local headquarters of the Hungarian Socialist Workers' Party was laid in Május 1 Square. The building complex was completed in 1972 (today it is the building of the Government Office of Bács-Kiskun County in Deák Ferenc Square, Fig. 39).

The Community and Youth Centre was opened nearby in 1973 (next: Erdei Ferenc Community Centre, now: Hírös Agóra). Opposite them, the Alföld Department Store was opened in 1971, shortly followed by the Domus Home Decor Department Store. In Gáspár András (now: Petőfi) Street, which was formed by the straightening of Vásári Nagy Street, the "sawtooth" building complex was completed in 1970. The construction of the Szalagház consisting of 286 apartments, which was unparalleled in that period, was completed in the same street in 1973.

The area behind Aranyhomok Hotel was also profoundly reconstructed. It was there that the first central bus station of the town was established in 1957. In 1962, it was temporarily relocated to Lechner Ödön Street, behind the Town Hall. Then it was permanently moved to Noszlopy Gáspár Park in 1976.³⁵⁵ However, within ten years, the number of passengers travelling by bus increased so much that it was necessary to open a sub-centre of the bus station for the local lines behind the hotel in 1986.³⁵⁶

From the 1980s onwards, significant (re)construction works were carried out in the town centre. In 1983, the Centrum Department Store³⁵⁷ was built next to the Piarist Monastery and the new Town Market, which was one of the most modern shopping centres of its time. In 1984, the shops in front of the Lutheran Church were demolished,³⁵⁸ and to the north of it, the Pálma ('Palm') Dormitory of the Calvinist Church was erected in the 1990s. Between 1993 and 1995, the new building of the Katona József County Library (Fig. 44) was built, which was followed by the commercial units of the Északi Térfal ('Northern Façade'), the Central Passage and the Piramis ('Pyramid') Shopping Mall. In 2003, the building complex of the former steam mill was pulled down, and the Malom ('Mill') Centre shopping mall was built in its place in 2005.

10.3 Ecclesiastical buildings and institutes

The engagement and possibilities of the Churches in the decades following the World War II were very limited. After the 1948 deprivatisation, it was only the secondary school division of the Piarist School that was continuously operating before the regime change. The primary school division of the Piarist College was re-established in 1993, and a kindergarten was added to the institutions of education in 2014.

The Congregation of Jesus opened their first Catholic teacher training institute in 1917/1918 in Bánk Bán Street, which operated until the 1948 nationalisation. In 1992, the school was re-founded as the Ward Mária Leánygimnázium ('Girls' Secondary School') in the building of the former convent found in Czollner Square. It operated there until 2012, when it was united with the Piarist Secondary Grammar School.³⁵⁹ The Congregation of Our Lady of the Good Shepherd's Love, who settled at No. 24 Szolnoki Road, in Kecskemét, in 1924, were also involved in education. The sisters built a chapel in 1926. In 1928, they added a new building to the convent, where they were engaged in the teaching and correctional education of young girls. Today they provide mainly elderly care.³⁶⁰ In 1995, the foundation of the Saint Emeric Catholic Kindergarten and Primary School was another new element of Roman Catholic primary education.

The Calvinist Gimnázium ('Secondary Grammar School') was nationalised in 1948. It was relocated into the building of the Állami Főreáliskola ('State Secondary School') in 1957, and was re-organized under the name Katona József Secondary Grammar School. It operated in this way to 1990, when it was re-established as the Kecskeméti Calvinist College Grammar School. The seat of the institution was at the Old College from 1991 onwards, and it was moved to the New College in 1997. In addition to the secondary grammar school division, the Calvinist College also has a primary school. The Calvinist Pálmácska ('Little Palm') Kindergarten awaits children in Erkel Ferenc Street.

From the institutes of higher education, the century-old Calvinist Jogakadémia ('School of Law'), the teacher training institute of the Congregation of Jesus, as well as the Calvinist teacher training institute, opened in 1918, played a role in teacher training.³⁶¹

Over the past few decades, the number of buildings with ecclesiastical function significantly increased in the town. The historical Churches set up new sub-centres as the area of the town increased. Furthermore, small Churches that used to have no permanent seat in the town have also appeared and erected new buildings for their communities. Unlike traditional local historical topography, the location of the new ecclesiastical buildings is not connected to the town centre or the former marketplace,

40. ábra. Kecskemét első lakótelepe, a korábbi Szentháromság temető felszámolásával megépített Leninváros 1974-ben

Fig. 40 The first housing estate of Kecskemét, called Leninváros, built on the site of the former cemetery of the Holy Trinity, 1974
Fortepan-30992

tak. Elsőként a Halasi út és az Árpád körút által határolt területen, a város addigi legnagyobb temetőjének, a Szentháromság temetőnek bezárásával (1961) és részleges felszámolásával épült fel a Leninváros, melyet ünnepélyesen az 1968-ban itt felállított Lenin-szobor felavatásával vett használatba a lakosság (40. ábra). A lakóházak mellett bölcsődét, óvodát, általános iskolát, ABC-t, orvosi rendelőt, gyógyszertárat és postát is átadtak.

Ugyancsak az 1950-es és 1960-as években kezdődött meg a Széchenyi körülről északra elterülő Villanegyed szélén a lakó- és intézményterület kiépülése. Ugyanebben az időszakban jelentek meg az első tervszerű beépítések a történelmi belváros körüli korábbi szőlők, illetve kertek területén. A korábbi Kőrösi-hegyen, a Szolnoki-hegyen az első utcások az 1930-as években népesültek be (Csilléry-telep), de a városrész tényleges kiépülése csak az 1960-as évektől vette kezdetét. Ugyanekkor kezdődött meg a Széchenyi-városrész kiépítése is a korábbi Mária-hegy területén (41. ábra).³⁶² Ennek első ütemében az Akadémiai körülről délre négyemeletes, blokkos épületek határozzák meg a beépítés karakterét. A városrész alközpont szerepét jelzi, hogy a lakóházak mellett bölcsőde, óvoda, általános iskola és szolgáltatóház is létesült. Az 1960-as években már szabályozott keretek között folyt a Vacs köz városrész kiépülése is, illetve a Szentistvánváros és a Rendőrfalu területén is megtörténtek az első tervezett utca- és telekkiosztások.

Az 1970-es évek közepétől a nagypaneles technológia megjelenésével felgyorsult ütemben folytatódott a lakótelepek építése. Ekkor indult meg a belváros történelmi arculatát és utcarendszerét megbontó, nagy vitát kiváltó Árpádváros kiépítése. A Széchenyi-városrészben beépült az Akadémia körút és a Március 15. utca közötti terület, két – bölcsődét, óvodát, általános iskolát magában foglaló – intézményi csoportosulással, majd az 1980-as években beépült a Március 15. utcától északra eső terület is. Az 1980-as évektől tovább folytatódott a családi házas kertvárosias lakóövezetek kiépülése is. A Vacs közben kistársasházak, sorházak és zárt sorú családi házas utcák épültek. Nagyobb szabású társasházak, sorházak lakóterületi fejlesztések történtek a Hunyadi városban, ahol a városrész igényeit kielégítő oktatási intézmények mellett olyan fontos szervezetek székhelye létesült, mint a Kiskunsági Nemzeti Park Igazgatóság Természet Háza vagy a Pannónia Filmstúdió alkotóműhelye (ma: Kecskemétfilm Kft.). Ebben az időszakban kezdődött a Petőfi-városrészben a Szűret utcától nyugatra eső terület beépítése is, itt a családi házas beépítés mellett sorházak és ikerházak utcák dominálnak. Az településrész általános iskoláját 1989-ben adták át, illetve 1990-től itt működik az SOS Gyermekfalu.

Az 1990-es évektől a nagy lakótelep-építések korszaka véget ért a Kecskeméti Házgyár megszűnésével. A legújabb lakóterület-fejlesztések részben a kertvárosias-családi házas irányt követik, például a Széchenyi-vároستól északra a Hollandfalu, Mária-hegy, Vacs-hegy, Szolnoki-hegy vagy a Széktő területén. Jellegzetes kiköltözési hullám tapasztalható továbbá Hetényegyháza, Kadafalva, Homokbánya, Helvécia vagy Katonatelep irányába. A belterületi lakásfejlesztések egyrészt családi házas, kertvárosias lakóterületek kialakításával, például a Mária-hegy, Széktő, Vacs-hegy, Szolnoki-hegy területén, illetve lakóparkjellegű beépítéseként jellemezhetők, ezek jellegzetes példái a Hollandfalu, a Domb lakópark, az Arborétum lakópark vagy a Mercedes lakópark.

which can partly be explained by the limited space available for major ecclesiastical constructions there.

Two new Catholic churches were built in Kecskemét: the Parish Church of the Holy Family in Széchenyiváros, between 1994 and 2004, as well as the Church of Saint Francis of the Assisi in Műkertváros, between 2005 and 2007. The new Catholic church and the meeting-house in Széchenyiváros are shared by the Greek Orthodox Church that has still no independent seat in the town. The Calvinist Church holds offsite religious services in Hetényegyháza, Méntelek and Katonatelep. The centre and house of prayer of the Jewish community is found in Nagykőrösi Street. The Kecskemét Baptist Community had its house of worship in Kaszap Street in the 1980s. From 1998 to 2004, they founded their seat in Szentgyörgyi Street, in Széchenyiváros, which currently comprises a church, a meeting-house, as well as a kindergarten. Jehovah's Witnesses have two meeting places in Kecskemét: one in Március 15 Street, in Széchenyiváros, and the other in Brassó Street, in the Rendőrfalu. The chapel of the Seventh-day Adventist Church is located in Liszt Ferenc Street, in Hunyadi város. The seat and place of worship of the Faith Church are located in Kiskőrösi Street. Finally, the Diamond Way Buddhist meditation centre is found in Festő Street, in the town centre.

10.4 The expansion of residential areas

The large housing estates that developed in the previous half-century have played a major role in shaping the appearance of the town. They have become the sub-centres of the town. First, Leninváros ('Lenin Quarter') was built in the area enclosed by Halasi Road and Árpád Blvd., after closing down and partially terminating the Holy Trinity Cemetery (1961), the largest cemetery in the town. Leninváros was handed over to the population after the inauguration of the statue of Lenin put up there in 1968 (Fig. 40). In addition to dwelling houses, a nursery, a kindergarten, a primary school, a supermarket, a medical centre, a pharmacy, and a post office were also built there.

The development of the residential and institutional area next to Villanegyed, extending to the north of Széchenyi Blvd. also started in the 1950s and 1960s. It was during the same period that the first planned constructions started in the area of the former vineyards and gardens surrounding the historic town centre. The first streets in former Kőrösi-hegy, Szolnoki-hegy started to be populated in the 1930s (Csilléry-telep), but the actual development of the district began only in the 1960s. The construction of Széchenyiváros in the territory of former Máriaváros started at the same time (Fig. 41).³⁶² During the first phase, four-storey blocks of flats built to the south of the Akadémia Blvd. were distinctive of the constructions. The role of this part of the town as a sub-centre is shown by the fact that in addition to residential buildings, a nursery, a kindergarten, a primary school, and a service house were also built there. In the 1960s, the regulated building-up of the Vacs köz part of the town was also in progress, and the first streets and building plots had also been allocated in the area of Szentistvánváros and Rendőrfalu ('Police Village').

From the mid-1970s onwards, the construction of housing estates continued at an accelerated pace due to the emergence of large-panel technology. It was during this period that Árpádváros was built, which caused a lot of debates for disrupting the historical appearance and street system of the inner town. In Széchenyiváros, the area between Akadémia Blvd. and Március 15 Street was built up with two groups of institutions, comprising nurseries, kindergartens and elementary schools. In the 1980s, the area lying to the north of Március 15 Street was built up, as well. The development of suburban residential areas with detached houses continued in the 1980s. In Vacs köz, streets with small apartment buildings, terraced houses, and rows of detached houses were established. Larger-scale residential developments with apartment buildings and terraced houses were carried out in Hunyadi város, where in addition to the educational institutions satisfying the needs of the neighbourhood, the seats of important organisations were established, such as the House of Nature of the Kiskunság National Park Directorate and the creative workshop of the Pannónia Film Studio (today: Kecskemétfilm Ltd.). The area found to the west of Szűret Street in Petőfiváros also started to be built up in this period. This part of the town is dominated by streets built up with terraced houses and semi-detached houses in addition to detached houses. The primary school of the neighbourhood was opened in 1989, and since 1990 the SOS Children's Village has been operating here, as well.

The period of large-scale constructions of housing estates ended in the 1990s, when the Kecskemét House Building Factory was closed down. The latest developments of residential areas are partly focused on the suburban areas with detached houses, for example in Hollandfalu found to the north of Széchenyiváros, Mária-hegy, Vacs-hegy, Szolnoki-hegy and Széktő. There is also a marked tendency towards relocation to Hetényegyháza, Kadafalva, Homokbánya, Helvécia and Katonatelep. Housing developments in the inner town can be characterised by the construction of suburban-type residential areas with detached houses, like Mária-hegy, Széktő, Vacs-hegy, Szolnoki-hegy. Furthermore, residential parks have been established, the characteristic examples of which are Hollandfalu, Domb Residential Park, Arborétum Residential Park and Mercedes Residential Park.

41. ábra. Széchenyiváros, Hitei utca, 1976
Fig. 41 Széchenyiváros, Hitei Street, 1976
Fortepan-85410

10.5 Oktatás, művelődés, sport

A város már a 19. században is különös figyelmet fordított az iskolázottság javítására.³⁶³ Az elmúlt évtizedekben dinamikusan nőtt Kecskemét lakossága, ez magával hozta többek között az oktatási-kulturális célú intézmények fejlesztését is. Így kiépült a bölcsődei és óvodai ellátás, új általános és középfokú képzési helyek alakultak ki. Jelenleg 28 önkormányzati fenntartású és 14 magánóvoda, 17 állami fenntartású és 8 egyéb fenntartásban működő általános iskola, 8 gimnázium, 12 egyéb középfokú tanintézmény található Kecskeméten,³⁶⁴ köztük olyan évszázados múltra visszatekintő intézmények, mint az 1881-ben alapított Petőfi Sándor Általános Iskola (volt I. kerületi népiskola a Budai utcában, ma új székhelyen, Neumann János Egyetem Petőfi Sándor Gyakorló Általános Iskola), az 1888-tól folyamatosan működő Hosszú utcai Általános Iskola (volt II. kerületi népiskola), az 1893-ban átadott Tóth László Általános Iskola (volt III. kerületi népiskola), az 1875-ben alapított Zrínyi Ilona Általános Iskola (eredetileg polgári leányiskola). Szintén nagy hagyományai vannak a zeneoktatásnak a városban, az első városi zeneiskola 1895-ben nyílt meg, 1950-ben Kodály Zoltán és Nemesszeghy Lajosné kezdeményezésére itt nyílt meg az ország első ének-zenei általános iskolája (ma: Kodály Zoltán Ének-Zenei Általános Iskola és Gimnázium).³⁶⁵

A mezőgazdasági-kertészeti képzés is hosszú múltra tekint vissza a városban, az első Gazdasági Népiskolát 1872-ben alapították. 1967-ben indult meg a Felsőfokú Mezőgazdasági Technikum Kertészeti Szakiránya a Ceglédi út 2. alatt. Ez az intézmény 1971-től a Kertészeti Egyetem, illetve annak átszervezése után 1986-tól Kertészeti és Élelmiszeripari Egyetem Kertészeti Főiskolai Karaként működött. A Református Tanítónőképző Intézet és Leányotthon 1948 után Felsőfokú Óvónőképző Intézetként, majd 1985 után Kecskeméti Tanítóképző Főiskolaként vált ismertté.³⁶⁶ A műszaki felsőfokú képzés viszonylag későn jelent meg a városban. 1964-ben alapították a Felsőfokú Gépipari Technikumot, mely 1969-től Gépipari és Automatizálási Műszaki Főiskola (GAMF) néven vált országosan elismert képzési hellyé.

A felsőfokú képzés szerkezetében 2000-ben történt változás, megalakult a Kecskeméti Főiskola, mely a Tanítóképző, a Kertészeti, a Gépipari és Automatizálási Karokat foglalta magában. 2016-ban újabb kormányzati döntés értelmében a Kecskeméti Főiskola három kara, illetve a Szolnoki Főiskola Gazdasági Kara összevont jogutódként megalakult a Neumann János Egyetem, melynek székhelye és fő campusa a városban található.³⁶⁷ Az Izsáki úti és homokbányai új egyetemi campus jelenleg bővítés és építés alatt van.

A művelődés intézményei közül a Kecskeméti Katona József Múzeumot és tagintézményeit: a Cifrapalotát, a Szórákaténusz Játékmúzeumot, a Naiv Művészek Múzeumát és az Orvostörténeti Múzeumot kell megemlíteni. További kiállítóhelyek: a Bozsó Gyűjtemény, a Katona József Emlékház, az Ókollégiumban kialakított Református Egyházkerület Ráday Múzeuma, a korábbi Városi mozi épületében székelő Leskowszky Hangszergyűjtemény, az egykori ortodox zsinagóga épületében kialakított Fotográfiai Múzeum. A város kulturális életében jelentős szerepet játszik még a Kecskeméti Kortárs Művészeti Műhelyek intézményei, mint a Kápolna utcában székelő Nemzetközi Kerámia Stúdió, a Bethlen körúton kialakított Nemzetközi Zománcművészeti Alkotóműhely, a korábbi vásártéri Serházban elhelyezett Népi Iparművészeti Gyűjtemény. Ezenkívül komoly nemzetközi zeneművészeti műhelyként működik a Kodály Zoltán Zenepedagógiai Intézet (Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem – Zenepedagógiai Kar kihelyezett tagozata) is.³⁶⁸

A szórakozást és a szabadidő hasznos eltöltését segítik a színházak: a Katona József Színház és játszóhelyei, a Ruszt József Stúdiószínház a Katona József téren, illetve a volt Városi mozi épületében üzemelő Kelemen László Színház. Az Erkel Ferenc utcai Kamaraszínházat nemrég bezárták. Nem csak a fiatalokat várja programjaival és előadásaival a Ciróka Bábszínház a Budai utcában. A Városi mozit és az Árpád mozit 1999-ben zárták be, jelenleg filmszínház a Malom Bevásárlóközpontban, illetve az Ifjúsági Otthonban található. További programokat kínál a korábban már említett művelődési ház, mai nevén a Hírös Agóra, illetve a korábbi Iparosotthonban működő Kecskeméti Ifjúsági Otthon.

10.5 Education, culture, sports

The town paid special attention to promoting education as early as the nineteenth century.³⁶³ In recent decades, the population of Kecskemét has grown dynamically, which called forth (among other things) the development of educational and cultural institutions, as well. Nursery and kindergarten care has been established; new primary and secondary schools have been built. Currently, there are twenty-eight municipally-run and fourteen privately-owned kindergartens, seventeen state-run primary schools, eight primary schools run by other organisations, eight secondary grammar schools, and twelve other types of secondary schools in Kecskemét.³⁶⁴ They include some institutions with a great tradition, such as the Petőfi Sándor Primary School (the former first-district public elementary school in Buda Street, found at a new site today as the Petőfi Sándor Practising Primary School of the Neumann János University), founded in 1881; the Hosszú Street Primary School (the former second-district public elementary school), in operation since 1888; the Tóth László Primary School (the former third-district public elementary school), opened in 1893; as well as the Zrínyi Ilona Primary School (originally a civil girls' school), founded in 1875. Music education also has a great tradition in the town. The first urban music school was opened in 1895. Additionally, on the initiative of Zoltán Kodály and Lajos Nemesszeghy, the first music primary school was founded here in 1950 (now: Kodály Zoltán Singing-Music Primary School and Secondary School).³⁶⁵

Training in agriculture and horticulture also goes back to a long-established tradition. The first Agricultural Public School was founded in 1872. In 1967, the Horticulture Specialisation of the Agriculture Polytechnic was launched at No. 2 Ceglédi Road in 1967. Beginning with 1971, this institution was operating as the University of Horticulture. In 1986, it was reorganised as the Faculty of Horticulture of the University of Horticulture and Food Industry. In 1948, the Calvinist Teacher Training Institute and Girls' Home was renamed as the Pre-School Teacher Training Institute. Since 1985, it has been known as the Kecskemét Teacher Training College.³⁶⁶ Higher education in engineering appeared relatively late in the town. The Mechanical Engineering Polytechnic was founded in 1964, which, after 1969, became a renowned training institution of the country called the Mechanical Engineering and Automation College.

In 2000, there was a major change in the structure of higher education: the Kecskemét College was founded, which comprised the Faculties of Teacher Training, Horticulture, as well as Mechanical Engineering and Automation. In 2016, in line with another government decision, the Neumann János University was founded as the joint successor of the three faculties of the Kecskemét College and the Faculty of Economics of the Szolnok College, the seat and main campus of which can be found in the town.³⁶⁷ The new university campus in Izsáki Road and Homokbánya are currently under construction and expansion.

Among cultural institutions, mention must be made of the Katona József Museum of Kecskemét and its member institutions: the Cifrapalota, the Szórákaténusz Toy Museum, the Museum of Naive Artists, as well as the Museum of Medical History. Further exhibits are: the Bozsó Collection, the Katona József Memorial House, the Ráday Museum of the Calvinist diocese in the Old College, the Leskowszky Collection of Musical Instruments in the former Town Cinema, as well as the Museum of Photography in the building of the former Orthodox Synagogue. The member institutions of the Kecskemét Contemporary Art Workshops also play an important role in the cultural life of the town, such as the International Ceramics Studio in Kápolna Street, the International Enamel Art Workshop in Bethlen Blvd., the Folk Art Collection in the former Serház found in Vásártér, and the Kecskemét Contemporary Artist Residence with a great tradition in Műkertváros. This latter functioned as a guest house between 1957 and 1982, but it is now again an important creative studio of art. Furthermore, the Kodály Zoltán Institute of Music Pedagogy (the Faculty of Music Pedagogy of the Liszt Ferenc Academy of Music) operates as an important international music workshop.³⁶⁸

Theatres provide entertainment and a meaningful use of leisure time. These are the Katona József Theatre and its performance spaces (the Ruszt József Studio Theatre in Katona József Square, and the Kelemen László Theatre in the building of the former Town Cinema). The Chamber Theatre in Erkel Ferenc Street has recently been closed down. The Ciróka Puppet Theatre in Budai Street awaits not only young people with its programmes and performances. The Town Cinema and the Árpád Cinema were closed down in 1999. Cinemas are currently found in the Malom ('Mill') Shopping Mall and the Youth Centre. Further programmes are offered by the Community Centre mentioned above, which is called today Hírös Agóra and the Kecskemét Youth Centre in the former Iparosotthon ('Craftsmen's Palace').

One of the most important public parks of the town is the Katona József Promenade, extending in front of the railway station, at the end of Nagykőrösi Street, which was formed during the railway constructions, on the site of former cemeteries. The building of the Summer Casino built there has been the home of the Katona József Museum since 1924. In recent years, the park has been partly reconstructed. Rákóczi Road connecting the railway station with the city centre and the surrounding green areas has also been revitalised. To the south of it, between Rákóczi Road and Szolnoki Street (now: Bem Street), the Vasútkert ('Railway Garden') was constructed after the termination of the Calvinist and Jewish cemeteries in 1874. During

A város jelentős közparkja a vasútállomás előterében, a Nagykőrösi utca torkolatában a korábbi temetők felszámolása után, a vasútépítéssel egy időben kialakított Katona József sétány a nyári Kaszinó épületével, mely 1924 óta a Katona József Múzeumnak ad otthont. Az elmúlt években a park részleges felújítása megtörtént, illetve újjáélesztették a vasútállomást a városközponttal összekötő Rákóczi út és zöldfelületeit is. Az ettől délre, a Rákóczi út és Szolnoki utca (ma: Bem utca) között a református és izraelita temetők 1874-es bezárása után kialakított Vasútkert a II. világháborút megelőző évtizedekben igazi népparkként működött, cukrászdával, sörkerttel, mulatóhelyiséggel. A területet 1945-ben a Kecskeméti Torna Egyesület vette használatba, a parkot gyakorlatilag felszámolták, és az elmúlt évtizedig futballpályaként használták, sajnálatos módon nemrég a korábbi mulatóhelyiséget is elbontották. A terület jelenleg további hasznosításra vár, az elmúlt években Intermodális Vasúti Pályaudvar és bevásárlóközpontot terveztek a helyére.

A szabadidős létesítmények közül figyelmet érdemel még a Műkert területe, ahol a századfordulón szintén jelentős népparkot alakítottak ki táncpavilonnal, cukrászdával és vendéglátóipari egységekkel. Itt épült meg 1909–1912 között a Kecskeméti Művésztelep is, mely eredetileg tíz műtermes alkotóházat, festőiskolát és hat villát foglalt magába.³⁶⁹ Ez a komplexum a II. világháború alatt teljesen elpusztult, és bár az 1960-as években készültek tervek a helyreállítására, ebből csak a Park Étterem, a parkfelújítás némely eleme, illetve a Műkerti sétány valósult meg, a Művésztelep 1957–1982 között vendégházként üzemelt, ma felújítva újra jelentős művészeti alkotóhelyként működik. A népkert helyén 1971-ben a rekonstrukciós terv részeként hozták létre Kecskeméti Vadas-kert, mely eredetileg a hazai vadak és őshonos háziállatok bemutatása céljából létesült. A park fejlesztése, bővítése 2003 óta folyamatos, jelenleg az őshonos állatokon túl sok egzotikus állatfajt is megtalálható itt.³⁷⁰ A szabadidős zöldfelületek és létesítmények közül a Széchenyivárosi parkerdőt, a Csalánosi parkerdőt, illetve a Széktói létesítményeket kell kiemelni. A Széktó területén 1930-as években kialakított parkosított atlétikai-tenisz- és sportpályák átalakítása után 1962-ben adták át a Széktói Stadiont, mely ma is elsősorban atlétikai és futballpályaként üzemel. A tágabb környék rekreációs sport célú hasznosításához kapcsolódott az Izsáki úti fedett uszoda építése 1965–1968 között, mely a maga korában az ország legnagyobb versenyuszodája volt. A fedett uszodát a 2000-es évek elején bezárták, jelenleg épületében a Mercedes-Benz Kosárlabda Akadémia edzőcsarnoka üzemel. A sportegyüttes részét képezi még a Széktói Stadion szomszédságában 1980-ban megépült a Bóbis Gyula Edzőcsarnok, illetve a korábbi üzemcsarnok átalakításával 2006-ban átadott Messzi István Sportcsarnok, melyet 2016-ban teljes körűen felújítottak. Jelenleg a sportkomplexum területén atlétikai centrum kialakításához kapcsolódó beruházás zajlik, melynek során várhatóan atlétikai pálya, futófolyosó és rögbipálya épül.³⁷¹ A sportpályákkal szemben, a széktói fürdő területén is jelentős fejlesztések történtek. Megépült a Strandfürdő, illetve legújabbban a Kecskeméti Fürdő, mely fedett uszoda-, strand- és wellness szolgáltatásokat is nyújt. A város sportéletét gazdagítja még a 2008-ban elkészült gokartpálya a Szent László körúton.

A szabadidő hasznos eltöltését, illetve a tömegsport céljait szolgálja a Benkő Zoltán Szabadidőpark, mely 174 hektáros parkosított területe összeköttetést teremt a Széktó és a legnépesebb széchenyivárosi lakótelep között. A létesítmény kialakítása 1976–1986 között egy 49 m magas mesterséges vízműdomb építésével kezdődött. Az építkezés során 20 hektáros tőrendszert hoztak létre. A parkban ma szabad vízi strand, sportpályák, futópályák, játszóterek és a helyi védett élővilágot bemutató tanösvények is létesültek.³⁷² A közösségi és rekreációs célú területet észak felől az 1986-ban alapított Arborétum területe zárja le. A jelenlegi Arborétumban található az 1700-as évek elején épült Sarlós Boldogasszony-kápolna, környezetében Kálvária, a Magyar Szentek Szoborsétánya, szabadtéri ol-tár látható.³⁷³

10.6 Az egészségügyi ellátórendszer

A II. világháborút követően jelentős változások történtek a lakosság egészségügyi ellátásában is. Fontos eredmény volt az SZTK megyei rendelőintézetének felépítése a városközpontban 1950-ben, melyet az egykori Cserepes vendégfogadó, későbbi Megyehatóság épületében 1914-ben kialakított Cserepes Kórház épületének elbontott helyén létesítettek (42. ábra).

Az Izsáki úton 1925-ben megnyitott, eredetileg az Erzsébet laktanya csapatkórházaként épült, 1931-től hivatalosan a város közkórházaként üzemelő intézmény súlyos károkat szenvedett a II. világháborúban. Az épületet 1947-től alakították át fokozatosan Megyei Kórházzá, az 1960–1970-es években több ütemben bővítették, fejlesztették. Az intézmény 2014-ig működött ezen a helyen, területén jelenleg az új egyetemi campus kialakítása zajlik.

A Cserepes Kórház lebontása után, 1952-ben a bőr- és nemibeteggyógyászati osztályt a Nagykőrösi utcai Bőrklinika épületébe helyezték, itt 2006-ban szűnt meg az ellátás. A megyei kórház másik, Ceglédi úti kihelyezett telephelyén a korábbi árvaházban létrehozott Tüdőbelgyógyászati Osztály 1996–1997-ben költözött az Izsáki úti kórházi szárnyba.³⁷⁴

42. ábra. Az SZTK új épülete az 1950-es években

Zempléni Múzeum Képeslaptára, Ltsz.: 90727

Fig. 42 The new building of the medical centre in the 1950s
Zemplén Museum, Collection of Postcards, Inv. No.: 90727

the decades preceding World War II, it operated as a public park with a confectionery, a beer garden and a nightclub. In 1945, Kecskemét Gymnastics Association took possession of the park. The park was virtually terminated, and was used as a football pitch until the last decade. Unfortunately, the former nightclub was also demolished. The area currently awaits further utilisation. In recent years, an Intermodal Railway Station and a shopping mall have been planned to be built there.

Among the recreational facilities, mention must be made of the area of Műkert, where another significant public park has been established at the turn of the century, with a dance pavilion, a confectionery and catering units. Between 1909 and 1912, the Kecskemét Artist Residence was also put up here, which originally comprised ten houses with studios, painting schools and six villas.³⁶⁹ This complex was completely destroyed during World War II. Although in the 1960s, plans were made to restore the residence, only the Park Restaurant, the renovation of some elements of the park and the Műkert Promenade have been completed. In 1971, again as part of this plan, the Kecskemét Zoo was founded, where originally domestic wild animals and indigenous domesticated animals were kept. The zoo has been continuously developed and expanded since 2003, and currently many exotic animal species are presented besides indigenous animals.³⁷⁰

From the green areas and facilities of leisure time, the Széchenyiváros Park Forest Park, the Csalános Park Forest, and the facilities at Széktó must be mentioned. After the 1930s reconstruction of the athletic field, tennis courts and a sports ground in the area of Széktó, the Széktó Stadium was opened in 1962, which is currently mainly used as an athletic field and a football pitch. In the wider region, an indoor swimming pool was built in Izsáki Street for the purpose of recreation and sports activities from 1965 to 1968. This was the biggest racing swimming pool in the country at that time. The indoor swimming pool was closed down at the beginning of the 2000s, and is currently used as a sports hall by the Mercedes-Benz Basketball Academy. The sports complex also comprises the Bóbis Gyula Training Hall built next to Széktó Stadium in 1980, as well as the Messzi István Sports Hall converted from a former factory hall in 2006, and fully renovated in 2016. In the area of the sports complex, an athletic centre (comprising an athletic field, running tracks, and a rugby pitch) is currently under construction.³⁷¹ Opposite the sports grounds, in the area of the Széktó Baths, further important developments are in progress. The Open-Air Baths and more recently the Kecskemét Baths have been built. The latter comprises an indoor swimming pool, open-air baths and wellness facilities. Sports life in the town is enriched by a go-kart track in St. László Blvd., which was completed in 2008.

The Benkő Zoltán Leisure Park can also be used for a meaningful spending of leisure time and mass sports. Its landscaped area of 174 hectares connects Széktó and the most populated housing estate in Széchenyiváros. The building of the facility started between 1976 and 1986 with the construction of Vízműdomb, a 49-meter-high artificial mound. During the construction, a 20-hectare lake system was made in the mound. Currently, the park comprises open-air baths, sports grounds, running tracks, playgrounds, and nature trails presenting local wildlife.³⁷² In the north, the public recreational area is bordered by the area of the Arborétum, which was established in 1986. The Chapel of the Visitation of the Blessed Virgin Mary built in the early 1700s is today found in the area of the Arborétum surrounded by a Calvary, a sculpture trail of the saints of Hungary and an open-air altar.³⁷³

10.6 The health care system

After World War II, significant changes occurred in the health care of the population. An important achievement was the construction of the SZTK county medical centre in the town centre in 1950. It was built on the site

1953-ban épült meg a Villanegyedben Honvédkórház (jelenleg: MH Egészségügyi Központ-Honvédkórház), 1965-ben nem messze tőle a Közegészségügyi és Járványügyi Állomás (KÖJÁL; az épületben jelenleg a Bács-Kiskun Megyei Kormányhivatal Kecskeméti Járási Hivatala működik).

Új megyei egészségügyi központ épült a Széchenyivárosban a Nyíri úton 1975–1980 között. A városi kihelyezett telephelyeket a 2000-es évektől fokozatosan itt vonták össze. Jelenleg a kórházi ellátás teljes egészében itt, a Bács-Kiskun Megyei Kórházban történik, míg a járóbeteg-szakrendelések egy része a felújított korábbi SZTK épületében, részben a megyei kórház közvetlen szomszédságában felépült rendelőintézetben zajlik. A Kecskeméti Gyógyintézeti Központ kialakításához kapcsolódóan további jelentős fejlesztések vannak folyamatban 2014 óta.

A szociálisan rászoruló idősök gondozását jelenleg négy intézmény végzi a városban: a volt epreskerti Járványkórház és Szegények Menháza területén kialakított Platán Otthon a Műkertvárosban, a Margaréta Otthon a Nyíri úton, illetve a Budai utcában a Református Egyházközség által fenntartott Sion Nyugdíjasház és Gondozási Központ a Budai utcában, illetve az 1993-ban alapított római katolikus Jó Pásztor Otthon a Hunyadi városban.

A közegészségügyi szolgáltatások bővítése érdekében 1964-ben új, városi köztemető nyílt a Hunyadi város keleti szélén. Ekkor a még működő felekezeti temetőket bezárták, kegyeleti parkokká alakították, a Budai úti református temető kivételével. A Budai kapuban található katolikus kistemetőt 2009-ben a tulajdonos katolikus egyház felszámolta, jelenleg a 2,3 hektáros ingatlan további hasznosítása bizonytalan.

10.7 Honvédségi fejlesztések

A Vásártéren kialakított garnizon-negyed az I. világháborút követően is intenzív honvédségi használatban maradt. 1923-ban a Rudolf laktanyába költözött Kecskemét helyőrség parancsnoksága, majd 1938-ban istállóval és járműszínnel bővítették a komplexumot. További honvéd gyalogezred-egységeket helyeztek el a Ferencz József laktanyában. Az Erzsébet laktanyában korábban épített csapatkórházat 1925-ben városi közkórházzá alakították (lásd fentebb). A II. világháborút megelőzően nagyarányú honvédelmi fejlesztések történtek Kecskeméten. A II. páncélos zászlóalj számára 1943-ban épített új laktanya az Izsáki úton a háborúban olyan mértékben megsérült, hogy lebontásáról határoztak (helyén épült meg a Gépipari és Automatizálási Főiskola 1964-ben).

Tovább bővült a Szolnoki-hegyen is a katonai létesítmények sora. A századfordulón megépült Honvéd Lovassági laktanya szomszédságában 1937-ben készült el a honvédségi repülőtér. Itt 1941-től német felderítő repülőszázadok, majd a német vadász- és szállítórepülő alakulatok is állomásoztak. 1944-ben a szövetségesek többször intéztek támadást a repülőtér ellen, súlyos károkat okozva. A komplexum újjáépítése 1948-ig tartott, 1950–1951-ben pedig elvégezték a repülőtér németek által épített 1500 méter hosszú guruló- és felszállópályájának bővítését, valamint hosszabbítását.³⁷⁵

A háború után a hadsereg létszámának felduzzasztása miatt volt szükség újabb honvédségi célú építkezésekre, ekkor épült Alsószéktóban az új magyar helyőrségi épület. Az új laktanya a Zalka Máté nevet kapta, az első alakulatok 1951 őszén érkeztek. Az 1956-os forradalom leverése után a kecskeméti hadtestet felszámolták, az ingatlanokat az itt állomásozó szovjet alakulatok használatába adták át. A szovjet hadtestek a Kadafalvi út mentén helikopterbázist, illetve több lő- és gyakorlóteret is kialakítottak. A szovjet haderők 1991-es távozása után a katonai objektumok sora sokáig bizonytalan volt. Az utóbbi évtizedekben a honvédségi létesítményeket részben újraértelmezték és más célú hasznosítást rendeltek melléjük. Jó példa erre a Kodály Zoltán Ének-Zenei Általános Iskola, Gimnázium és Szakközépiskolának a kibővített és felújított Ferencz József laktanyába való költözése, illetve a homokbányai honvédségi együttes lakó-, egyetemi kollégiumi és kutatóhelyként való hasznosítása. A közelmúltban kezdődött meg a legértékesebb Rudolf laktanya tömbjének revitalizációja is, itt várhatóan oktatási, illetve szolgáltató, szórakoztató funkciókat helyeznek el.

1995–1998 között jelentős átépítések és bővítések történtek a repülőtérbázison is, többek között egy 1352 négyzetméteres hangárt építettek, illetve a műszaki állomány részére a központi kiszolgáló zónaépület készült, átépítették a központi üzemanyagtöltő rendszert, valamint a főbejáratot is.³⁷⁶ Jelenleg a katonai alkalmazás és további fejlesztési tervek mellett napirenden van a repülőtér polgári célú hasznosításának kidolgozása is.³⁷⁷

10.8 Gazdaság, kereskedelem, szolgáltatás a II. világháború utáni időszakban

A II. világháború után alapvető szerkezeti és nagyságrendi változások történtek Kecskemét gazdasági termelésében. Az elmúlt évtizedek alatt a városban ipari, kereskedelmi és szolgáltatóegységek százai működtek és működnek. Tekintettel a városatlasz kereteire, jelen fejezet csak a termelésben meghatározó üzemek bemutatására vállalkozik.

A korábban alapított nagyvállalatokat 1948 márciusában államosították, ezek így állami nagyvállalatokként működtek tovább. A korai iparterületeket elsősorban a város déli és keleti oldalán jelölték ki, a Szolnoki út, Halasi út, Szegedi út, Dunaföldvári út térségében.

of the demolished Cserepes Hospital, which had been developed from the Cserepes Inn in 1914 (Fig. 42).

In 1925, the military hospital of the Elisabeth Barracks was opened in Izsáki Street. After 1931, the institution functioned as the town's public hospital, and suffered severe damage during World War II. Beginning with 1947, the building was gradually converted into a county hospital. It was expanded and developed in several phases in the 1960s and 1970s. The institution was run there until 2014. Currently, a new university campus is constructed in its place.

After the demolition of the Cserepes Hospital, the Department of Skin and Venereal Diseases was relocated to the building of the Skin Clinic in Nagykőrösi Street in 1952. Medical attendance terminated there in 2006. The Department of Pulmonology of the county hospital, established at an off-site location, in the building of the former orphanage, in Ceglédi Road, was relocated to the Izsáki Road wing of the hospital between 1996 and 1997.³⁷⁴

The Military Hospital (now: State Health Centre – Military Hospital) was built in Villanegyed in 1953. Next to it, the Public Health and Epidemiological Station (KÖJÁL) was established in 1965 (the building now houses the Government Office of Bács-Kiskun County, District Office of Kecskemét).

A new county health centre was built in Nyíri Street, in Széchenyiváros, between 1975 and 1980. Beginning with the 2000s, the off-site establishments found in the town were gradually united there. Currently, hospital care is fully provided at the Bács-Kiskun County Hospital. Additionally, outpatient specialist medical treatment is available partly in the renovated building of the former SZTK, and partly at the Polyclinic erected in the immediate vicinity of the County Hospital. Further significant developments have been carried out since 2014 in connection with the establishment of the Kecskemét Medical Centre.

Elderly care of socially deprived people is presently offered by four institutions in the town: the Platán Home in Műkert, established at the site of the former Epreskert Epidemic Disease Hospital and Poorhouse, the Margaréta Home in Nyíri Street, the Sion Retirement Home and Care Centre maintained by the Calvinist Church in Budai Street, as well as the Good Shepherd Home founded by the Roman Catholic Church in Hunyadi város, in 1993.

In order to improve public health conditions, a new public cemetery was opened at the eastern edge of Hunyadi város in 1964. The denominational cemeteries still operating at that time were closed down, and converted into memorial funeral parks, except for the Calvinist cemetery found in Budai Street. The small Catholic cemetery at Budai Gate was terminated by the owner Catholic Church in 2009. The future utilisation of the 2.3-hectare property is still uncertain.

10.7 Military developments

The garrison quarter established in Vásártér remained in intense military use even after World War I. In 1923, the headquarters of the Kecskemét garrison was relocated to the Rudolf Barracks. In 1938, stables and a garage were built to the building complex. Further infantry regiment units were quartered in the Franz Joseph Barracks. The former military hospital built in the Elisabeth Barracks was transformed into a public hospital in 1925 (see above). Preceding World War II, large-scale military developments were carried out in Kecskemét. The new barracks built for the 2nd Armoured Battalion in Izsáki Road, in 1943, was damaged during the war to such an extent that it had to be pulled down (and the Mechanical Engineering and Automation College was built in its place in 1964).

The number of military facilities was also increased in Szolnokihegy. In 1937, the Military Air Base was built in the neighbourhood of the Honvéd Hussar Barracks established at the turn of the century. Beginning with 1941, German reconnaissance flying squadrons, and then German fighter and transport aircraft units were also stationed there. In 1944, the Allies attacked the air base on several occasions, causing serious damage to it. The reconstruction of the complex lasted to 1948. Between 1950 and 1951, the 1500-metre long rolling and take-off runway of the air base built by the Germans was enlarged and extended.³⁷⁵

After the war, further military developments had to be carried out due to increasing military forces. It was during this time that a new Hungarian garrison building complex was erected in Alsószéktó. The new barracks was named after Zalka Máté, and the first units arrived there in the autumn of 1951. After the defeat of the 1956 revolution, the Kecskemét corps was dissolved and the properties were transferred to the Soviet army. The Soviets established a helicopter base, as well as several shooting ranges and training areas along Kadafalvi Road. After the Soviet troops left in 1991, the fate of the military facilities was uncertain for a long time. In recent decades, the military constructions have been partly reinterpreted and used for other purposes. A good example of this is the enlargement and renovation of the Franz Joseph Barracks for the Kodály Zoltán Singing-Music Primary and Secondary School, as well as the use of the military complex in Homokbánya as a residence, university dormitory and research facility. The revitalisation of the most valuable property, the Rudolf Barracks has started recently. It will also be used for educational, as well as service and entertainment purposes.

Between 1995 and 1998, major reconstruction and expansion works were carried out at the air base. Among other things, a 1352-square-

Ez alól kivétel a háború előtt alapított baromfifeldolgozó a Ceglédi úton, ahol már 1951-ben gépesítették a termelést, illetve 1963–1970 között jelentősen kibővítették az üzemi területet.³⁷⁸

A korábban alapított gyárak közül a Dieffenbach-féle Első Kecskeméti Konzervgyárat és a Platter-féle Gyümölcs-Főzelék Konzervgyárat 1957-ben egyesítették, így létrejött Magyarország egyik legnagyobb konzervgyára a Szolnoki úton.³⁷⁹ Az élelmiszeripar másik meghatározó szereplője az Univer Szövetkezet, mely az 1948-ban alapított Kecskeméti Földműves Szövetkezetből nőtt ki, és az élelmiszer-előállításán kívül többek között forgalmazással és vendéglátással is foglalkozott.³⁸⁰

Szintén a Szolnoki úton, a korábbi laktanya épületét felhasználva alapították 1959-ben a Reszelőgyár üzemét,³⁸¹ majd 1961-től folyt termelés a Rádiótechnikai Gyárban.³⁸² A Halasi úton 1962-ben részben a korábbi Gyufagyár helyén kezdte meg működését a Zománcipari Művek, ahol 1966-tól gépi úton készítették a fürdőkádakat. Mellette létesült a Parkettagyár, mely bővítési tervei már 1962-ben napirendre kerültek.³⁸³ Velük átellenben épült fel a Bács-Kiskun Megyei Gabonaforgalmi és Malomipari Vállalat. A Fém munkás Vállalat az Izsáki úton 1963-ban kezdte meg a termelést. 1967-ben Szerszám- és Gépelemgyár épült a Szegedi úton a korábban létesült Izsáki úti és Juhász utcai telephely mellett.³⁸⁴ 1966-ban kohósalakblokk-üzemet telepítettek,³⁸⁵ majd 1975-től kezdte meg működését a Házgyár, azaz a Duna-Tisza Közi Állami Építőipari Vállalat (DUTÉP) a Szent István körúton (43. ábra).³⁸⁶

43. ábra. A Kecskeméti Házgyár szerelőcsarnoka, 1974
Fig. 43 Assembly hall of the Kecskemét House Factory, 1974
Fortepan-84856

Nem messze innen, a Külső-Mindszenti úton helyezték el a Habselyem Kötöttárugyár, a Kenyérgyár és a Tejipari Vállalat üzemait.³⁸⁷ Az 1948-ban államosított Schiffer Cipőgyár 1950-ben nemzeti vállalattá alakult át, ekkor Kecskeméti Cipőgyár lett a neve, majd az 1960-as évektől Alföldi Cipőgyár néven működött a rendszerváltásig a Külső-Szegedi út mentén.³⁸⁸ Ugyanitt létesült a gépjavító állomások megszervezése után a Mezőgazdasági Gépjavító Vállalat 1968-ban, melyet 1970-ben Mezőgazdasági Gépgyártó és Szolgáltató Vállalat (MEZŐGÉP) néven szerveztek újjá.³⁸⁹ A Bács-Kiskun megyei Nyomda Vállalat 1972-től Petőfi Nyomdaként működött, új telephelye szintén a Külső-Szegedi úton épült meg.³⁹⁰

A rendszerváltozás időszakában a vállalatokat részben megszüntették, más részüket privatizálták, ám több közülük ma is jelentős és ismert szereplője Kecskemét gazdasági potenciáljának, mint például a Kecskeméti Konzerv Kft., az Univer Zrt., a Gallfood Pulykafeldolgozó és Értékesítő Kft., a parkettagyártással foglalkozó Graboplast Kft., vagy a Petőfi Nyomda Zrt. A 2000-es évektől a lehetőségek és a gazdasági igények függvényében Kecskemét ipari övezetei jelentősen kibővültek. Egyrészt barnamezős beruházásokkal hasznosították a korábbi gyárak, üzemek területét, ahol sok új termelő-szolgáltató vállalkozás telepedett meg, például: a KÉSZ Ipari Acélszerkezeti Kft., a Delta Építő Kft., a Rösch Mode Textilipari Kft., a CabTec Kábelkonfekcionáló Kft., vagy a Phoenix Mecano Kft. A barnamezős szolgáltatóipari beruházások között az Izsáki úton felépült Tesco Kecskemét Target Center Hypermarketet, illetve a Szil-Coop Bevásárlóközpontot lehet megemlíteni.

Emellett jelentős új zöldmezős fejlesztési területeket jelöltek ki. A város déli-délkeleti határában, elsősorban az M5 autópálya és a 44-es főút közötti rész gazdasági célú hasznosítása jelentős. Itt a beruházások irányát alapvetően befolyásolta a Mercedes Benz Manufacturing Kft. 2008-ban elkezdett gyárépítése, melynek eredményeképp 2012-re az ország eddig legnagyobb autóiipari beruházása valósult meg az 5-ös számú főút Kiskunfélegyháza felé tartó szakasza mentén található 441 hektáros területen. 2016-ban látott nyilvánosságot a hír, miszerint a Mercedes Benz a meglévő mellé egy hasonló méretű II. ütemben kívánja bővíteni a gyártási kapacitását Kecskeméten. 2018-ban megtörtént az alapkövetétel, az új üzemben várhatóan 2020-ban indul majd meg a termelés.

Az óriásberuházás újabb zöldmezős beruházásokat és újabb fejlesztéseket generált, így mára olyan ipari cégek rendelkeznek telephellyel a

metre hangar was erected, a main service building was established for the technical staff, and also the refuelling system and the main entrance were rebuilt.³⁷⁶ In addition to military use and further development plans, preparation for the civilian use of the air base is also on the agenda.³⁷⁷

10.8 Economy, commerce and service after World War II

After the World War II, fundamental changes took place in the structure and scale of economic production in Kecskemét. Over the past decades, hundreds of industrial, commercial, and service units operated or have operated in the town. Because of the page limits of the town atlas, the present chapter will focus only on those factories that played a significant role in production.

The large companies founded earlier were nationalised in March 1948, and continued to function as large state-owned companies. The early industrial areas were primarily established in the southern and eastern parts of the town, around Szolnoki Road, Halasi Road, Szegedi Road and Dunaföldvári Road.

The Poultry Processing Plant along Ceglédi Road forms an exception. Production was mechanised there as early as 1951, and the area of the plant was significantly expanded between 1963 and 1970.³⁷⁸

From the previously founded factories, Dieffenbach's First Kecskemét Cannery and Platter's Factory of Canned Fruit and Vegetable were merged in 1957. As a result of this, one of the biggest canneries in Hungary was founded in Szolnoki Road.³⁷⁹ The other key player in food industry was the Univer Cooperative, which developed from the Kecskemét Agricultural Cooperative founded in 1948. In addition to food processing, it was also involved in marketing and offered catering services.³⁸⁰

Using the buildings of the earlier barracks, the plant of the Rasp Factory was also founded in Szolnoki Road, in 1959.³⁸¹ Subsequently, production started in the Radio Technology Factory in 1961.³⁸² The Enamelware Factory was founded in Halasi Road, partly on the site of the former Match Factory, in 1962. From 1966 onwards, bath tubs were made there by machines. Next to it, the Parquet Factory was established, the enlargement of which was already on the agenda in 1962.³⁸³ The plant of the Bács-Kiskun County Cereal and Milling Company was erected opposite them. The Metalworking Company started production in Izsáki Road, in 1963. In 1967, the Tool and Machinery Factory was built in Szegedi Road, next to the formerly established site in Izsáki Road and Juhász Street.³⁸⁴ In 1966, a blast-furnace plant was established.³⁸⁵ Beginning with 1975, the House Factory (i.e. the Danube-Tisza Interfluve State Construction Company – DUTÉP) started to function in Szent István Blvd. (Fig. 43).³⁸⁶

Not far from there, along Külső-Mindszenti Road, the industrial buildings of the 'Habselyem' Knitwear Factory, the Bread Factory, and the Dairy Company were erected.³⁸⁷ The Schiffer Shoe Factory nationalised in 1948, was transformed into a national company in 1950, called Kecskemét Shoe Factory. From the 1960s to the regime change, it was operated as the Alföldi Shoe Factory along Külső-Szegedi Road.³⁸⁸ After setting up the machine repair stations, the Agricultural Machine Repair Company was established at the same place in 1968. In 1970, it was which was reorganised as the Agricultural Machinery Manufacturing and Service Company (MEZŐGÉP).³⁸⁹ From 1972 onwards, the Bács-Kiskun County Printing House was run as the Petőfi Printing House, and its new site was established in Külső-Szegedi Road.³⁹⁰

The companies above were either dissolved or privatised during the regime change, but many of them remained important and renowned players of the economic potential of Kecskemét, such as the Kecskemét Canning Ltd., the Univer Product Plc., the Gallfood Turkey Processing and Marketing Ltd., the parquet manufacturing Graboplast Ltd., as well as the Petőfi Printing House Plc. Since the 2000s, in line with the opportunities and economic needs, the industrial zones of Kecskemét have considerably increased. The sites of former factories and plants have been partly utilised by brownfield developments. Several new production and service companies settled there, including the KÉSZ Industrial Steel Structure Manufacturing Ltd., the Delta Building Services Ltd., the Rösch Mode Ltd., the CabTec Cabling Technology Ltd., and the Phoenix Mecano Ltd. Among the brownfield service industry developments, mention must be made of the TESCO Kecskemét Target Centre Hypermarket and the Szil-Coop Department store built along Izsáki Road.

In addition to the above, significant new green field investment areas have been marked out. To the south and south-east of the town, the area between M5 motorway and main road No. 44 is under particularly intensive economic use. The course of developments there was fundamentally shaped by the Mercedes Benz Manufacturing Ltd. The construction of the plant started in 2008, as a result of which the largest automotive industry developments of the country has been realised in the 441-hectare area along main road No. 5 leading to Kiskunfélegyháza. In 2016, it was publicly announced that Mercedes Benz would expand its production capacity in Kecskemét by building a second car plant of similar size to the existing one. The cornerstone was laid in 2018, and production in the new plant is expected to begin in 2020.

This giant investment stimulated further green developments. Other industrial companies have also appeared in the neighbourhood, such as the Knorr Bremse Ltd., the Axon Cabling Technology Ltd., the Duvembeck IMMO Logistik Ltd., and the Indian-owned SMP Bumper Plant. Furthermore, major processing companies have also been established in

környéken, mint a Knorr Bremse Kft, az Axon Kábelgyártó Kft. a Duvembeck IMMO Logistik Kft. vagy az indiai SMP Lőkhárítógyár. Emellett jelentősebb élelmiszeripari cégek is megjelentek ebben a zónában, például a Fornetti Kft. vagy a NISSIN Food Kft. Az újabb fejlesztések miatt a térségben jelentős infrastrukturális beruházások (elkerülőutak építése, közművesítés stb.) is zajlik, ami a terület gazdasági potenciálját erősíti.

A Déli Iparterület mellett meg kell még emlékezni a várostól nyugatra, Kadafalva irányában a korábbi szovjet helikopterbázis területén kialakított Technik Park-Heliportról is, ahol szintén elsősorban autógyártó cégeknek van telephelyük, többek között az Autoflex-Knott Kft.-nek, a Thomas&Betts Kft.-nek, vagy a Freudenberg Simmering Kft.-nek.

További ipari területet jelölt ki a város ki az úgynevezett Nyugati Városkapu területén, mely a Homokbánya térségének ipari-kereskedelmi-szolgáltató irányban történő fejlesztését tűzte ki célul. Itt 1998-ban felépült a Pólus Róna Bevásárlóközpont, ami ma Korzó Üzlet- és Élmenyközpont néven működik. Szomszédságában a Dechatlon Kft. épített üzletet, és más kisebb szolgáltatók is megjelentek a környéken. Az ipari beruházások megindulását a Ritz Mérőtranszformátor Kft. üzemének megépülése jelzi.

További fejlesztési területek kijelölését hozta magával az 5. számú főút és a 44. számú út között részben már elkészült északi elkerülőút is. Itt elsősorban a Ceglédi út mentén jelentek meg kereskedelmi-szolgáltató egységek, mint például a METRO Áruház, illetve az 5. számú főút térségében a várostól északra jelölték ki egy nagyobb gazdasági-kereskedelmi zóna, az Északi Városkapu területét, itt található a Tesco Hipermarket, de más nagyobb léptékű fejlesztés egyelőre nem indult el.

Összességében a 20. század második felében jelentős, a hagyományos városszerkezetet érintő változások történtek mind a településkép, mind a települési karakter tekintetében (44. ábra). A történeti belvárostól nyugatra kialakított új városközpont, a lakótelepek kiépülése, és az iparterület jelentős bővülése folytán közigazgatási-kereskedelmi-szolgáltatási funkciók a korábbi centrális mintázattól eltérően változatos módon, szétszórtan jelentkeznek a város területén, így ma már számos, különféle szempontból kialakult alközpontot lehet megkülönböztetni. Ezzel párhuzamosan évszázadokon át jellegzetes használatú területek tűntek vagy tűnnek el a városszövetből, mint az egykori Vásártér vagy a szőlőhegyek területe. Ugyanakkor, a középkori Szent Miklós-plébániatemplom – későbbi ferences templom – és városháza köré szerveződött napi- és heti piacok helyszíne, illetve a történeti belváros a 20. század elején kialakított megnyújtott főtere továbbra is a helyi társadalmi, közösségi élet egyik legjelentősebb szervezőereje és természetes színtere, ami az évszázadokon átívelő hagyományok fennmaradásának szép példája.

A jövő talán legnagyobb kihívása a város meglévő történeti adottságainak és építészeti hagyományainak megőrzése, illetve ezen adottságok összehangolása a modern kor igényeivel. Remélhetőleg az olyan kiemelt városi projektek, mint az egykori Városi mozi felújítása és előremutató közösségi célú funkcióváltása vagy a Rákóczi út revitalizációja, hosszú távon mutatnak majd példát a további, helyi hagyományok és értékek megőrzését szem előtt tartó, fenntartható közösségi és magánfejlesztések számára is (45. ábra).

44. ábra. A Katona József Megyei Könyvtár épülete, 2018
Fig. 44 The building of the Katona József County Library, 2018
Fotó/Photo: Borsos Szilárd

this zone, including the Fornetti Ltd. and the NISSIN Food Ltd. Due to recent investments, significant infrastructural developments (construction of bypass roads, public utilities, etc.) are currently carried out, which also strengthens the economic potential of the area.

In addition to the Southern Industrial Area, we also need to mention the Technik Park-Heliport located to the west of the town, in the direction of Kadafalva, which was established on the site of the former Soviet helicopter base. Predominantly, companies involved in automotive industry are located here, such as the Autoflex-Knott Ltd., the Thomas & Betts Ltd. and the Freudenberg Simmering Ltd.

Another industrial area was established by the town at the so-called Western City Gate, the aim of which was to develop the region of Homokbánya in terms of industry, commerce and service. The Pólus Róna Shopping Centre was built there in 1998, which is called today Korzó Business and Entertainment Centre. In its neighbourhood, the Decathlon Ltd. put up its department store, and other, minor service providers have also appeared in the area. The start of industrial investments is indicated by the establishment of the Ritz Instrument Transformers Ltd.

The northern bypass road, which has been partly constructed between main roads No. 5 and No. 44, has also generated developments in its neighbourhood. It was mainly along Cegléd Road that the various commercial and service units (e.g. the METRO Department Store) appeared. Additionally, to the north of the town, in the region of main road No. 5, a major business and commercial zone has been marked out, which is called the Northern City Gate. A TESCO Hypermarket is located here, but no other major development has started, yet.

On the whole, in the second half of the twentieth century, significant changes took place in terms of settlement appearance and settlement character, which also affected the traditional urban structure (Fig. 44). Due to the new town centre developed to the west of the historic inner town, the construction of housing estates, and the considerable expansion of the industrial area the public, commercial, and service functions appeared in a diverse form, dispersed in the town. As a result of this, in the contrast with the former central pattern, several sub-centres can be distinguished today, which developed in different ways. At the same time, areas that were in special use for centuries have disappeared or are disappearing from the urban fabric, like the former Vásártér ('Fairground') and the territory of the vineyards. Nevertheless, the site of the daily and weekly markets next to the medieval Parish Church of Saint Nicholas – the later Franciscan church – and the Town Hall, as well as the later extended main square of the historic inner town developed in the early twentieth century still form the most important organising factors and natural venues of local social and community life, which is a fine example of the survival of traditions over centuries.

The greatest challenge for the future is perhaps the preservation of the town's extant historic features and architectural traditions, as well as the harmonisation of these facilities with modern needs. Hopefully, the current priority development projects of the town (e.g. the reconstruction of the former Town Cinema and bringing it into community use with changed function, as well as the revitalisation of Rákóczi Road) will, in the long run, serve as good examples for further sustainable community and private developments paying attention to the preservation of local traditions and values (Fig. 45).

45. ábra. A városközpont ma, 2018
Fig. 45 The town centre today, 2018
Fotó/Photo: Borsos Szilárd

11. Kecskemét külterülete

Sárosi Edit – Szilágyi Zsolt

Kecskemét történetétől elválaszthatatlanok a város által birtokolt, illetve bérelt pusztabirtokok, azaz prédiumpok, melyek száma, illetve területe az évszázadok alatt hatalmasra duzzadt. A források tanulsága szerint a település gazdasági alapját jelentő mezőgazdasági tevékenység a késő középkortól elsősorban ezeken a pusztákon folyt. Maga a pusztásodás és a pusztabirtokok kialakulása egy lassú, több évszázad alatt, több hullámban végbement folyamat volt, mely során komplex gazdasági, társadalmi, politikai és környezeti változások egymásra hatásának következtében bizonyos településeken megszűnt az állandó lakottság.³⁹¹ Ez nem jelentette azonban azt, hogy az ilyen lakatlanná vált területek gazdasági célú hasznosítása is megszűnt volna. Jellemzően, a bármilyen okból (például háborús pusztítás, járvány, gazdasági életképtelenség miatt) lakatlanná vált és újra be nem népesített birtokokat a középkorban a gazdasági hasznosítás érdekében a közeli, életképes, prosperáló települések területéhez csatolta a tulajdonosuk, melyek így mintegy beleolvadtak a befogadó település területébe és gazdálkodási rendszerébe.

Később, jellemzően a török kortól a földbirtokosok hosszú távú bérletbe adták ki pusztáikat a biztos bevétel reményében. Ezért, a pusztabirtokok esetében a tulajdoni viszonyokat, a puszták határait és a belőlük származó gazdasági haszonszerzési lehetőségeket gondosan nyilvántartották. A „puszták” tehát valójában csak abban az értelemben minősültek a szó eredeti értelmében pusztán álló birtokoknak, hogy rajtuk a 18. század derekáig, a tanyahálózat megjelenéséig állandó megtelepedés nem volt. A puszták életében és a gazdálkodási rendszerben változást hozott a 18. században a tanyák megjelenése, illetve a régió lassú ütemű újratelepítése a 18–19. században.³⁹²

11.1 A város határa a késő középkorban

A Duna–Tisza közén a települések pusztásodásának több, a történeti és régészeti forrásoknak köszönhetően jól lehatárolható szakaszát lehet elkülöníteni. A pusztásodás első jelentős szakasza jellemzően a 13. század második felében és a 14. század elején zajlott le. A folyamatot alapvetően befolyásolta és felgyorsította a tatárjárás pusztítása.³⁹³ Ebben az időszakban az Árpád-kori falvak és kisebb-nagyobb telepek sűrű hálózata megszűnt, helyette utcák és telekrendszer szerint szervezett nagyobb falusi és városias települések jöttek létre. A települések hálózatában bekövetkezett változás a tulajdonosi szerkezetben is átalakulást hozott. Megszűnt a Duna–Tisza középső térségében az Árpád-korban dokumentált összefüggő királyi, illetve királynéi birtoktest, a területen a királyi birtoklás visszaszorult, helyette magántulajdonosok, köztük a betelepülő kunok jelentek meg a forrásokban tulajdonosként.³⁹⁴

Bár Kecskemét legkorábbi településének pontos határait nem ismerjük, az bizonyos, hogy a város már a 15. század közepén jelentős birtoktesttel rendelkezett: egy 1456-ban kelt oklevél hat korábban elnéptelenedett vagy elpusztult egykori templomos falu területét, név szerint Hetényegyház, Ballóság, Törökegyház, Juhászegyház, Koldusegyház és Kolosegyház, illetve a róluk származó jövedelmeket említi a város állandó tartozékaiként és jövedelemforrásként.³⁹⁵ A földhasználat késő középkori rendszeréről sincsenek pontos információink, de az a tény, hogy Kecskemét már ekkor hat egykori falu területét olvasztotta eredeti határába azt mutatja, hogy a pusztabirtokok területén folyó gazdálkodás már a késő középkorban jelentős szerepet játszott gazdaságában a kereskedelem mellett. Ugyanebből az időszakból, 1423-ból származik az első adat arra, hogy Kecskemét és Nagykőrös, illetve a környéken lakó kunok között nézeteltérés támadt a két mezőváros, illetve a kunok által birtokolt, egymással határos földterületek, 12 predium használatával kapcsolatban.³⁹⁶ A forrásban részletesen leírják, hogy a két mezőváros a saját állattalományával a kunok szántóföldjein a vetést pusztította, és megpróbálták joghatóságuk alá vonni a kunokat, ami

11. The outskirts of Kecskemét

Edit Sárosi – Zsolt Szilágyi

Uninhabited lands (*predia*) owned or rented by Kecskemét, which increased considerably over the centuries, are inseparable from the history of the town. According to written sources, the agricultural production that formed the economic basis of the settlement took place primarily on these deserted lands from the late Middle Ages onward. The desertion and the development of *puszta* ('deserted') lands was a slow process that occurred across several waves over the centuries. As a result of the mutual effect of complex economic, social, political and environmental changes some settlements ceased to be permanently inhabited.³⁹¹ Nevertheless, this does not mean that the economic utilization of such depopulated areas stopped. Lands that had been abandoned for a variety of reasons (e.g. warfare, epidemics, economic non-viability) and not repopulated, were attached to neighbouring viable and prosperous settlements by their owners for economic purposes later in the Middle Ages. Thus, they were annexed to the territory and involved in the farming system of a host settlement.

Subsequently, beginning with the Ottoman Period, landowners often leased their deserted lands for long-terms in the hope of some secure income. That is why, in the case of deserted lands, the proprietors and the boundaries of the lands, as well as their potential economic uses, were carefully recorded. The *puszta* lands were, in accordance with the original sense of the word, deserted lands without permanent habitation until the emergence of a network of isolated farmsteads in the mid-eighteenth century. The life and management of *puszta* lands transformed due to the appearance of isolated farmsteads in the eighteenth century, as well as the slow resettlement of the region in the eighteenth and nineteenth centuries.³⁹²

11.1 The outskirts of the town in the late Middle Ages

The process of the depopulation of settlements found in the Danube–Tisza Interfluvium Region can be divided into several distinct phases based on historical sources and archaeological evidence. The first important phase of desertion took place in the second half of the thirteenth century and in the early fourteenth century. The process was fundamentally influenced and accelerated by the destruction caused by the Mongol Invasion.³⁹³ In this period, the dense network of Árpád-era villages and smaller or larger sites disappeared. They were replaced by large villages and urban settlements structured by streets and a plot system. Changes in the network of settlements also brought about the transformation of ownership structure. The large contiguous estate that had been possessed by kings and queens in the central part of the Danube–Tisza Interfluvium Region during the Árpád Period ceased to exist. Royal proprietorship decreased in the area. Instead, private landowners, including the Cumans who settled in the region, are named in the written records.³⁹⁴

Although the exact boundaries of the earliest settlement of Kecskemét are unknown, it is certain that the town had large landed properties as early as the mid-fifteenth century. A charter dated to 1456 mentions six formerly depopulated or deserted villages with churches (Hetényegyház, Ballóság, Törökegyház, Juhászegyház, Koldusegyház and Kolosegyház), which, being permanent appurtenances of Kecskemét, were sources of income for the town.³⁹⁵ Although there is no precise information about the system of land use in the Late Middle Ages, the fact that Kecskemét had already annexed the territory of six former villages suggests that farming on deserted lands played a significant role in its economy, outside of trade. There is evidence, during the same period, that there was a dispute between Kecskemét and Nagykőrös as well as the Cumans living in the surrounding area in 1423 over the use of adjacent landed properties (12 *predia* possessed by the two market towns and the Cumans).³⁹⁶ The source describes in detail the way the two market towns had de-

46. ábra. Kecskemét területe 1740 körül. *Mappa Unitarum Comitatum Pestiensis Pilisiensis et Solthensis, Non Minus Districtum Cumanorum Minorum*, szerző ismeretlen, 1740 (részlet) Országos Széchényi Könyvtár, TK 1086

Fig. 46 The territory of Kecskemét around 1740. *Mappa Unitarum Comitatum Pestiensis Pilisiensis et Solthensis, Non Minus Districtum Cumanorum Minorum*, unknown author, 1740 (detail) National Széchényi Library, Map Collection 1086

ebben a kontextusban arra utal, hogy két növekvő, feltörekvő mezőváros talán erőszakkal igyekezett a kunokat kiszorítani és a saját befolyása alá vonni a gazdasági potenciált hordozó, értékes pusztákat (46. ábra).

11.2 A város külterülete és pusztái a 16–17. században

A török uralom időszaka alapvető változásokat hozott a települési rendszerben a hódoltság területén. A közkeletű vélekedéssel szemben azonban a települések nagyrányú eltűnése nem a török hódítás kezdeti időszakához kapcsolódó hadjáratokhoz köthető: a folyamat már a 15. század második felében, tehát jóval a török hódítás előtt is tetten érhető, ekkor főként a kisebb, a faluvá alakuláshoz elegendő helyzeti energiával nem rendelkező kun szállások egy része tűnt el az írott forrásokból, illetve a régészeti leletanyagból.³⁹⁷ Közvetlenül a török hódításhoz köthetően, az 1520–1530-as években a települések közül alig néhány vált pusztává, a késő középkori falvak túlnyomó többsége a források szerint a 16. század végéig tovább élt, sőt olyan település is előfordult, mely lakossága (talán a betelepülés hatására) még növekedett is a század folyamán.³⁹⁸ Erre a legkézenfekvőbb magyarázat az, hogy a hódítók célja nem a termelőerők megsemmisítése volt, hanem a politikai fennhatóság kiterjesztése, és a maximális profit elérése az adóztatáson keresztül. Így aztán a politikai fennhatóság megszilárdításával párhuzamosan a török adminisztráció már az 1540-es évek elejétől megkezdte az egyes területek, illetve az ott élők számbavételét és a gazdasági potenciál felmérését az adóztatás számára. A defterjegyzékek tanulsága szerint a gazdasági termelés és a gazdaság szerkezete a török kor első ötven évében stabil volt, lényegében a késő középkori gazdasági szerkezet fejlődött tovább.³⁹⁹ A pusztabirtokok mindegyikét művelték, jelentős bevétele származott belőle mind a tulajdonosnak, mind a török, illetve magyar kincstárnak. Az adólisták szántók, legelők, rétek, kaszálók, szőlők, halastavak, malmok tucatjait említik, de jelentős bevételek származtak például a – minden valószínűség szerint erdőkben tartott – disznóállomány után, illetve gyümölcsstermesztésből vagy méhészkedésből is.

Az igazi változás és a térség települési rendszerének teljes átfarmálódása a 15 éves háború időszakára (1590–1606) tehető, amikor a területet érintő, elhúzódo háborús események a lakosság pusztulását, illetve nagyobb védhető településekre történő menekülését hozta. Így Kecskemét környékén a török kor végére gyakorlatilag a falvak túlnyomó többségében megszűnt az élet, a települési rendszer a nagyobb, felduzzadt lélekszámú mezővárosok és a regionális úthálózatban szerepet játszó helyi központi funkciókat ellátó nagyobb falvak hálózataból állt.⁴⁰⁰

Így a 16. században a mezőgazdasági ártermelés jelentős része már a város lakói által birtokolt, illetve bérelt prédiúmok, azaz puszták területén folyt. A kecskeméti lakosok 1559-ben és 1562-ben használták Borbásszállás, Bábony, Ágasegyháza, Félegyháza, Köncsög, Matkó, Monostor, Páhi és Bene pusztákat, melyek az írott és régészeti adatok szerint is a 16. század elején még lakott települések voltak, tehát ezek pusztulása vagy elnéptelenedése, esetleg a háborús helyzet miatti tervezett kiürítése közvetlenül a török előre nyomulásával hozható összefüggésbe (47. ábra).⁴⁰¹ A források szerint a pusztabirtokok minden esetben folyamatosan használt és megművelt

47. ábra. Kecskemét külterületének változásai 1550–1885 között
Tervezte: Sárosi Edit, rajzolta: Faragó Imre
Fig. 47 Changes to the outskirts of Kecskemét between 1550 and 1885
Designed by Edit Sárosi, drawn by Imre Faragó

stroyed the crops sown by the Cumans on their arable lands, and tried to bring the Cumans under their jurisdiction. In this context, this suggests that the two growing and rising market towns probably attempted to expel the Cumans from the area by force and bring the valuable *puszta* lands with great economic potential under their own control (Fig. 46).

11.2 The outskirts and puszta lands of the town in the sixteenth and seventeenth centuries

The period of the Ottoman occupation brought about fundamental changes in the settlement system of the area subjugated by the Ottomans. However, in contrast to public opinion, the large-scale disappearance of settlements cannot be ascribed to the campaigns that took place at the beginning of the Ottoman occupation: the process had already started in the second half of the fifteenth century (i.e. well before the Ottoman occupation). During this time, predominantly minor Cuman sites without enough potential energy to turn into villages disappeared according to the testimony of historical sources and archaeological finds.³⁹⁷

In direct conjunction with the Ottoman conquest, only a few of the settlements became deserted in the 1520–1530s. According to written documents, the vast majority of late medieval villages continued to exist until the end of the sixteenth century; moreover, there were some settlements where the population (perhaps due to the arrival of new inhabitants) even increased during the century.³⁹⁸ The most obvious explanation for this is that the conquerors did not want to destroy the forces of production, but rather to extend their political authority and achieve maximum profit through taxation. Accordingly, parallel to the consolidation of their political authority the early 1540s, the Ottoman authorities began to survey the occupied territories and their population, as well as assess their economic potential for taxation. Data derived from *defter* rolls show that economic production and the structure of economy were stable in the first fifty years of the Ottoman occupation; in fact, the late medieval economic structure was continued.³⁹⁹ All the *puszta* lands were cultivated and provided their landowners, as well as the Ottoman and Hungarian Treasuries with significant income. The tax registers mention dozens of arable lands, pastures, meadows, hayfields, vineyards, fish ponds and mills. Additionally, significant revenues were derived from herds of swine (which were likely kept in forests), fruit production and beekeeping.

The real change and the complete transformation of the settlement system of the territory can be dated to the Fifteen Years' War, when prolonged warfare in the region led to the death or flight of the population to larger, fortified settlements. Consequently, the majority of villages around Kecskemét had become practically depopulated by the end of the Ottoman era. The settlement system was made up of a network of major market towns with increased population and small villages that served as local centres in the regional road network.⁴⁰⁰

Because of these shifts, in the sixteenth century the production of agricultural commodities primarily took place in the territory of *predia* (that is *puszta* lands owned or rented by urban residents). In 1559 and in 1562, the inhabitants of Kecskemét used the *puszta* lands named

földterületek, szántóként, legelőként, kaszálóként a termelésben fontos szerepet játszó birtokrészek voltak. A pusztai birtokok ekkori esetleges lakottságára nincs adat, állandó telephelyek ekkor még nem voltak a pusztabirtokokon. Ugyanakkor a szörványos korabeli utalások és a régészeti feltárások eredményei felvetik, hogy már a 16. század közepén voltak az állattartáshoz kapcsolódó, pásztorok által időlegesen használt épületek, illetve a jószág elkerítésére használt építmények a pusztákon. A külterjes állattenyésztés fellendülésével a város fennmaradásának, fejlődésének záloga a további föld/legelőterületek megszerzése volt, a tehetősebb állatkereskedők sokszor egész pusztabirtokokot saját használatukban tartottak, ahol saját embereikkel őriztették állataikat. Némely pusztai több évtizeden keresztül is egy tőzsér, illetve család használatában lehetett, mint például Bábony (ma: Kunbábony) pusztai, mely 1559–1580 között a defterjegyzékek tanúsága szerint Marton Miklós tulajdonában volt.⁴⁰²

Az állatkereskedelemből volumentét a források hézagosságai miatt csak egy-egy vámszedő helyről fennmaradt vámkönyvekből lehet megbecsülni. Mindössze a ráckevei, dunaföldvári és váci vámnaplók egy évnél kisebb időszakot átfogó töredékes feljegyzései maradtak fenn, míg egyéb jelentős vámhelyek (például a tolnai, paksi, bátai vagy a budai vám) adatait nem ismerjük.⁴⁰³ Így is világos azonban, hogy az állattenyésztésnek különösen nagy jelentősége volt, a 16. századi adatok szerint birkanyájak, szarvasmarhacsordák és ménesek százai hagyták el az országot Nyugat-Európa felé, melyek egy jelentős része a vámnaplók szerint a Duna–Tisza közti területről származott.⁴⁰⁴ Az 1560-as években Kecskemét volt a Duna–Tisza köze egyik legnagyobb juhtenyésztő központja, ekkor az egy-egy tenyésztőre jutó átlagos juhállomány 255–261 körül lehetett.⁴⁰⁵ Ugyanakkor egyre jelentősebbé vált a marha- és lótenyésztés is. Az 1560-as évek elején a kecskeméti tőzsérek évente körülbelül 6–8 ezer marhát hajthattak ki az országból nyugat felé.⁴⁰⁶ A marha- és lóexport volumene valószínűleg az 1580-as években érte el csúcspontját, 1586–1587-ben például egyedül az érsekújvári (Nové Zámky) vámnál 17 881 darab szarvasmarhát, valamint 1491 lovat vámolnak el kecskeméti kereskedők.⁴⁰⁷

A bérelt puszták közösségi használatát a város szabályozta, beszédte a használat után fizetendő adókat, kiosztotta a földeket a város polgárai között, illetve nyilvántartotta a birtokok használatában bekövetkezett változásokat. A 16. századtól kezdve jelennek meg a forrásokban a mezővárosi lakosok „mezei szállás”-ai, „mezei kert”-jei vagy „tanyaföld”-jei, melyeket eleinte valószínűleg szabad foglalás útján, később a magisztrátus által meghatározott kiosztási rend szerint tartósan és szabadon birtokoltak, határhatalmat kötöttségektől mentesen használhattak, adhattak-vehettek, öröklhették. Mezei kertek voltak a város belső határában és a távolabbi pusztákon is. Szállások létéről először a török defterjegyzékekből hallunk, például Borbásszálláson két kecskemétinek voltak szállásai, ahol a fizetett adók alapján szántók és kaszálók is voltak a legeltetésre használt területek mellett. Épített és telkesített mezei kertek adásvételével, öröklésével kapcsolatos bejegyzések az 1590-es évektől ismertek, de tömegesen az 1650-es évektől jelennek meg a városi jegyzőkönyvekben, végrendeletekben. A források szerint a 17. században a belterületi ház mellett a mezei kert és a szőlős kert alkotja a városi polgárság vagyonának alapját. A kerteket a tulajdonosok nemritkán több tagban birtokolták a város környékén, vegyesen birtokolták, illetve bérelték a várostól a földterületeket. A szőlők, veteményes- és káposztáskertek övezete a belterület közvetlen határában alakult ki. A Kecskemét környéki szőlők és gyümölcsösök telepítésének, eredetének meghatározása a források hiánya miatt nem lehetséges. Nagy valószínűsége azonban, hogy az 1540-es évek adójegyzékeiben is feltűnő boradót, illetve a gyümölcsadót még a török hódoltság előtti időkben telepített ültetvények után szedték.⁴⁰⁸

A város belső határában és a pusztabirtokokon is fellelhető mezei kertek árokkal, illetve sövénykerítéssel lekerített földrészletek lehettek, amit szántóként és kaszálóként egyaránt hasznosítottak. Erre jó példa Szabó István 1659-ben említett mezei kertje, melyet 35 éve vásárolt, és sövényvel volt kerítve, vetések voltak rajta és egy „rovásos” (azaz fabéltű) kút.⁴⁰⁹ A kertek és szőlők között utak vezettek, és néhol a kertek között időlegesen művelésbe nem vont földek is voltak, mely földdarabok használatának jogát vita esetén a városi magisztrátus szabályozta. Így 1662-ben, mikor vita támadt Varga András és Császár István között a kertjeik között húzódó földdarab használata miatt, a tanács úgy határozott, hogy a peres felek 15 napon belül mutassanak be elegendő bizonyítékot, hogy az ő tulajdonukban van a föld, ha ezt nem teszik meg, a város vegye vissza vitatott földdarabot és adja oda használatra egy szegény embernek, hadd éljen rajta.⁴¹⁰ 1698-ban a szőlőskertek közötti füves kaszálókkkal kapcsolatban határoztak úgy, hogy az ott lekaszált fűvet ne saját használatra, hanem a város számára hordják be.⁴¹¹ Nem tisztázott kellőképpen, hogy a tulajdonos vagy az alkalmazottak mikortól rendelkeztek állandó vagy szezonális lakóhellyel a pusztabirtokokon és a mezei kert területén. A pusztabirtokok, illetve az újonnan bekebelezett puszták területén kiosztott mezei kertek távolsága az állandó lakóhelytől egyre nőtt, ami feltehetőleg eleinte szezonális, majd állandó telephelyek kialakítását vonta maga után. A pusztákra való kiköltözés tömeges megjelenését jelzik a 17. század közepétől a mezővárosi tiltórendeletek, melyek felettébb veszélyes és káros tendenciát láttak a városi házak felhagyása és a pusztákra való kiköltözés jelenségében; Koháry István első e tárgyban kelt tiltó rendelete 1677-ben kelt.⁴¹²

Kecskemét a 17. században is jelentős számú pusztát bérelt: 1642-ben 6-ot, 1670–1677 között 9 kun pusztát. Az 1670-es évektől az alábbi puszt-

Borbásszállás, Bábony, Ágasegyháza, Félegyháza, Köncsög, Matkó, Monostor, Páhi and Bene (which, based on written and archaeological evidence, were inhabited settlements in the early sixteenth century). Their destruction, depopulation, or planned evacuation due to the conflict can, therefore, be directly linked to the advance of the Ottomans (Fig. 47).⁴⁰¹ The sources indicate that all the *puszta* lands were continuously used and cultivated. They were parts of estates that played an important role in the economy as arable lands, pastures and hayfields. There is no evidence for the potential habitation of *puszta* lands at this time. There were still no permanent settlement sites on *puszta* lands. On the other hand, sporadic contemporary references and the results of archaeological excavations indicate that *puszta* lands had buildings temporarily utilized by shepherds for animal husbandry and structures used for livestock fencing as early as the middle of the sixteenth century. With the rise of extensive animal husbandry, the survival and development of the town required the acquisition of further pieces of lands and pastures. Wealthy animal traders often held entire *puszta* lands, where their livestock was tended to by their own servants. Some *puszta* lands were used by the same cattle merchant or family for decades. For example, *puszta* Bábony (today: Kunbábony) belonged to Miklós Marton from 1559 to 1580, based on the *defter* rolls.⁴⁰²

Due to the uneven preservation of sources, the volume of animal trade can only be estimated on the basis of a few customs books kept in toll stations. Fragmentary notes survived solely from the customs books of Ráckeve, Dunaföldvár and Vác, covering a period of less than one year. The customs books of other, more significant toll stations, such as Tolna, Paks, Bács, or Buda remain lost to history.⁴⁰³ In spite of this, it is obvious that livestock breeding was of outstanding importance. Sixteenth-century data shows that hundreds of flocks of sheep, as well as herds of cattle and horses were driven from the country to Western Europe, most of which were raised in the Danube–Tisza Interfluve Region according to the customs registers.⁴⁰⁴ In the 1560s, Kecskemét was one of the largest sheep breeding centres in the Danube–Tisza Interfluve Region. At that time, the average number of sheep raised by a breeder was around 255–261.⁴⁰⁵ Furthermore, cattle and horse breeding was also becoming increasingly important. At the beginning of the 1560s, cattle merchants from Kecskemét drove around 6,000–8,000 head of cattle per year from the country to the West.⁴⁰⁶ The volume of cattle and horse exports probably reached its peak in the 1580s. Between 1586 and 1587, for example, merchants from Kecskemét declared 17,881 head of cattle and 1491 horses at the Nové Zámky (Érsekújvár) toll station alone.⁴⁰⁷

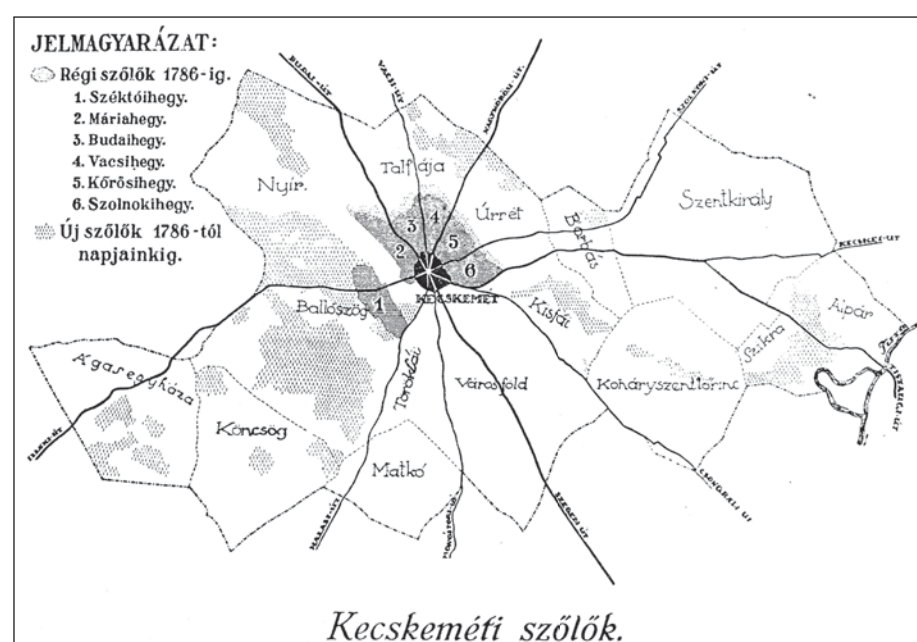
The town regulated the communal use of leased *puszta* lands: it collected the taxes payable for their use, allocated the pieces of land to the residents of the town, and kept a record of changes in the use of the properties. From the sixteenth century onwards, *mezei szállások* ('field lodgings'), *mezei kertek* ('field gardens') and *tanyaföldek* ('farmlands') belonging to the residents of the market town often appear in written documents. In the beginning, they were probably freely acquired. Subsequently, they were likely allocated by the town magistrates according to a given system of allotment for permanent and free possession, and their owners could use them without any restrictions, as well as sell, buy, or bequeath them. There were gardens in the close environs of the town, as well as in more distant *puszta* lands. The existence of lodgings (*szállások*) is first attested to by Ottoman *defter* rolls. In Borbásszállás, for example, two people from Kecskemét had lodgings, where, based on the taxes paid, there were also arable lands and hayfields beside the territories used for grazing. Entries related to the sale and the inheritance of built-in and allotted gardens go back to the 1590s, but they appear in large numbers in town protocols and last wills and testaments from the 1650s onward. Written sources indicate that, in the seventeenth century, the assets of urban citizens consisted of a dwelling house within the town, as well as field gardens and vineyards. The gardens around the town were often shared by several people, who owned or rented the lands from the town in many parcels. The zone of vineyards, vegetable gardens, and cabbage gardens developed directly around the inner parts of the town. The establishment and origin of vineyards and orchards in the vicinity of Kecskemét cannot be specified due to the lack of sources. However, it is very likely that the wine and fruit taxes (e.g. those mentioned in the 1540 tax registers), were collected on vineyards and orchards planted before the Ottoman occupation.⁴⁰⁸

Field gardens around the inner town and in *puszta* lands must have been pieces of lands surrounded by ditches and hedges, and were equally used as arable lands and hayfields. A good example of this is the field garden of István Szabó, recorded in 1659. He bought that garden 35 years before 1659. It was surrounded with a hedge, it was sown with plants and had a "carved" (i.e. timber-lined) well too.⁴⁰⁹ There were roads between the gardens and vineyards. Among the gardens, there were some pieces of lands left temporarily fallow; the use of which was regulated by the town magistrates in case of legal disputes. In 1662, for example, when a dispute arose between András Varga and István Császár over the use of a piece of land lying between their gardens, the council decided that the parties should present persuasive evidence within fifteen days that they owned the land. If they were not able to do so, the town would take back the contested piece of land and allot it to a poor man to live on it.⁴¹⁰ In 1698, it was decreed, on the matter of the hayfields lying between the vineyards, that the grass growing there should not be mown for personal

tákról jegyezték fel, hogy a kecskeméti közössége használja: Adács, Ágasegyház, Baracs, Bene, Borbásszállás, Bugac, Csengele, Félegyháza, Ferencszállás, Jakabszállás, Kerekegyháza, Kisbalázs, Kigyós, Kisszállás, Majsa, Matkó, Mórícgátja, Monostor, Orgovány, Páka, Szank, Szentlászló, Szentgyörgy, Szentkirály, Szentlőrinc. Pusztavacs területét 1676-tól 1684-ig Kecskeméten lakó tehetős magánszemélyek bérelték, majd 1693-tól a város közössége szerepel bérlőként. Ezenkívül 1683-ban gr. Eszterházy Zsigmond, a nádor helyettese 17 kun pusztát adott bérbe a városnak, név szerint Csengele, Szentlászló, Mórícgátja, Szank, Majsa, Bene (a Majsa melletti Ágasegyháza), Füzes, Balota, Tajó, Boldogbér, Zóna, Mérges, Kőhát, Páldó, Üllés, Kigyós pusztákat.⁴¹³ A kecskeméti által bérelt puszták sora Tömörkénnyel, Pusztaszerrel, Esőddel, Máma, illetve Köncsög és Bócsa pusztákkal egészíthető ki, mely birtokokat a város tehetős polgárai egyénileg bérelték a puszták földesuraitól.⁴¹⁴ A kiterjedt pusztabirtokokon tartott állatállomány a puszták számával hatalmasra duzzadt: 1666-ban 21 243 marha, 1682-ben 27 456 marha és ló, míg 1693-ban 30 135 darab marha volt az adózók birtokában.⁴¹⁵

A pusztákon sokoldalú gazdálkodás folyt a 17. században is az elhúzódó háborús események ellenére. A nagyállattartás telephelyei, a telelők és a nyaralók mellett szántóföldi és szénagazdálkodásra utaló adatok is szép számmal akadnak. A leggazdagabb polgárok kiterjedt gazdasági tevékenységet folytattak. Részt vettek a puszták hasznosításában, esetleg magánosan vagy tőkéstársakkal béreltek pusztabirtokot, a pusztán tenyésztett állatok exportjában kiemelkedő szerepet játszottak, emellett a város határában mezei kertjeik, szőlőjük is volt. Ugyanakkor megfigyelhető, hogy a városi középrétegek egyre inkább a munkaigénes szőlőtermesztés, illetve bortermelés felé fordultak (48. ábra).⁴¹⁶

A város területén található földek lakosságnak ki nem osztott része a város kezelésében maradt. A legnagyobb összefüggő ilyen terület az ira-

48. ábra. Kecskemét régi szőlői
Szabó 1934 után

Fig. 48 Old vineyards around Kecskemét
After Szabó 1934

tokban Város földként emlegetett terület, ahol a városnak legelői, kaszálói voltak már a 16. század második felében. Ez, a mai Városhöldként ismert településrész, egészen a város déli széléig húzódott, még az 1841-es külterületi térképek is a Városi füzes kaszáló néven emlegetik ezen a részen, az innen származó takarmány valószínűleg stratégiai szerepet játszott a Vásártéren tartott állatvásárokról érkező állatállomány élelmezésében (C.5.1 tábla). A város kezelésében álló jelentős birtoktestek voltak még az erdők, a Nyíri-erdő, a Talfája-erdő, illetve a 17. század végétől a Szentkirályi-erdő is. A város kezelésében levő földek megművelését a város maga szabályozta, az erdőt csőszökkel őriztette. A Talfája-erdő csőseit először 1598-ban említik.⁴¹⁷

11.3 A bérleti viszonyok alakulása

A 17. század végére kialakult pusztabirodalom a következő évszázad első éveiben töretlenül megmaradt a kecskeméti kezében, 1701-ben pedig már 23 kun pusztát volt Kecskemét bérletében. A kun pusztákon kívül ebben az időben Kecskeméthez tartozott: Borbásszállás, Felsőalpár, Szentkirály, Szentlőrinc, Vacs, Tatárszentgyörgy, Felsőágasegyháza, Újfalu, Monostor, Bugac és Pusztaszer. Összesen 34 pusztát, melynek területe mintegy 450 ezer katasztrális holdra rúgott.⁴¹⁸ A helyzeten nem sokat változtatott, hogy a Jász-kun kerületet 1702-ben eladták a Német Lovagrendnek, sőt, rövid távon még növekedett is Kecskemét birtokállománya.⁴¹⁹ Ekkortól az alábbi pusztákat bérelték: Szentlászló, Orgovány, Szank, Félegyháza, Kerekegyháza, Galambos, Csengele, Mórícgátja, Matkó, Jakabszállás, Pálka, Ferencszállás, Majsa, Pálos, Kisszállás, Üllés, Kigyós, Átokháza, Bene, Csólyos, Kömpöc, Ágasegyháza és Boldogasszonyháza. Ezekon kívül további 11 pusztát maradt meg a város lakosainak használatában: Borbásszállás, Felsőalpár, Szentkirály, Szentlőrinc, Bugac, Vacs, Tatárszentgyörgy, Ágasegyháza, Újfalu, Monostor és Pusztaszer.⁴²⁰

use, but instead gathered for the town.⁴¹¹ It is not known from when the owner or workers had permanent or seasonal residence in *puszta* lands or field gardens. The distance between the places of residence and the field gardens allocated in the territory of *puszta* lands and newly annexed deserted lands kept increasing, which initially led to the establishment of seasonal sites, and later permanent sites. The moving of masses of people to *puszta* lands is attested to by banning decrees issued by the market town from the mid-seventeenth century onward. The increasing abandonment of dwelling houses built within the town and moving to the *puszta* lands was regarded as a rather dangerous and harmful tendency. The first ban regarding these matters was issued by István Koháry in 1677.⁴¹²

Kecskemét also rented a significant number of *puszta* lands in the seventeenth century. In 1642, six *puszta* lands were rented, while between 1670 and 1677, nine Cuman *puszta* lands were rented by Kecskemét. Beginning with the 1670s, the following *puszta* lands were recorded to have been used by the community of Kecskemét: Adács, Ágasegyház, Baracs, Bene, Borbásszállás, Bugac, Csengele, Félegyháza, Ferencszállás, Jakabszállás, Kerekegyháza, Kisbalázs, Kigyós, Kisszállás, Majsa, Matkó, Mórícgátja, Monostor, Orgovány, Páka, Szank, Szentlászló, Szentgyörgy, Szentkirály and Szentlőrinc. The territory of Pusztavacs was rented by wealthy individuals living in Kecskemét from 1676 to 1684, and in 1693 the urban community became the renter. Additionally, in 1683 Count Zsigmond Eszterházy, deputy to the palatine, rented out seventeen Cuman *puszta* lands to the town, Csengele, Szentlászló, Mórícgátja, Szank, Majsa, Bene, Ágasegyháza (near Majsa), Füzes, Balota, Tajó, Boldogbér, Zóna, Mérges, Kőhát, Páldó, Üllés and Kigyós.⁴¹³ The list of deserted lands rented by the inhabitants of Kecskemét can be complemented with *puszta* Tömörkény, Pusztaszer, Esőd, Máma, Köncsög and Bócsa. These properties were rented individually by wealthy citizens living in the town from the owners of *puszta* lands.⁴¹⁴ The number of livestock animals kept on extensive deserted properties increased enormously as the number *puszta* lands grew: in 1666 there were 21,243 head of cattle, 27,456 head of cattle and horses in 1682, and in 1693 there were 30,135 head of cattle in the possession of taxpayers.⁴¹⁵

Despite the prolonged war, versatile farming was carried out on the *puszta* lands in the seventeenth century. In addition to the sites of livestock farming (i.e. winter stalls and summer pastures), there is also a significant amount of data on arable farming and hayfield cultivation. The richest citizens carried out a wide array of farming activities. They were involved in the exploitation of deserted lands, rented *puszta* lands individually or together with partners, played a prominent role in the export of livestock reared on *puszta* lands, and also had field gardens and vineyards around the town. At the same time, it can be observed that the urban middle classes increasingly turned towards labour-intensive viticulture and wine production (Fig. 48).⁴¹⁶

Pieces of land found in the territory of the town that were not allocated to the residents remained in the management of the town itself. The largest contiguous area of this kind was the landed property referred to as *Város föld* ('Town's land') in the records, where the town had pastures and hayfields from the second half of the sixteenth century onward. This property, today a part of the town called Városhöld, extended to the edge of the town in the south. Maps of the outskirts from 1841 show *Városi füves kaszáló* ('Town's grassy hayfield') in this part of the town, which had a strategic role in feeding livestock driven to the fairs held on Vásártér (Plate C.5.1). Woodlands, such as Nyíri Forest, Talfája Forest, and, from the seventeenth century, the forest in Szentkirály, were also important properties belonging to the town. The cultivation of landed properties under the management of the town was controlled by the town itself, and the woodlands were guarded by forest-keepers. For example, the keepers of the Talfája Forest were first mentioned in 1598.⁴¹⁷

11.3 The history of the leasing system

The *puszta* lands that had developed by the end of the seventeenth century were still in the possession of the residents of Kecskemét in the first years of the following century. In 1701, as many as twenty-three Cuman *puszta* lands were rented by Kecskemét. In addition to the Cuman *puszta* lands, the following properties belonged to Kecskemét during these years: Borbásszállás, Felsőalpár, Szentkirály, Szentlőrinc, Vacs, Tatárszentgyörgy, Felsőágasegyháza, Újfalu, Monostor, Bugac and Pusztaszer. Altogether, this makes thirty-four *puszta* lands covering an area of about 450,000 cadastral *holds* (1 cadastral *hold* = 0.57 hectare).⁴¹⁸ The selling of the Iasian-Cuman District to the Teutonic Order in 1702 did not change the situation significantly. In the short term, the properties of Kecskemét even increased.⁴¹⁹ From then on, the following *puszta* lands were rented by the residents of Kecskemét: Szentlászló, Orgovány, Szank, Félegyháza, Kerekegyháza, Galambos, Csengele, Mórícgátja, Matkó, Jakabszállás, Pálka, Ferencszállás, Majsa, Pálos, Kisszállás, Üllés, Kigyós, Átokháza, Bene, Csólyos, Kömpöc, Ágasegyháza and Boldogasszonyháza. Furthermore, another eleven *puszta* lands were used by the inhabitants of the town: Borbásszállás, Felsőalpár, Szentkirály, Szentlőrinc, Bugac, Vacs, Tatárszentgyörgy, Ágasegyháza, Újfalu, Monostor and Pusztaszer.⁴²⁰

Nevertheless, a few years later, during Rákóczi's War of Independence, the *Kuruc* (anti-Habsburg rebel) and *Labanc* (Austrian) warriors decimated

Ugyanakkor pár évvel később, a Rákóczi-szabadságharc évei alatt a kuruc és a labanc hadak annyira megritkították az állatállományt, hogy 1705–1710 között csak négy-öt pusztát bérelt a város, majd a békésebb esztendők visszatérével 1723-ban már nyolc pusztára tartott igényt (Orgovány, Jakabszállás, Páka, Galambos, Félegyháza, Kerekegyháza és Matkó), majd 1725-ben már 14 kun pusztát és 1 Pest-Pilis-Solt megyéhez tartozó pusztabirtokot bérelt.

Ezt az ütemes terjeszkedést a jászkunok megváltkozása, illetve az 1739–1740-ben kitört pestisjárvány állította meg. 1745-ben Mária Terézia megengedte a kun puszták lakóinak a földjük megváltását, ezzel Kecskemét elesett e puszták további bérlésének lehetőségétől. Így többévi harc után is csak annyit tudtak elérni, hogy 1744–1754 között mindössze négy és fél pusztát bérelhettek. Más módon is igyekezett birtokát gyarapítani a város, főleg miután a kun puszták bérlésének lehetősége megcsappant. Birtokai legnagyobb részéhez ezt követően a földesúri megváltkozással jutott Kecskemét. Ez azt jelentette, hogy földesuraitól fokozatosan vásárolta meg a földesúri tulajdonrészeket a város.⁴²¹ Ennek felmérésére a város kimutatást készített 1855-ben. Ekkor 10 pusztá, illetve pusztarész volt Kecskemét tulajdonában: Borbás, Szentkirály, Alpár, Bugac, Pusztaszer, Ágasegyháza, Monostor, Gyalu, Ürbő, Páhi.

A birtoklás rendjében további fontos változást az 1870. év hozott, amikor Kecskemét törvényhatósági jogú város lett, ezzel együtt Borbás, Szentkirály, Felső-Alpár, Ágasegyháza és Monostor pusztákat, illetve 1877-ben Köncsög, Matkó és Bugac pusztákat Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye területéből kiszervezte és Kecskemét törvényhatósága alá rendelte. Ezt az állapotot ábrázolja az 1885-ben készített városmappa (C.7.2 tábla).

11.4 Határhasználat a 18. században

A parlagoló földművelés az évszázadok során messzemenőig alkalmazkodott az alföldi környezethez, ezért minden elemében olyan, jól működő rendszernek tekinthető, amely az adott körülmények között (vízjárta vagy szélfúttá homokvidékeken is) kimondottan racionális, legkevésbé sem elmaradott módja volt a határhasználatnak.⁴²² A város határa jogilag kétféle területből állt: egyfelől a városhoz tartozó földekből, vagyis a város „saját” területéből, amelynek első térképi ábrázolása az 1740-es évekből maradt ránk;⁴²³ másfelől a város által bérelt pusztákból.⁴²⁴ A saját terület kiterjedése körülbelül 380 négyzetkilométert ölelt fel, amelynek határhasználatát összetett, egymástól markánsan elkülönülő elemekből állt (A.2.1 tábla és C.3.1 tábla). A települést (az uralkodó széliránynak megfelelően) nyugati, északi és keleti irányból, legyező formában szétterülve szőlőföldek védték a futóhomoktól. Ezek a szőlőföldek a középkortól kezdve „homokhegyekre” települtek, amelyeket alacsonyabban fekvő közök, vagyis a városból kivezető nagyobb forgalmú utak választottak el egymástól (49. ábra). A szőlőhegyeken túl keskeny sávban, a települést pedig déli irányból közvetlenül érintve kiterjedt legelőgyűrű húzódott, amelyből délkelet, délnyugat és nyugat felé „csápszerű” nyúlványok távolodtak messze a várostól. Ezek a területek kétségtelenül olyan alacsonyabban fekvő, időnként vízállásos részek voltak, amelyek általában alkalmasnak bizonyultak a legeltetésre. A terület sajátos alakját a terepviszonyok indokolják. A keskeny, néhol csak négyszáz-ötszáz méter széles legelősávok a homokbuckák tövében és a magasabb térszínű, kötöttebb talajokon művelt szántók között kanyarogtak.

A legelőket részint a várostól való távolság, részint a gyepterminőség alapján különítették el egymástól. Ennek megfelelően a délkeleti nyúlványon, a jobb minőségű szántóföldek közt húzódó gyeperen a fejősteheneket, míg délen, közvetlenül a város alatt, az igavonó jószágokat legeltették.

the livestock to such an extent that the town rented only four or five *puszta* lands between 1705 and 1710. With the return of a more peaceful era in 1723, the town rented eight *puszta* lands (Orgovány, Jakabszállás, Páka, Galambos, Félegyháza, Kerekegyháza and Matkó). Later in 1725, they rented fourteen Cuman *puszta* lands, and one landed property belonging to Pest-Pilis-Solt County.

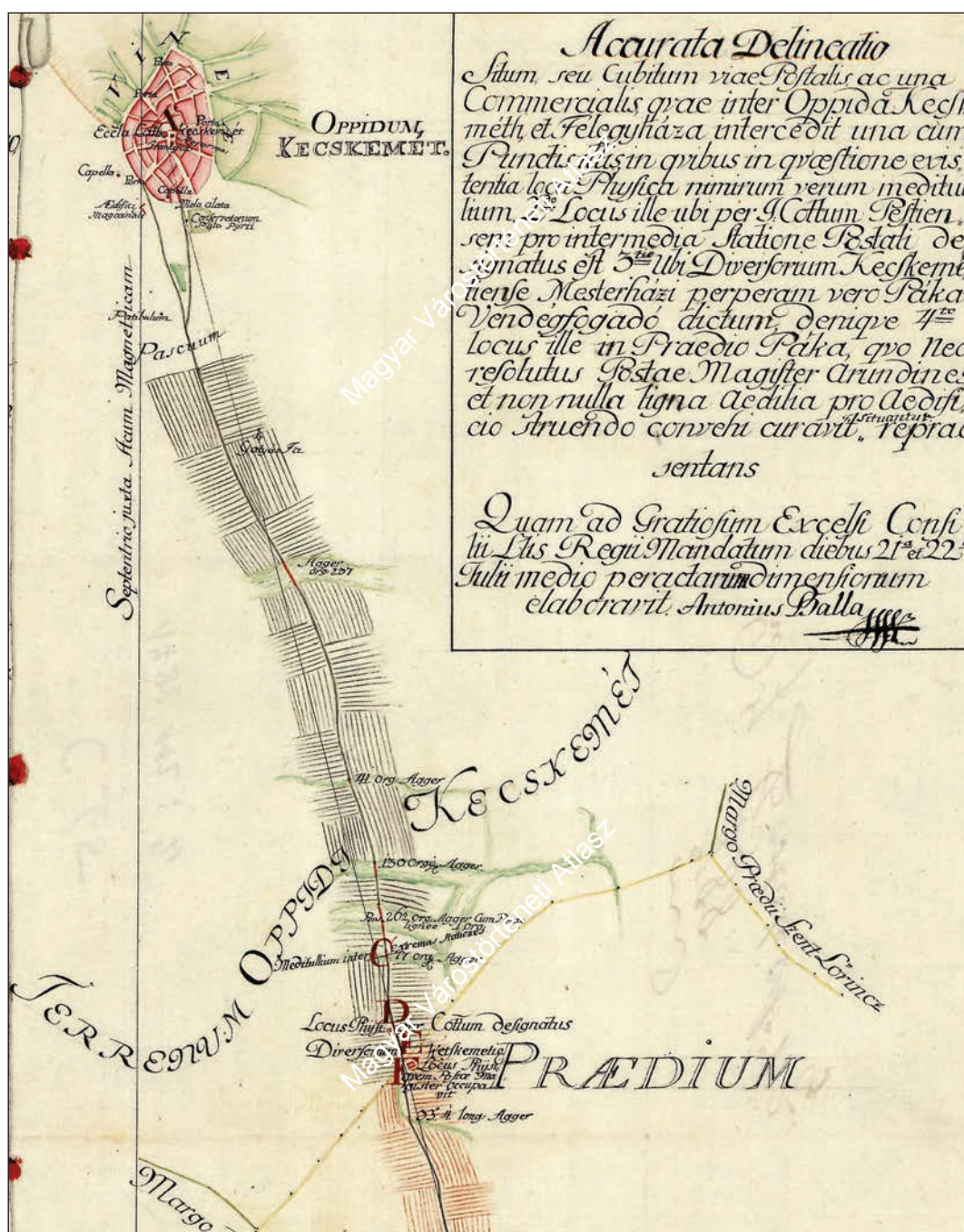
This gradual expansion was halted by purchases by the Iasians and Cumans, as well as a plague epidemic that broke out in 1739–1740. In 1745 Maria Theresa allowed the dwellers of the Cuman *puszta* lands to redeem their lands. Therefore, Kecskemét lost the possibility of renting these *puszta* lands in the future. Thus, following several years of fighting, the residents of Kecskemét were able to achieve only that they could rent four and a half *puszta* lands between 1744 and 1754. The town tried to increase its properties in other ways as well; especially after the possibility of renting Cuman *puszta* lands decreased. After this, Kecskemét obtained most of its landed properties through purchases from landowners. This meant that the town bought more and more properties sold by their landowners.⁴²¹ In order to record this, the town made a survey in 1855. During 1855, eight *puszta* lands and parts of *puszta* lands were possessed by Kecskemét: Borbás, Szentkirály, Alpár, Bugac, Pusztaszer, Ágasegyháza, Monostor, Gyalu, Ürbő and Páhi.

The year 1870 saw another important change in the order of properties. Kecskemét became a town with municipal rights. In that year Kecskemét obtained the *puszta* lands of Borbás, Szentkirály, Felső-Alpár, Ágasegyháza, and Monostor as well. In 1877, it also obtained *puszta* lands of Köncsög, Matkó and Bugac from Pest-Pilis-Solt-Kiskun County and brought them under its own municipal law. This situation is reflected by the 1855 town map (Plate C.7.2).

11.4 Land use in the eighteenth century

The fallow system of farming was greatly adapted to the environment of the Great

Hungarian Plain over the centuries. It can, therefore, be considered a well-functioning system in all its elements, which was a rational and by no means out-of-date method of land use under the given circumstances (even in flooded or wind-blown sandy areas).⁴²² The town's outskirts consisted of two types of areas in legal terms: on the one hand, lands belonging to the town, that is the territory of the town's "own" territory, the first cartographic representation of which dates from the 1740s;⁴²³ and on the other hand, *puszta* lands rented by the town.⁴²⁴ The town's own territory covered about 380 square kilometres, and its outskirts consisted of complex, distinctly different parts (Plates A.2.1 and C.3.1). In accordance with the prevailing wind direction, the settlement was protected from moving sand by vineyards in the west, north, and east, which were extended in a fan shape. These vineyards were established on "sand hills" from medieval times onward; which were separated from each other by the lower-lying channels, that is by roads with high traffic density leaving the town (Fig. 49). Beyond the vineyards and directly adjacent to the southern part of the settlement, there was a belt of extended pastures, from which long "tongues" projected to the south-east, south-west and west. These elongated areas were undoubtedly lower-lying and occasionally waterlogged territories that were generally suitable for grazing. The special shape of the area was caused by the relief features of the terrain. The narrow, sometimes only four- or five-hundred-metre-wide, strips of pastures were meandering at the feet of sand ridges and among arable fields with more elevated terrain and more fixed soil.

49. ábra. Kecskemét 1788-ban. Antonius Balla: *Accurata delineatio situm seu cubitum viae postalis, ac una commercialis quae inter oppida Kecskeméth et Félegyháza intercedit*, 1788 (részlet) Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára S 12 Div. XVIII No. 002
Fig. 49 Kecskemét in 1788. Antonius Balla, *Accurata delineatio situm seu cubitum viae postalis, ac una commercialis quae inter oppida Kecskeméth et Félegyháza intercedit*, 1788 (detail) Hungarian National Archives, National Archives of Hungary S 12 Div. XVIII No. 002

A délnyugati szárnyon nagyobb gulyákat, méneseket és tenyészbikákat tartottak, míg a távoli, 10 kilométernél is messzebb fekvő (de még közvetlenül a városhoz tartozó) nyugati legelőkön inkább a vágásra szánt marhákat pihentették. Az utóbb említett két legelő közti részen terült el az a mozgásban lévő nyílt homokfelszín (*plaga sabulosa*), amelyet gazdasági szempontból ekkor még nem hasznosítottak (később erdőt és szőlőt telepítettek rajta). Az összefüggő, szőlő-, legelő- és homokterületek mellett kisebb foltokban *erdők* emelkedtek a vidék fölé. Ilyen volt a Kis- és a Nagy-Talfáji-erdő a várostól északra, s ilyen a Kis-Nyíri- és a Nagy-Nyíri-erdő nyugatra (nevük a vizsgált térképen nem szerepel). A határ többi részén, mintegy 60%-án, távol a településtől, szántóföldek hullámoztak,⁴²⁵ ott, ahol gondosan elkerített területek láthatók a térképen. Ezek a stilizált, négyzet alakú területek, alighanem a forrásokban gyakran előforduló mezei kerteket szimbolizálják.⁴²⁶ A körbeárkolt, sövénnel elkerített kertekben szántóföldi művelés és idővel különféle kapásnövények termesztése folyt. A mezei kertek ekkor még nem alkottak összefüggő területet, közöttük olyan részek feküdtek, amelyek gyengébb minőségűek voltak. Ezeket meghagyták gyepek (legelőnek vagy kaszálónak). Ugyanakkor olyan részek is voltak a kertek között, amelyeket átmenetileg pihentettek a parlagoló rendszernek megfelelően, akár hosszú éveken keresztül is.

11.5 Mezei kertből tanya

A mezei kertek gazdasági funkciója szezonálisan változott: tavasztól késő őszi növénytermesztésre, télen viszont az állatok teleltetésére használták,⁴²⁷ ahol az év során felhalmozott takarmány biztosította a jószágok élelmezését a hideg hónapokban. Innen ered a művelés alatt álló mezei kert másik elnevezése: a telelő. Kora tavasszal, az idő nyílásával, a kertek közti friss gyepon tartották az állatokat egészen áprilisig, amikortól a gazdáknak büntetés terhe mellett kötelességük volt a jószágukat a közös legelőre kihajtani.⁴²⁸ Jól látszik tehát, hogy ezek a mezei kertek egy tagban lévő birtoktestek voltak, a város (saját) határában feküdtek és magántulajdonban álltak. Ezeket az ingatlanokat a köznyelvben gyakran csak pénzes kerteknek nevezték,⁴²⁹ mivel szabadon adták-vették és öröközték azokat. Többségük a déli határban, túl a belső legelőövön, a Városföldjén terült el; de voltak mezei kertek a nyugati, nyíri határban és az északi, talfáji részen is. Mindegyik pénzes mezei kert volt, legalábbis a fennmaradt források erre engednek következtetni, amelyekre már a 17. században (gazdasági) épületeket emeltek.⁴³⁰ Ez azonban csak a 18. század elejére vált általánosan elterjedt gyakorlattá.⁴³¹ Jó néhány kert ásott kúttal is rendelkezett, ami növelte a birtok értékét.⁴³² A kutak vizét „dologidőben” a kertekben dolgozók fogyasztották, viszont novembertől áprilisig elsősorban a jószágok itatására használták, de nem zárható ki, hogy kisebb mennyiségben akár öntözhettek is belőle.

A 18. századig a nagyállattartás adta a város fő gazdasági profilját. A kezes jószágokat (fejős teheneket, igavonó állatokat) praktikusán közel a városhoz, a belső legelőkön helyezték el. Az eladásra szánt, húsáért tartott szilaj marhákat ellenben a távoli, bérelt pusztákon legeltették, és csak értékesítés előtt hajtották közelebb a városhoz. A hatalmas méretű állatállomány tartásához kiterjedt legelőkre volt szükség. Amikor egy pusztát bérbe vett a város, az adott terület kötöttebb talajú, jobb minőségű részeit elkülönítették, majd a gazdák között felosztották. Az úgynevezett „marhásabb” gazdák egész telelőt, a kevésbé tehetősek kisebb részt kaptak. Ezeket a pusztán kialakított mezei kerteket nevezte a köznyelv város adománya kerteknek.⁴³³ Az elkerített részeket aztán művelés alá fogták, szántották, vetették vagy csak kaszálták, amelyek ugyanúgy, mint a város saját határában fekvő (pénzes) mezei kertek, telelők is voltak, és hasonlóan tilalmas földeknek minősültek. Mivel a bérelt pusztákon kialakított mezei kertek nem a kecskeméti tulajdonát képezték, rajtuk többnyire nem építkeztek, okkal, szem előtt tartva a bérleti viszonyok forgandóságát. Az eltérő tulajdonjogi helyzet miatt jelentősen különbözött egymástól a kétféle mezei kert, nemcsak küllemében, hanem funkciójában is; jóllehet mind a pénzes kertek, mind a város adománya kertek testálhatók voltak. (Az utóbbiak csak addig, amíg a város bérleti jogviszonya a pusztá fölött fennállt.)

A forrásokból jól látszik, hogy azokat a 17–18. században formálódó pénzes mezei kerteket, amelyekre különféle gazdasági épületeket emeltek, kutakat ástak *tanyáknak* kezdték nevezni, megkülönböztetve az egyszerűbb funkciójú (város adománya) mezei kertektől. Tulajdonképpen ezekben a pénzes mezei kertekben ismerhető fel a későbbi (19–20. századi) növénytermesztésen alapuló tanyák előképe (50. ábra).⁴³⁴ A kertek átalakulását a lélekszám látványos emelkedése gyorsította fel azzal, hogy a korabeli rossz közlekedési viszonyok miatt helyben kellett előállítani a szükséges kenyérgabonát. Az adott földrajzi és gazdasági viszonyok között ennek egyetlen járható útja olyan területek feltörése volt, ahol korábban nem végeztek szántóföldi művelést. A gyengébb minőségű, kevésbé kötött homoktalajok azonban, néhány évi szántóföldi művelés után kimerültek, ráadásul a többségük hosszú ideig legeltetésre sem volt tovább alkalmas. A határhaználat átalakulásával a környező homok mozgásba lendült, mely folyamatot jelentősen felgyorsította az újabb éghajlatváltozás, a 18. században melegebbé és szárazabbá váló időjárás, melynek következtében például a Fertő az 1720-as években már alacsony vízállású volt, sőt 1740-ben, majd 1773-ban ki is száradt.⁴³⁵

A szántóföldi művelés kiterjedése, a legelők beszűkülése, 1745 után az újabb puszták bérlésének ellehetetlenülése és a felmelegedés, mind

The pastures were distinguished, partly, by their distance from the town and the quality of the grass. Accordingly, the south-eastern strip of land, stretching between the arable lands of better quality was grazed by dairy cows, whereas the pasture adjacent to the southern part of the town was grazed by draught animals. On the south-western wing, large herds of cattle, horses, and breeding bulls were reared. On the other hand, the more distant western pastures, found more than 10 kilometres away (but still directly belonging to the town), was instead grazed by cattle raised for meat. It was between the two pastures mentioned above that the shifting open sandy surface (*plaga sabulosa*) was found, which was still not used in farming at this time (forests and vineyards were later established on it). In addition to the contiguous vineyards, pastures and sandy areas, there were small patches of woods in the countryside. These are, for example, the Kis-Talfáji and Nagy-Talfáji Forests to north of the town, as well as the Kis-Nyíri and Nagy-Nyíri Forests to the west (their names are still not indicated in our map). The rest, approximately 60 per cent, of the territory around the settlement was covered with undulating arable lands,⁴²⁵ where the carefully fenced areas can be seen in the map. These schematic, rectangular areas probably symbolize garden fields that are often mentioned in sources.⁴²⁶ In the gardens surrounded with ditches and hedges, field crops and later various root vegetables were grown. The garden fields did not form contiguous territories at this time. Among them, there were fields of poorer quality. These were left to be grasslands (pastures or hayfields). At the same time, there were also fields among the gardens, which were temporarily left fallow according to a fallow system of farming, sometimes for several years.

11.5 From field gardens to farmsteads

The economic function of field gardens changed seasonally: from spring to late autumn they were used for crop production, while in winter they were used for livestock overwintering,⁴²⁷ and fodder gathered over the year was used for feeding animals during cold months there. That is why cultivated field gardens were alternatively called winter sites. In early spring, as soon as plants started budding, animals were driven to the freshly grown grasses found between the gardens until April, when farmers had to herd their livestock to the common pastures, under threat of penalty.⁴²⁸ This clearly demonstrates that these field gardens were properties forming one unit, they were found on the town's (own) outer parts, and were privately owned. These properties were commonly referred to as *pénzes* ('purchased') gardens in common language,⁴²⁹ as they could be freely sold and bequeathed. Most of them were situated south of the town, beyond the inner zone of pastures, on Városföldje ('Town's land'). Additionally, there were also field gardens to the west, in the Nyíri area, and to the north, in the Talfáji area. All of them were *pénzes* field gardens (at least, surviving sources seem to suggest this) on which (farm) buildings were erected as early as the seventeenth century.⁴³⁰ However, this became a common practice only in the early eighteenth century.⁴³¹ Quite a few gardens also had dug wells, which increased the value of the properties.⁴³² Water drawn from the wells was consumed by people when there was work to do in the gardens and, from November to April, it was used to water livestock. However, it cannot be ruled out either that it was also used for irrigation in smaller quantities.

Up until the eighteenth century, the economy of the town was fundamentally based on livestock farming. Tame domestic animals (dairy cattle and draught animals) were practically reared on the inner zone of pastures, in the vicinity of the town. Conversely, hardy beef cattle raised for meat production were put to graze on distant, leased deserted lands. This cattle was driven closer to the town only before sale. The enormous herds of cattle required extended pastures. When a deserted land was leased by the town, the better-quality parts with more fixed soil were set apart, and then distributed among the farmers. Farmers with more cattle received a whole winter site, while less wealthy farmers had a smaller share. The common name of these field gardens established on deserted lands was *városadománya kert* ('garden donated by the town').⁴³³ The enclosed areas were subsequently cultivated, ploughed, sown or simply mown. Similarly to *pénzes* field gardens within the boundary of the town, they were at the same time winter sites and were likewise regarded as forbidden pieces of land. Since field gardens established on rented *puszta* lands did not belong to the inhabitants of Kecskemét, it is understandable that only few buildings were erected on them considering the temporariness of leasing. Due to different ownership situation, the two types of field gardens were different not only in the way they looked like, but also in terms of their function. It should be recognised though that both *pénzes* gardens and gardens donated by the town could be bequeathed. (The latter only until the town's lease on the deserted land expired.)

Sources clearly show that *pénzes* field gardens with various farm buildings and wells emerging in the seventeenth and eighteenth centuries started to be called *tanya* ('farmstead') and were thus distinguished from the simpler field gardens donated by the town. In fact, these *pénzes* field gardens were the forerunners of the later (nineteenth- and twentieth-century) farmsteads based on the crop production (Fig. 50).⁴³⁴ The sharp rise in the population accelerated the transformation of gardens, as due to the poor traffic conditions in the period, cereals for bread-making had to be produced locally. Within the geographic and economic confines, the

50. ábra. Tanya Kecskemét környékén a 19. század közepén
Kubinyi–Vahot, 1853 után

Fig. 50 Farmstead near Kecskemét around the middle of the nineteenth century
After Kubinyi–Vahot 1853

abba az irányba hatott, hogy a 18. század második felében a magisztrátus és a földesurak folyamatos tiltásai ellenére „ellepték” a határt a tanyák. Ezt a folyamatot mint pillanatképet örökítették meg az I. katonai felmérés térképszelvényei (A.2.1 tábla). A pénzes mezei kertek transzformációjával kialakulóban volt az újfajta, nem állattartó, hanem növénytermesztésre épülő tanya gazdálkodás. A folyamatot elősegítette a fásítás, a szőlőültetés és nem utolsósorban a gabonakonjunktúra a 19. század közepétől. Igazi lendületet az átalakulás csak a vasút megjelenésével vett.

11.6 A tanyák elterjedése

A nyílt homokfelszínek terebélyesedése, a homokbuckák város irányába történő elmozdulása a 18. század végére olyan méretet öltött, hogy a városvezetés kénytelen volt lépéseket tenni: büntetés terhe mellett megtiltani a homokföldek további feltörését. E kései intézkedések, az egykorú határfelmérések alapján, aligha jártak eredménnyel, hiszen másfél évtized alatt, 1792 és 1806 között a város határában közel háromszorosára nőtt azoknak a területeknek a száma, ahol a futóhomok terjeszkedése miatt a gazdálkodás ellehetetlenült. A változás a városhoz tartozó földek felét, talán kevesebb részét érintette.⁴³⁶ Ráadásul a gyakoribbá váló „homokviharak” jelentősen rontották a városlakók életminőségét. A kialakult helyzeten elsőnek erdő-, majd 1810-től szőlőtelepítéssel próbáltak javítani.⁴³⁷ A szőlővel és gyümölcsfával beültetett terület mérete már az 1780-as években meghaladta a 26 négyzetkilométert.⁴³⁸ A város 10–15 kilométeres körzetében ekkor már több mint 800 tanyát vettek számba, amelyeknek döntő többsége a nyílt és a kötött homokfelszínnek találkozásánál jött létre. Ezek a 200–300 méter széles sávok mindenütt „tanyatelepítő” zónaként működtek. Következésképp már a 18. század utolsó harmadában a kecskeméti tanyák negyötödét azért alakították ki, hogy segítségükkel megkössék a mozgásban lévő homokfelszínt.⁴³⁹ Mivel e szőlős- és gyümölcsösök állandó jelenlétet, illetve gondozást igényeltek, ezért maguk a gazdák is elkezdtek az 1820-as évektől egyre nagyobb arányban kiköltözni a tanyákra.⁴⁴⁰ A hatóságok ezt eleinte tiltották, később azonban szemet hunytak felette, így az 1840-es évek végére, a kortárs becslések alapján is, már 2 ezer család élhetett állandó jelleggel a kecskeméti határban.⁴⁴¹

A városi megbízásból készült első kiterjedt, de még így is csak részleges külterületi felmérés ebből az időből származik.⁴⁴² A város közlegelőinek állapotfelmérésekor a határ nyugati és déli részéről vettek fel egy több mint 20 kilométer hosszú, helyenként 7, de általában csak 2–3 kilométer széles metszetet Ballószög és Borbás között. A szelvényeken jól látszik, hogy a határ jelentős változáson ment keresztül az I. katonai felmérés óta. Ott, ahol az 1780-as években még csak futóhomok volt, hatvan évvel később, az 1840-es években már tanya földet terültek el, új telepítésű erdők és szőlőskertek emelkedtek a határban. A „sívánnak”, ahogyan akkoriban a futóhomokot nevezték, már csak helyenként volt nyoma (C.5.1 tábla).

A szőlő területe, a gyümölcsösökkel együtt, a 19. század folyamán másfél-kétszeresére bővült.⁴⁴³ Mivel a század közepén kiépülő vasút lehetővé tette a helyben termelt gyümölcsök és készített borok távoli piacokon való értékesítését, így a kecskeméti szőlő- és gyümölcsösök gazdasági szerepe jelentősen felértékelődött. A vasút korában a többszöri gabonakonjunktúra (1850–1870, 1890–1910) mellett a gyümölcskonjunktúra (1890–1910, 1920–1940) lett a város gazdaságának újabb húzóereje. A vasút felhasználásával a város rövidesen a távolsági kereskedelmi háló egyik meghatározó elemévé vált, majd ennek a folyamatnak lett váratlanul katalizátora ismét a homok, amikor a századvégi hegyvidéki filoxérapusztítás következtében a kártevőkkel szemben immunis helyi homoktalajok a szőlészetnek új területet biztosítottak.⁴⁴⁴ Mindez látványosan hozzájárult a kecskeméti határ egyre gyorsuló felparcellálásához, a helyi társadalomszerkezet átalakulásához.⁴⁴⁵

A külterületi lakosság szám már a 20 ezer főt is meghaladta 1890-ben,⁴⁴⁶ ami összefüggésben állt a város korábbi földbirtok-politikájával

only possible solution was to break up areas that were not under arable cultivation until then. However, after a few years of arable cultivation, the less fixed sandy soils of weaker quality got exhausted. Subsequently, most of them were not suitable even for grazing any longer. Due to the transformation of land use, the sands in the neighbourhood started to move, a process that was significantly sped up by another climate change. In the eighteenth century, the weather became warmer and drier. As a result, the water levels of Lake Fertő dropped in the 1720s. Moreover, it also dried up in 1740, and again in 1773.⁴³⁵

The expansion of arable farming, the decrease of pastures, and the fact that it became impossible to lease further deserted lands after 1745, as well as the warming of the climate altogether led to that in the second half of the eighteenth century farmsteads spread everywhere around the town despite constant bans by the magistrates and landowners. This process was captured as a snapshot by the map sections of the First Military Survey (Plate A.2.1). With the transformation of the *pénzes* field gardens, a new kind of farmstead management evolved, which was based on crop production instead of animal husbandry. The process was stimulated by the planting of trees and grapevines, as well as by the cereal boom beginning in the mid-nineteenth century. This transformation was also given a strong stimulus by the construction of railways.

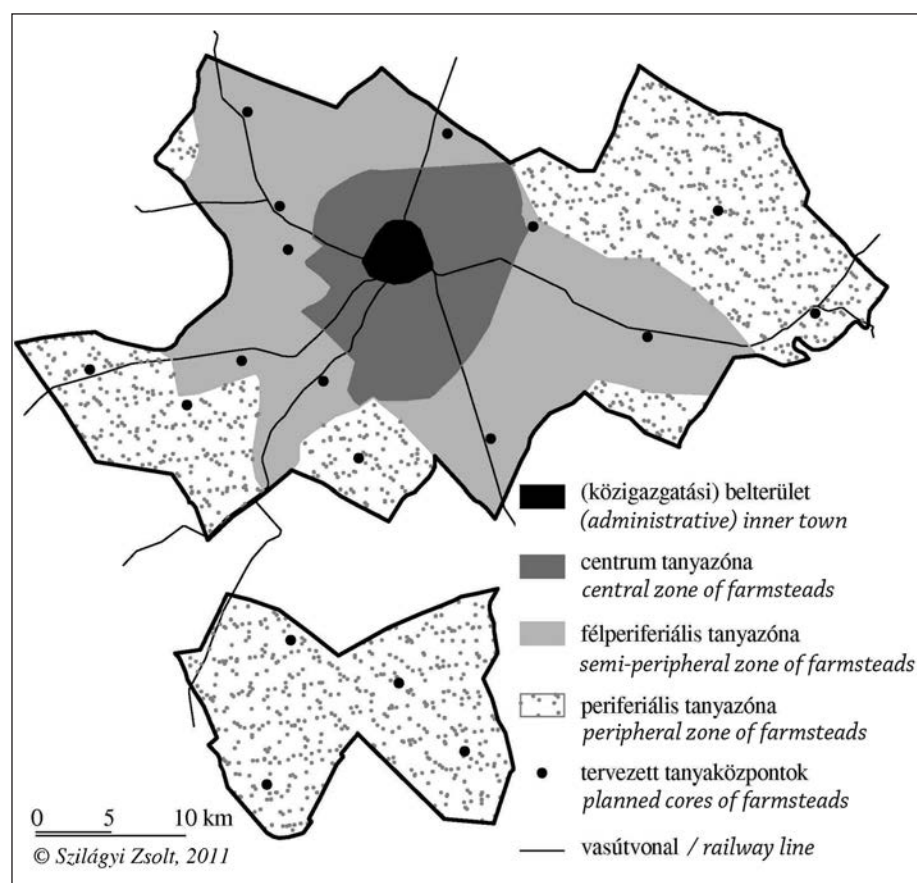
11.6 The spread of farmsteads

The expansion of open sandy areas and the sand dunes shifting in the direction of the town had reached such levels by the end of the eighteenth century that the town's authorities had to act: they had to ban the breaking up of new sandy lands under threat of penalty. However, these belated measures hardly had any results, based on contemporary land surveys. From 1792 to 1806, the areas where farming became impossible due to the expansion of moving sand tripled in size. The change affected approximately half of the town's lands.⁴³⁶ Moreover, increasingly frequent "sand storms" significantly worsened the quality of life in the town. The town wanted to rectify this situation by planting forests and, after 1810, grapevines.⁴³⁷ The size of the area planted with grapevines and fruit trees was over 26 square kilometres in the 1780s.⁴³⁸ Within a zone of 10–15 kilometres around the town, more than 800 farmsteads were recorded; the vast majority of which evolved on the boundary between open and fixed sand surfaces. These 200–300 metre wide belts functioned as "farmstead-forming" zones everywhere. Consequently, in the last third of the eighteenth century, four-fifths of the farmsteads around Kecskemét were established in order to bind the moving sand surface with them.⁴³⁹ As these vineyards and orchards required constant presence and care, the farmers themselves began to move to the farmsteads in increasing numbers from the 1820s onwards.⁴⁴⁰ The authorities initially banned this, but later they turned a blind eye. As a result of this, by the late 1840s, according to contemporary estimates, 2,000 families must have lived permanently within the outskirts of Kecskemét.⁴⁴¹

The first extensive, but still partial survey of the outskirts was made at this time by the commission of the town.⁴⁴² When surveying the town's common pastures, the western and southern borders were recorded in 20-kilometre-long and occasionally 7-kilometre-wide (but normally only 2- or 3-kilometre-wide) sections between Ballószög and Borbás. The sections clearly show that the outskirts of the town had undergone a major transformation since the First Military Survey. Areas that had been covered only with moving sand in the 1780s, sixty years later, in the 1840s, were occupied by isolated farmsteads, and freshly planted woods and vineyards lying in the outskirts. The running sand (called *síván* in Hungarian at that time) could only be seen at a few places (Plate C.5.1).

The area of the vineyard, along with the orchards, increased by one and a half to two times during the nineteenth century.⁴⁴³ As the railroads constructed in the middle of the century allowed the sale of locally produced fruits and wines in distant markets, the economic role of the vineyards and orchards in Kecskemét significantly increased. In the era of the railway constructions, besides the cereal boom (1850–1870, 1890–1910), the fruit boom (1890–1910, 1920–1940) became a new pulling force of the town's economy. Due to the use of the railway, the town shortly turned into a decisive element in the long-distance trading network. Subsequently, this process was again unexpectedly catalysed by the sand when, following the destruction caused by the phylloxera epidemic at the end of the century, the local sandy soils resistant to the pests offered a new area for vineyards.⁴⁴⁴ All of this greatly contributed to the accelerated allotment of lands around Kecskemét, as well as to the transformation of the local social structure.⁴⁴⁵

The number of people living in the outskirts of Kecskemét was over 20,000 in 1890,⁴⁴⁶ which was connected to the town's former policy of land ownership (one of the decisive elements of which was redemption, the financial resources for which were provided by the allotment of the town's lands).⁴⁴⁷ In the first half of the nineteenth century, lands covering approximately 50,000 cadastral *holds* were sold to the local population.⁴⁴⁸ Until the First World War, another 8,000–9,000 cadastral *holds* land was allocated,⁴⁴⁹ from which 2,000 *holds* belonged to the Kecskeméti Szőlőtelepítő Vállalat ('Vine Plantation Company'). Under the direction of Swiss-born Ede Wéber (1845–1935), 105 families were re-settled from Transdanubia to the western boundary of Kecskemét, found between Lake Fehér and the Izsáki Road.⁴⁵⁰ This territory was named Helvécia. The

51. ábra. Kecskemét tanyazónái az 1930-as években
Szilágyi 2011, 36. után
Fig. 51 The zones of farmsteads around Kecskemét in the 1930s
After Szilágyi 2011, 36

(amelynek egyik meghatározó eleme a megváltkozás volt, amihez a város földjeinek felparcellázása jelentette az anyagi fedezetet).⁴⁴⁷ A 19. század első felében mintegy 50 ezer katasztrális hold városi földet értékesítettek a helyi lakosság körében.⁴⁴⁸ Az I. világháborúig pedig újabb 8-9 ezer holdat osztottak fel,⁴⁴⁹ amelyből 2 ezer holdat a Kecskeméti Szőlőtelepítő Vállalat jegyzett. A svájci származású Wéber Ede (1845–1935) vezetésével kezdetben 105 telepese családot költöztettek át a Dunántúlról Kecskemét nyugati határrészére a Fehér-tó és az Izsáki út közti területre,⁴⁵⁰ mely a Helvécia nevet kapta. A vállalat lakóházakat épített a telepesek számára, illetve saját kezelésű, néhány holdas parcellákat is biztosított családokként. Az átmeneti válságot követően a vállalkozás sikeres lett, és valódi mintateleppé fejlődött a háború előestéjére, amelyet helyi érdekű vasút kötött össze a várossal már 1895 óta (51. ábra).⁴⁵¹

11.7 Város–tanya kapcsolat a 20. század első felében

A 20. század elejére bár Kecskemét gazdasági és demográfiai térszerkezete jelentősen átalakult,⁴⁵² a városhálózatban betöltött szerepe is módosult,⁴⁵³ mégis megőrizte kiemelkedő központi (kereskedelmi-pénzügyi-közlekedési-gazdasági) szerepkörét.⁴⁵⁴ Ekkorra több mint 163 ezer katasztrális hold földdel rendelkezett, melynek 1935-ben alig több mint negyede⁴⁵⁵ volt csupán a város tulajdonában. A külterületi lakosságszám már az I. világháború előtt meghaladta a 31 ezer főt, 1935-ben pedig már megközelítette a 47 ezret, vagyis a település lakosságának több mint fele a tanyákon élt.⁴⁵⁶

Az 1930 évek végén egy máig ható településszerkezeti vita folyt a város–tanya kapcsolatról,⁴⁵⁷ aminek központi kérdése az volt, hogy a tanya önálló településforma-e. Mendöl Tibor geográfus szerint az állandóan lakott tanya önálló településnek minősült,⁴⁵⁸ amivel Erdei Ferenc szociológus nem értett egyet. Szerinte ebben a kérdésben a tanyán lakó személy és e személy belterületi rokonsághoz fűződő kapcsolata volt a meghatározó.⁴⁵⁹ Eszerint Kecskeméten már az 1930-as években a tanyáknak több mint 90%-a olyan önálló település volt, ahol a klasszikus város–tanya kapcsolat, azaz a tartozéktelepülés-jelleg felbomlott.⁴⁶⁰ Korabeli becsámolók alapján a tanya mindenekelőtt különélés volt a várostól és csak másodsorban minősült együttélésnek a várossal.⁴⁶¹ Vagyis egy tanyasi család hétköznapijait részint a városi szolgáltatások hiánya határozta meg, részint az a gazdasági (piaci) kapcsolat, amely tavasztól ősziig a városhoz fűzte a külterületen élőket.⁴⁶² A városlakók és a tanyasiak között kezdetben fennálló családi kapcsolat a 20. század elejére döntően gazdasági jellegűvé alakult.

A város–tanya kapcsolatot az előbbieket mellett a földrajzi távolság is jelentősen befolyásolta. A félnapos körzet, ahonnan a városközpont 1930-ban minden adott közlekedési lehetőséget figyelembe véve 10 óra alatt (háromórányi városi tartózkodást beleértve) oda-vissza megjárható volt,⁴⁶³ a városhoz közelebb helyezkedett el. Az ennél távolabb fekvő tanyák már nem kapcsolódhattak össze intenzív formában a földrajzi várossal. Vagyis e periferiális tanyazóna a külterület 40%-át adta a határnak, a déli, bugaci és monostori részekkel együtt pedig több mint felét.⁴⁶⁴ A félnapos körzet további két részből állt: egy a várost körbeölelő 5–10 kilométeres centrum és egy átmeneti, félperiferiális tanyazónából. Az előbbi olyan terület volt, amely nemcsak a földrajzi közelsége, hanem az intenzív gazdasági kapcsolatok miatt is többszörösen kötődött a városhoz.

company built dwelling houses for the settlers, and also provided each family with private plots of a few *holds*. After the temporary crisis, the enterprise proved successful, and became a real model settlement by the eve of the war. The site has been linked with the town by local railways since 1895 (Fig. 51).⁴⁵¹

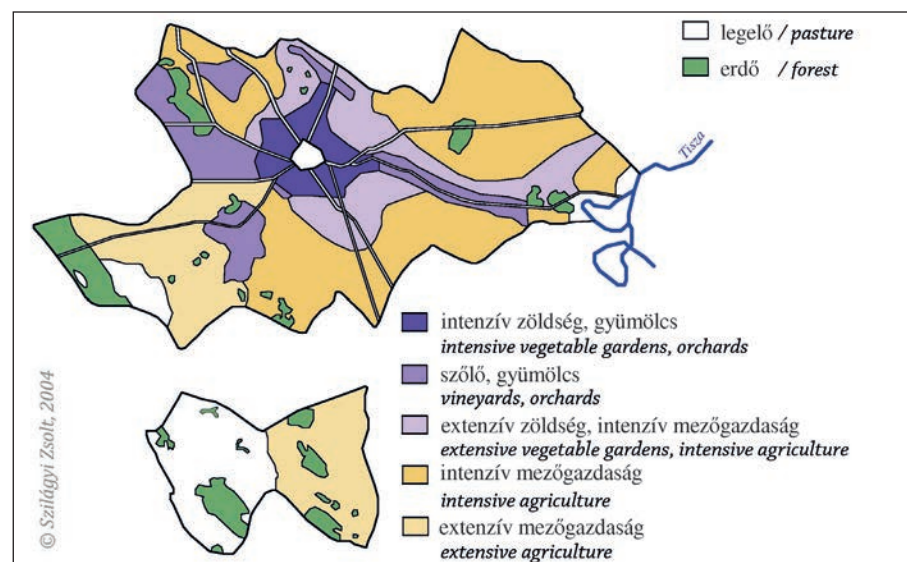
11.7 The relationship of the town and its farmsteads in the first half of the twentieth century

Although the economic and demographic spatial structure of Kecskemét had transformed significantly by the early twentieth century,⁴⁵² and its role in the urban network had also changed,⁴⁵³ it retained its outstanding central role in trade, finance, transport and economics.⁴⁵⁴ At that time, the town had over 163,000 cadastral *holds* of lands, but by 1935 only a little more than a quarter of that land remained in the town's possession.⁴⁵⁵ The population of the town's outskirts already exceeded 31,000 before World War I, and in 1935 it was close to 47,000; which means that more than half of the settlement's population lived on farmsteads.⁴⁵⁶

At the end of the 1930s, there was a debate about the relationship between the town and its farmsteads the results of which are still valid today.⁴⁵⁷ The central question of the debate was whether farmsteads were independent settlements. According to geographer Tibor Mendöl, permanently inhabited farmsteads must be considered isolated settlements.⁴⁵⁸ However, sociologist Ferenc Erdei disagreed with that argument. In his view, the relationship between people living on farmsteads and their relatives living in the inner parts of the town was decisive in this matter.⁴⁵⁹ According to his reasoning, more than 90 per cent of farmsteads around Kecskemét were independent settlements where the traditional town–farmstead relationship had broken up (i.e. they ceased to be appurtenance settlements).⁴⁶⁰ According to contemporary documents, living on farmsteads first and foremost meant isolation from the town, and only secondarily connection with the town.⁴⁶¹ In other words, the everyday life of families living on farmsteads was determined partly by the lack of urban services, and an economic (market) link (which connected people living in the outskirts to the town from spring to autumn).⁴⁶² The family bonds that initially existed between the inhabitants of the town and the farmsteads had been replaced by primarily economic relations by the early twentieth century.

Furthermore, the geographical distance between the town and farmsteads also significantly affected their relationship. The half-day district was closer to the town. The round trip between this zone and the town centre (including a three-hour urban stay) could be made in 10 hours by any means of transport in 1930.⁴⁶³ Farmsteads situated farther away were not linked to the town in an intensive way. This peripheral zone of farmsteads made up 40 per cent of the outskirts, and together with the southern parts in Bugac and Monostor they comprised more than half of the outskirts.⁴⁶⁴ The half-day district had two more elements: a central zone of 5–10 kilometres around the town, as well as a transitional semi-peripheral zone of farmsteads. The former was an area that was linked to the city in multiple ways, not only due to its geographical proximity but also because of the intensive economic relations. The central zone was inhabited by about 12,000 farmstead dwellers, which made up more than one quarter of the population of the outskirts in the 1930s.⁴⁶⁵ In contrast, the semi-peripheral zone of farmsteads, lying between the central and peripheral zones, was inhabited by nearly 17,000 people. Nevertheless, this zone included areas along major routes or railway lines that had similar characteristics to the central zone of farmsteads lying closer to the town (Plate B.1.4).⁴⁶⁶

Comparing the zones of farmsteads around the town with Thünen's circles,⁴⁶⁷ it is obvious that these zones had a surprisingly homogenous structure in terms of agricultural production (Fig. 52). The central zone can mainly be characterised by intensive fruit and vegetable production, including vine growing, where irrigation farming was normally carried out. The 4- to 5-kilometre-zone around the town was full of garden cages and enclosed orchards. These were often cultivated by professional

52. ábra. Kecskemét Thünen körei az 1930-as években
Szilágyi 2012b, 69 után
Fig. 52 Thünen's circles around Kecskemét in the 1930s
After Szilágyi 2012b, 69

A centrumzónában nagyjából 12 ezer tanyasi, a külterületi lakosságnak több mint negyede élt az 1930-as években.⁴⁶⁵ Ezzel szemben a centrum és a periferiális tanyazóna közti területen a félperiferiális tanyazónában csaknem 17 ezren léltek otthonra. E zóna azonban olyan területeket is magába foglalt a fontosabb útvonalak vagy a vasút mentén, amelyek gazdasági jellegüket tekintve hasonlóak voltak a városhoz közelebb fekvő centrum-tanyazónához (B.1.4 tábla).⁴⁶⁶

Egybevetve a város tanyazónáit és Thünen-köreit szembeötlő,⁴⁶⁷ hogy a tanyazónák termelészerkezeti tekintetben meglepően homogén struktúrát mutattak (52. ábra). A centrumzónában zömmel intenzív zöldség- és gyümölcstermesztés folyt, beleértve a szőlőgazdálkodást is, ahol rendszerint öntözéses művelést folytattak. A város körüli 4–5 kilométeres sávban egymást érték a melegágyak, a zárt gyümölcsösök. Ezeket az üzemeket gyakran hivatásos kertészek művelték. Elhagyva ezt a sávot a zöldség, a szőlő és a gyümölcs már a tanyák közé szorult, szétszórt szigeteket alkotva.⁴⁶⁸ Amíg a centrum-tanyazóna legdélebbi részén már az intenzív szántóföldi művelés került inkább előtérbe, addig a félperiferiális zónában intenzív kertgazdálkodást már csak a vasútvonalak mentén lehetett látni, a főszerep a szántóföldi művelésé lett. A periferiális tanyazóna abban különbözött a félperiferiális zónától, hogy itt már a külterjes mezőgazdálkodás dominált, ahol a leggyengébb talajokon legelőgazdálkodás vagy külterjes állattartás folyt. Összességében a város mezőgazdasági termelészerkezetében továbbra is a koncentrikus elrendeződés volt a meghatározó. Az 1927–1928. évi adatok alapján a szekéren és a teherautón Kecskemét belterületére szállított árumennyiség döntően a centrum- és a félperiferiális tanyazónából került a városba, ami a teljes áruforgalomnak több mint 90%-át adta. Ráadásul ennek a kétirányú, tehát a városból tanyákra és a tanyákról városba tartó forgalomnak a nagyobbik fele egyedül a centrum-tanyazónából származott. A periferiális területeken alig fél mázsa, a félperiferiális zónában is csak 5 mázsa, a centrum-tanyazónában azonban már 9 mázsa volt az egy főre jutó napi áruforgalom.⁴⁶⁹

Mindent egybevetve a két világháború között Kecskemét egy olyan mezőváros volt, ahol a várost koncentrikus formában körbeölelő tanyazónákban országos jelentőségű, nemzetközileg keresett és ezért volumenében növekvő, sikeres gyümölcs- és zöldségtermesztés folyt; ami egyszerre a város előnye, de egyben hátránya is volt. Előnye azért, mert a világgazdasági válság éveiben megélhetést biztosított a családok számára. Hátránya pedig azért, mert e térszerkezet olyan problémákat rejtett magában, mint a külterületi centralizáció kérdése, az infrastrukturális fejlesztések nehézsége, köztük az utak javítása, modernizálása, de voltak oktatással és egészségüggyel összefüggő problémák is.⁴⁷⁰

Az 1920-as években tovább folytatódó parcellázás és az évtized második felében fellendülő helyi gazdaság eredményeként a külterületi lakosság aránya egyedülállóan magasra, csaknem 60%-ra nőtt.⁴⁷¹ A tanyán élő családok döntő többségének a kapcsolata a várossal meglazult. Bár sokukat rokoni szálak fűzték még mindig a városhoz, a meghatározó (ekkor már) inkább a gazdasági kötelék volt. Ezek a tanyák gazdasági szimbiózisban éltek a várossal. A klasszikus város–tanya kapcsolat felbomlott, helyébe az exportpiacot és a helyi mezőgazdasági feldolgozóipart kiszolgáló gazdaságok léptek. A kecskeméti piac erre az új rendszerre épült fel, amelynek keretét a centrum-tanyazóna⁴⁷² adta, működését pedig a nagyszámú helyi kereskedőre, kivált az exportkereskedők biztosították.

11.8 A város külterülete 1945 után

A város közigazgatási területe a 20. század közepéig nem változott. A II. világháborút követő szovjet típusú közigazgatási endszer kialakításával a város mintegy 950 km²-es területe jelentősen csökkent. Bács-Kiskun megye megalakulásával 1950-ben Kecskemétről leválasztották Bugac, Laki-telek és Nyárlőrinc községeket, 1952-ben megalakult Ágasegyháza, Helvécia, Lászlófalva (ma: Szentkirály), Városföld és Hetényegyháza. Ballószög 1954-ben vált ki a város határából. További változások az 1980-as években történtek: Hetényegyháza község önállóságát 1981-ben megszüntették és visszacsatolták Kecskeméthez, illetve a Helvécia részét képező Matkót 1989-ben vonták a város területéhez. Így Kecskemét közigazgatási területe hozzávetőlegesen 322 km² lett.

A II. világháború után Kecskemét határhasználata is jelentősen átalakult. Az 1945. évi földrendezés, illetve földosztás átmenetileg újabb lendületet adott a tanyaépítéseknek. Az 1950-es évektől azonban az állami politika a tanyasi lakosság városba költöztetését, a tanyák felszámolását sürgette. Az erőltetett ütemű kollektivizálás, a nagyüzemi mezőgazdaság bevezetése, illetve a tanya körzetek modernizálásának, közművesítésének szándékos elhanyagolása és a tanyaépítés tiltása a tanyasi életforma rohamos pusztulását hozta. Az állami tanyaellenes propaganda az 1970-es évekre enyhült, hallgatólagosan megtűrt építések is történtek. Az 1970-es évektől sok tanyatulajdonos vett házat a városban, így az eredeti önelátó tanyák másodlagos tartozéktanyákká válhattak.⁴⁷³ Ugyancsak az 1970–1980-as évekre esett a hétvégi ház-szerű hobbitanyák kialakulásának első nagy időszaka is, Kecskeméten főleg a belterülethez közeli, korábbi intenzív szőlő- és kertművelés alatt álló övezetekben alakultak ki hobbikert-bokrok (C.9.1 tábla).

A belterülettel közvetlenül határos Máriahegy, Budaihegy, Vacsihegy, Felsőszéktő és Úrihegy területe Kecskemét egyik legdinamikusabban fejlődő beépülő, kertvárosiasodó övezete. Itt a meglevő farmtanyákra a rendszerváltást követően sok helyen kiköltöztek a tulajdonosok, illetve az addig intenzív kertgazdálkodásra használt birtokokon is egyre gyakrab-

gardeners. Leaving this zone, vegetable gardens, vineyards and orchards formed only scattered patches between the farmsteads.⁴⁶⁸ While, in the southernmost part of the central zone of farmsteads intensive arable cultivation was getting more important, in the semi-peripheral zone intensive gardening cultivation was present only along the railway lines and instead arable cultivation was dominant. The peripheral zone of farmsteads was different from the semi-peripheral zone in that extensive agriculture was typical there, and the poorest soils were utilized by pasture management or extensive livestock farming. Overall, the concentric arrangement remained characteristic of the town's agricultural production structure. Based on data from 1927 and 1928, goods transported by wagons and trucks to the inner area of Kecskemét were predominantly produced in the central and semi-peripheral zones of farmsteads, which made more than 90 per cent of the total trade of goods. Moreover, more than half of this two-way trade (i.e. from town to farmsteads and from farmsteads to town) came from the central zone of farmsteads alone. In the peripheral areas less than 50 kilograms was the daily commodity turnover per capita, whereas, in the semi-peripheral zone it was approximately 500 kilograms, and as much as 900 kilograms in the central zone of farmsteads.⁴⁶⁹

All things considered, between World Wars I and II, Kecskemét was a market town in the centre of concentric zones of farmsteads; the fruit and vegetable production of which was not only nationally significant but also internationally sought-after, as well as increasing in volume. This represented both a benefit and a drawback for the town. It was advantageous because it provided a living for the families even in the years of the global economic crisis. However, it was also disadvantageous because this spatial structure raised problems; such as the centralization of the outskirts, the difficulty of infrastructure developments (including the improvement and modernization of roads), and problems related to education and health care.⁴⁷⁰

As a result of the division of land into plots that continued into the 1920s, and the recovering of local economy in the second half of the decade, the proportion of the population living in the outskirts rose to exceptionally high levels (almost 60 per cent).⁴⁷¹ The relationship of the vast majority of families living in the farmsteads with the town became weaker. Although many of them were still connected to the town via bonds of kinship, the economic link was more important at that time. These farmsteads had a symbiotic relationship with the town from an economic perspective. The traditional relationship between the town and farmsteads broke up, and was replaced by farms serving both the export market and local agricultural industry. The market of Kecskemét was built on this new system, and the framework for this was provided by the central zone of farmsteads,⁴⁷² which was operated by many local merchants, especially export traders.

11.8 The town's outskirts after 1945

The town's outskirts remained unchanged until the mid-twentieth century. Due to the introduction of a Soviet-type administrative system after World War II, the town's 950 square kilometre area decreased significantly. When Bács-Kiskun County was established in 1950, the settlements of Bugac, Laki-telek and Nyárlőrinc became independent from Kecskemét. Ágasegyháza, Helvécia, Lászlófalva (today: Szentkirály), Városföld and Hetényegyháza were founded in 1952. Ballószög developed from a part of the town in 1954. Further changes occurred in the 1980s. The autonomy of Hetényegyháza was abolished in 1981, and the settlement was annexed by Kecskemét. Matkó (forming a part of Helvécia) was also incorporated into the territory of the town in 1989. As a consequence, the modern administrative area of Kecskemét became approximately 322 square kilometres.

After World War II, land use in Kecskemét transformed considerably. The 1945 land consolidation and redistribution temporarily gave a new impetus to the establishment of isolated farmsteads. However, beginning with the 1950s, state policy urged the resettlement of farmstead dwellers to the town, as well as the destruction of isolated farmsteads. The forced-pace collectivisation, the introduction of industrial agriculture, the deliberate neglect of modernization and the lack of public utility constructions in the farming zones, as well as the ban on the establishment of new farmsteads, led to the rapid decrease of farming as a lifestyle. The anti-farm state propaganda abated in the 1970s, and constructions were then tolerated. Since the 1970s, many farm owners bought a dwelling house in the town, thus the originally self-sustaining isolated farmsteads turned into appurtenance farms.⁴⁷³ The 1970s and 1980s was the first period of constructing weekend house-like hobby-farms. Groups of hobby gardens developed primarily close to the inner area of Kecskemét, in the zones formerly subjected to intensive viticulture and horticulture (Plate C.9.1).

The areas of Máriahegy, Budaihegy, Vacsihegy, Felsőszéktő and Úrihegy, which were directly adjacent to the town's inner area, were the most dynamically developing suburban parts of Kecskemét. After the regime change, numerous owners moved to isolated farmsteads found in these areas. Furthermore, an increasing number of dwelling houses were built on properties that had been previously used for intensive horticulture. In the area of Budaihegy and Vacsihegy, as no hobby gardens were allocated there in the past decades, there are still some small pieces of

ban építenek lakóházakat. A Budai- és Vacsihegy területén, mivel itt az elmúlt évtizedekben nem került sor hobbikert-osztásokra, még sok helyen fellelhetők kisebb szántók, kertek, gyümölcsösök és tanyák is. Felsőszéktő és Úrihegy korábban egy jóval kevésbé benépesült határrésze volt a városnak, itt egy gyorsabb és dinamikusabb folyamat eredményeként alakult ki a jelenleg tapasztalható beépítés és területhasználat.

Kecskemét távolabbi mai külterületén három nagyobb előváros épült ki: Hetényegyháza, Katonatelep és Kadafalva. Ezek a dinamikus népességnövekedést mutató résztelepülések mindegyike rendelkezik alapszintű alközpontozó szükséges infrastruktúrával, illetve egyre növekvő számú vállalkozással. Mégis, a lakosság nagy része naponta ingázik a belterület munkahelyeire. Kisebb, lassabb ütemű népességfejlődés jellemző és alacsonyabb lakosságszám Matkó, Méntelek, a Halasi úti kiskertek és Talfája, illetve a legkisebb 100 főnél alacsonyabb népességgel rendelkező Szarkás, Borbás és Kisfái területére, melyek a beépítés módjában, intenzitásában is jelentős különbségeket mutatnak (**A.5** és **C.9.2** tábla).⁴⁷⁴

Az elmúlt évtizedek tanyaellenes retorikája, illetve az intenzív külterületi építkezési hullám ellenére a 2011-es népszámlálás adatai alapján Kecskemét rendelkezett Magyarország legnagyobb külterületi tanyasi lakosságával: összesen 8748 fő, azaz a város lakónépességének 7,4%-a élt tanyákon.⁴⁷⁵ Az elmúlt években újra előtérbe került az önellátás, illetve a fenntartható, természetközeli gazdálkodás kialakításának igénye. Érezhetően megnőtt az önellátó gazdálkodás feltételeinek megfelelő méretű birtoktestek, régi tanyabirtokok iránti kereslet, ami azt jelzi, hogy remélhetőleg a hagyományos határhasználati formáknak és gazdálkodási módoknak a jövőben is lesz helyük és szerepük Kecskemét térségében.

Jegyzetek

¹ KT I; Gábor 2006; Ingenia et Studia 2013; Gyenesei 2015; Heltai 1968; Iványosi-Szabó 1990; Iványosi-Szabó 1991; Iványosi-Szabó 1994; Juhász 1998; Juhász 1999; Orosz 1990; KÉL 1992; Sárosi 2011; Sárosi 2016; Szabó 1992; Székelyné 1993; Székelyné 1998; Szilágyi 1993; Szilágyi 2012a; Szilágyi 2012b; Szilágyi 2012c; Szilágyi 2014a; Szilágyi 2014b; Szilágyi 2017.

² Szabályrendeletek. MJ I–II; Kecskeméti testamentumok I–IV; Írott emlékek I–II.

³ KT I.

⁴ Lettrich 1968, 13.

⁵ Bulla–Mendöl 1999, 151.

⁶ Molnár–Fekete–Biró–Kun 2008; Illyés–Bölöni 2007; Biró 2008.

⁷ Molnár–Kun 2000; Szabó 2009; Biró 2008.

⁸ Andrásfalvy 1973.

⁹ Andrásfalvy 1973; Bulla–Mendöl 1999, 152; Fodor 2001.

¹⁰ Kustár–Balázs 2013.

¹¹ Bácskai 2002, 88–89.

¹² Szabó K. 1934, 3.

¹³ <https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=80700020.TV&targetdate=&printTitle=1807.+%C3%A9vi+XX.+t%C3%B6rv%C3%A9nycikk&referer=1000ev>.

¹⁴ Szabó K. 1934, 7.

¹⁵ Pl. Kápolna-rét, Hetényegyháza-Hétfa-erdő, Hetényegyháza-Mogyorós tölgyes, Méntelek-Zombory birtok.

¹⁶ A téma legfrissebb összefoglalása: KT I. 98.

¹⁷ Hornyik 1860, 140–145.

¹⁸ Entz–Genthon–Szappanos 1961, 15–16.

¹⁹ Bátky 1930.

²⁰ Pais 1930. Újabban ld. Kiss 1981, 704.

²¹ Elődeink 1988, 11–13.

²² Székelyné 1993, 10.

²³ Elődeink 1988, 26.

²⁴ Elődeink 1988, 28–29.

²⁵ Hornyik 1860, 72–83.

²⁶ A kérdéskör összefoglalása: KT I. 15.

²⁷ Elődeink 1988, 30–31; KT I. 15.

²⁸ Wilhelm Gábor szíves szóbeli közlése.

²⁹ Elődeink 1988, 40–41; Vaday 2003, 287–288.

³⁰ Székelyné 1993, 10.

³¹ H. Tóth 1990, 151.

³² Wicker et al. 2001, 59, KT I. 25.

³³ Hatalmi központok 2016.

³⁴ Wilhelm Gábor szíves szóbeli közlése.

³⁵ Elődeink 1988, 50; KT I. 26.

³⁶ H. Tóth 1990, 151.

³⁷ Elődeink 1988, 54–55.

³⁸ Elődeink 1988, 61; KT I. 15.

³⁹ KT I. 46.

⁴⁰ Elődeink 1988, 61; H. Tóth 1990, 167; Székelyné 1993, 11; Wicker et al. 2001, 68–69; KT I. 46–47.

⁴¹ Wicker et al. 2001, 59.

⁴² F. Romhányi 2018; Sárosi 2018.

⁴³ Kada 1896.

⁴⁴ KT I. 46.

⁴⁵ KT I. 52–53.

⁴⁶ KT I. 62–64, 67.

⁴⁷ Sz. Wilhelm 2012.

⁴⁸ Laszlovszky 1999; Sárosi 2016.

⁴⁹ Hornyik 1860, 98; Hornyik 1927 [1882], 21–22.

⁵⁰ H. Tóth 1992, 202–203.

⁵¹ Hornyik 1927 [1882], 21.

⁵² Biczó 1976, 350.

⁵³ Biczó 1976.

⁵⁴ Hornyik 1860, 98–99; KT I. 69–70.

⁵⁵ Szabó 1938, 14.

⁵⁶ Laszlovszky 2003; Vadas–Rácz 2010; Vadas 2011.

⁵⁷ Szűcs 1993; Laszlovszky 2003; Rosta 2009; Rosta 2015; Rosta–V. Székely 2014.

arable lands, gardens, orchards and farms. Felsőszéktő and Úrihegy were significantly less populated parts of the town in the past. In these areas, current constructions and land use are the results of a faster and more dynamic process.

In the more distant outer parts of modern Kecskemét, three major suburban settlements developed: Hetényegyháza, Katonatelep and Kadafalva. All these settlement parts have a dynamically increasing population, an essential infrastructure for a local sub-centre, and an increasing number of businesses. In spite of this, the majority of the population commutes to workplaces found in the inner area every day. Matkó, Méntelek, Halasi úti kiskertek (‘Small gardens along the road to Halas’), and Talfája show a slower growth in population and have a smaller number of inhabitants. The same stands for Szarkás, Borbás and Kisfái, with the smallest number of residents (less than one hundred people). There are great differences in the layout and intensity of built-in areas in these settlements (Plates **A.5** and **C.9.2**).⁴⁷⁴

Despite the anti-farm rhetoric in the past decades, and the wave of intensive suburban constructions, the data derived from the 2011 census show that Kecskemét had the largest number of suburban farmstead dwellers in Hungary: a total of 8,748 people (making up 7.4 per cent of the town’s population).⁴⁷⁵ In recent years, there has been a growing need for self-sufficiency and sustainable farming. The demand for landed properties and old isolated farms of an appropriate size has markedly increased; something which hopefully indicates that traditional forms of land use and farming methods will have a place and role in the area of Kecskemét and in the future, as well.

Notes

¹ KT I; Gábor 2006; Ingenia et Studia 2013; Gyenesei 2015; Heltai 1968; Iványosi-Szabó 1990; Iványosi-Szabó 1991; Iványosi-Szabó 1994; Juhász 1998; Juhász 1999; Orosz 1990; KÉL 1992; Sárosi 2011; Sárosi 2016; Szabó 1992; Székelyné 1993; Székelyné 1998; Szilágyi 1993; Szilágyi 2012a; Szilágyi 2012b; Szilágyi 2012c; Szilágyi 2014a; Szilágyi 2014b; Szilágyi 2017.

² Szabályrendeletek. MJ I–II; Kecskeméti testamentumok I–IV; Írott emlékek I–II.

³ KT I.

⁴ Lettrich 1968, 13.

⁵ Bulla–Mendöl 1999, 151.

⁶ Molnár–Fekete–Biró–Kun 2008; Illyés–Bölöni 2007; Biró 2008.

⁷ Molnár–Kun 2000; Szabó 2009; Biró 2008.

⁸ Andrásfalvy 1973.

⁹ Andrásfalvy 1973; Bulla–Mendöl 1999, 152; Fodor 2001.

¹⁰ Kustár–Balázs 2013.

¹¹ Bácskai 2002, 88–89.

¹² Szabó K. 1934, 3.

¹³ <https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=80700020.TV&targetdate=&printTitle=1807.+%C3%A9vi+XX.+t%C3%B6rv%C3%A9nycikk&referer=1000ev>.

¹⁴ Szabó K. 1934, 7.

¹⁵ E.g. Kápolna Meadow, Hetényegyháza-Hétfa Forest, Hetényegyháza-Mogyorós Oak Forest, Méntelek-Zombory Farm.

¹⁶ For the latest summary of the subject: KT I. 98.

¹⁷ Hornyik 1860, 140–145.

¹⁸ Entz–Genthon–Szappanos 1961, 15–16.

¹⁹ Bátky 1930.

²⁰ Pais 1930. More recently, see: Kiss 1981, 704.

²¹ Elődeink 1988, 11–13.

²² Székelyné 1993, 10.

²³ Elődeink 1988, 26.

²⁴ Elődeink 1988, 28–29.

²⁵ Hornyik 1860, 72–83.

²⁶ For a summary of the question: KT I. 15.

²⁷ Elődeink 1988, 30–31; KT I. 15.

²⁸ Oral communication by Gábor Wilhelm.

²⁹ Elődeink 1988, 40–41; Vaday 2003, 287–288.

³⁰ Székelyné 1993, 10.

³¹ H. Tóth 1990, 151.

³² Wicker et al. 2001, 59; KT I. 25.

³³ Hatalmi központok 2016.

³⁴ Oral communication by Gábor Wilhelm.

³⁵ Elődeink 1988, 50; KT I. 26.

³⁶ H. Tóth 1990, 151.

³⁷ Elődeink 1988, 54–55.

³⁸ Elődeink 1988, 61; KT I. 15.

³⁹ KT I. 46.

⁴⁰ Elődeink 1988, 61; H. Tóth 1990, 167; Székelyné 1993, 11; Wicker et al. 2001, 68–69; KT I. 46–47.

⁴¹ Wicker et al. 2001, 59.

⁴² F. Romhányi 2018; Sárosi 2018.

⁴³ Kada 1896.

⁴⁴ KT I. 46.

⁴⁵ KT I. 52–53.

⁴⁶ KT I. 62–64, 67.

⁴⁷ Sz. Wilhelm 2012.

⁴⁸ Laszlovszky 1999; Sárosi 2016.

⁴⁹ Hornyik 1860, 98; Hornyik 1927 [1882], 21–22.

⁵⁰ H. Tóth 1992, 202–203.

⁵¹ Hornyik 1927 [1882], 21.

⁵² Biczó 1976, 350.

⁵³ Biczó 1976.

⁵⁴ Hornyik 1860, 98–99; KT I. 69–70.

⁵⁵ Szabó 1938, 14.

⁵⁶ Laszlovszky 2003; Vadas–Rácz 2010; Vadas 2011.

⁵⁷ Szűcs 1993; Laszlovszky 2003; Rosta 2009; Rosta 2015; Rosta–V. Székely 2014.

⁵⁸ A kunok megtelepedésével, történetével, régészetével könyvtárnyi irodalom foglalkozik. A legfrissebb összefoglalás: Pálóczi-Horváth 2014; Rosta 2015.

⁵⁹ Ladányi 1980; Szűcs 1993; Kubinyi 2000; Gulyás L. Sz. 2014.

⁶⁰ Kenyeres 2008, 62.

⁶¹ 1393: ZSO I. 3215. sz.; 1463: MNL OL DF 283 678, KT I. 107.

⁶² KT I. 110.

⁶³ Kubinyi 2000, 17, 73; KT I. 109–111.

⁶⁴ 1436–1443 között Külső-Szolnok megye ispánja, 1436-ban a kunok bírása, illetve 1439-ig szörényi kapitány. Ld. Engel 1996, 125.

⁶⁵ 1428–1429-ben Külső-Szolnok megye ispánja és a királyi kunok, jászok és tatárok bírása volt. Ld. Engel 1996, 125.

⁶⁶ 1433–1435-ben udvari lovag, majd 1456-ban regéci várnagyként szerepel. Ld. Engel 1996, 125.

⁶⁷ KT I. 118–119; Hatházi 2006.

⁶⁸ *in Cimiterio p[ar]ochialis Eccl[es]ie Beati Nico[la]j et confessoris in opido Kechkemeth.* Balyi 1936, 93.

⁶⁹ Békefi 1910, 421–422.

⁷⁰ KT I. 67–68.

⁷¹ Hornyik 1860, 199.

⁷² Hornyik, 1861, 225–226.

⁷³ Székelyné 1993; Szakály 2001, 331.

⁷⁴ Mészáros 1979; Szakály 2001; KT I. 180–182.

⁷⁵ Káldy-Nagy 1977; Káldy-Nagy 1985.

⁷⁶ Vö. 2. jegyzet.

⁷⁷ Káldy-Nagy 1985, 349.

⁷⁸ MJ I; MJ II.

⁷⁹ Ld. MJ I. 115; MJ I. 120.

⁸⁰ MJ I. 67; MJ I. 177; Bél 1982 [1737], 14–16.

⁸¹ Török Történetírók I. 1893, 270.

⁸² 1592: *tized népe* (MJ I. 31.); 1594: *tized végzése* (MJ I. 37.).

⁸³ Bálintné 1979, 20–21; KT I. 184–185; Iványosi-Szabó 2002, 308–309.

⁸⁴ Szakály 2001, 342.

⁸⁵ Bálintné 1979, 8–9; Káldy-Nagy 1985, 347–348; Szakály 2001, 339–346; KT I. 173–178.

⁸⁶ Török állami fejadó, melyet meghatározott vagyonnal rendelkező nem muszlim férfiakra szabtak ki.

⁸⁷ Szakály 1981; Szakály 1995, 27.

⁸⁸ Szakály 1995, 37, 44, 47, 51, 55; Szakály 2001, 339–346.

⁸⁹ Szakály 2001, 342–343; KT I. 173–175.

⁹⁰ Káldy-Nagy 1977, 175; KT I. 175.

⁹¹ Szakály 1995.

⁹² KT I. 175–178.

⁹³ Szakály 1995, 71, 74–76.

⁹⁴ Iványosi-Szabó 2008, 66–73.

⁹⁵ Hornyik 1861, 341; Káldy-Nagy 1985, 347–350.

⁹⁶ Iványosi-Szabó 1991, 31.

⁹⁷ Biczó 1976; Juhász 1999, 50; Bardoly–Haris 2006, 70–71.

⁹⁸ Mészáros 1979, 158; KT I. 159.

⁹⁹ Tüskés 2008, 13.

¹⁰⁰ Haraszti–Kerényi–Szögi 2016–2017, 237, 399, 436, 438.

¹⁰¹ Iványosi-Szabó 2002, 574.

¹⁰² Biczó 1976.

¹⁰³ Biczó 1976; Historia Domus, 14–15.

¹⁰⁴ Juhász 1999, 57.

¹⁰⁵ Juhász 1999, 58.

¹⁰⁶ Entz–Genthon–Szappanos 1961, 33.

¹⁰⁷ Szakály 2001, 408–414.

¹⁰⁸ MJ I. 46.

¹⁰⁹ KT I. 183; Borosy et al. 1998, 30. sz.

¹¹⁰ Iványosi-Szabó 2002, 358.

¹¹¹ MJ I. 68.

¹¹² MJ II. 43–44.

¹¹³ MJ I. 115.

¹¹⁴ MJ I. 145–146.

¹¹⁵ MJ II. 43–44.

¹¹⁶ Molnár 2016.

¹¹⁷ Varga et al. 2015; Molnár 2016.

¹¹⁸ Mészáros 1979, 95; KT I. 426.

¹¹⁹ MJ I. 123; MJ I. 124; MJ I. 137.

¹²⁰ A töröktől való visszafoglalás és a Rákóczi-szabadságharc korának részletes történetére ld. KT I. 229–272.

¹²¹ KT I. 483.

¹²² KT I. 485–486.

¹²³ Petri 1975.

¹²⁴ Ö. Kovács 1996, 37–42.

¹²⁵ KT I. 489–491.

¹²⁶ Vályi 1982 [1799].

¹²⁷ Péterné 2011a.

¹²⁸ Iványosi-Szabó 2008, 64.

¹²⁹ KT I. 339–340.

¹³⁰ Iványosi-Szabó 1991, 83, 89.

¹³¹ Bél 1982 [1787], 15.

¹³² MJ II. 8.

¹³³ KT I. 340, 197. jegyzet.

¹³⁴ Szappanos–Entz–Genthon 1961, 43–44.

¹³⁵ MJ II. 47.

¹³⁶ Iványosi-Szabó 1991, 68.

¹³⁷ Iványosi-Szabó 1991, 114, 143.

¹³⁸ KT I. 342.

¹³⁹ KT I. 342.

¹⁴⁰ Entz–Genthon–Szappanos 1961, 44.

¹⁴¹ Bálintné 1987, 87–90.

¹⁴² MJ II. 202.

¹⁴³ Entz–Szappanos–Genthon 1961, 44.

¹⁴⁴ Bél 1982 [1787], 14–15.

¹⁴⁵ Biczó 1976; Juhász 1999, 51.

¹⁴⁶ Jernyei-Kiss 2015; Székelyné 2016.

¹⁴⁷ KT I. 621.

¹⁴⁸ Lóránd 1975a; Lóránd 1975b.

⁵⁸ Publications on the settlement, history and archaeology of the Cumans could fill libraries. For the most recent summaries: Pálóczi-Horváth 2014; Rosta 2015.

⁵⁹ Ladányi 1980; Szűcs 1993; Kubinyi 2000; Gulyás L. Sz. 2014.

⁶⁰ Kenyeres 2008, 62.

⁶¹ 1393: ZSO I. No. 3215; 1463: MNL OL DF 283.678; KT I. 107.

⁶² KT I. 110.

⁶³ Kubinyi 2000, 17, 73; KT I. 109–111.

⁶⁴ He was the count (*ispán, comes*) of Külső-Szolnok County between 1436 and 1443, the judge of the Cumans in 1436, and the castellan of Szörény to 1439. See: Engel 1996, 125.

⁶⁵ He was the count (*ispán, comes*) of Külső-Szolnok County, and the judge of the royal Cumans, Iasi and Mongols in 1428–1429. See: Engel 1996, 125.

⁶⁶ He was a knight at the royal court between 1433 and 1435. Later, in 1456 he is mentioned as the castellan of Regéc. See: Engel 1996, 125.

⁶⁷ KT I. 118–119; Hatházi 2006.

⁶⁸ *in Cimiterio p[ar]ochialis Eccl[es]ie Beati Nico[la]j et confessoris in opido Kechkemeth.* Id. Balyi 1936, 93.

⁶⁹ Békefi 1910, 421–422.

⁷⁰ KT I. 67–68.

⁷¹ Hornyik 1860, 199.

⁷² Hornyik 1861, 225–226.

⁷³ Székelyné 1993; Szakály 2001, 331.

⁷⁴ Mészáros 1979; Szakály 2001; KT I. 180–182.

⁷⁵ Káldy-Nagy 1977; Káldy-Nagy 1985.

⁷⁶ Cf. note 2.

⁷⁷ Káldy-Nagy 1985, 349.

⁷⁸ MJ I; MJ II.

⁷⁹ See: MJ I. 115; MJ I. 120.

⁸⁰ MJ I. 67; MJ I. 177; Bél 1982 [1737], 14–16.

⁸¹ Török Történetírók I. 270.

⁸² 1592: *people of the tenth* (MJ I. 31.); 1594: *decision of the tenth* (MJ I. 37.).

⁸³ Bálintné 1979, 20–21; KT I. 184–185; Iványosi-Szabó 2002, 308–309.

⁸⁴ Szakály 2001, 342.

⁸⁵ Bálintné 1979, 8–9; Káldy-Nagy 1985, 347–348; Szakály 2001, 339–346; KT I. 173–178.

⁸⁶ It was a per capita tax levied by the Ottoman State on non-Muslim male subjects with a certain amount of property.

⁸⁷ Szakály 1981; Szakály 1995, 27.

⁸⁸ Szakály 1995, 37, 44, 47, 51, 55; Szakály 2001, 339–346.

⁸⁹ Szakály 2001, 342–343; KT I. 173–175.

⁹⁰ Káldy-Nagy 1977, 175; KT I. 175.

⁹¹ Szakály 1995.

⁹² KT I. 175–178.

⁹³ Szakály 1995, 71, 74–76.

⁹⁴ Iványosi-Szabó 2008, 66–73.

⁹⁵ Hornyik 1861, 341; Káldy-Nagy 1985, 347–350.

⁹⁶ Iványosi-Szabó 1991, 31.

⁹⁷ Biczó 1976; Juhász 1999, 50; Bardoly–Haris 2006, 70–71.

⁹⁸ Mészáros 1979, 158; KT I. 159.

⁹⁹ Tüskés 2008, 13.

¹⁰⁰ Haraszti–Kerényi–Szögi 2016–2017, 237, 399, 436, 438.

¹⁰¹ Iványosi-Szabó 2002, 574.

¹⁰² Biczó 1976.

¹⁰³ Biczó 1976; Historia Domus 14–15.

¹⁰⁴ Juhász 1999, 57.

¹⁰⁵ Juhász 1999, 58.

¹⁰⁶ Entz–Genthon–Szappanos 1961, 33.

¹⁰⁷ Szakály 2001, 408–414.

¹⁰⁸ MJ I. 46.

¹⁰⁹ KT I. 183; Borosy et al. 1998, No. 30.

¹¹⁰ Iványosi-Szabó 2002, 358.

¹¹¹ MJ I. 68.

¹¹² MJ II. 43–44.

¹¹³ MJ I. 115.

¹¹⁴ MJ I. 145–146.

¹¹⁵ MJ II. 43–44.

¹¹⁶ Molnár 2016.

¹¹⁷ Varga et al. 2015; Molnár 2016.

¹¹⁸ Mészáros 1979, 95; KT I. 426.

¹¹⁹ MJ I. 123.; MJ I. 124.; MJ I. 137.

¹²⁰ On the history of the eras of the reoccupation from the Ottomans and Rákóczi’s War of Independence, see in detail: KT I. 229–272.

¹²¹ KT I. 483.

¹²² KT I. 485–486.

¹²³ Petri 1975.

¹²⁴ Ö. Kovács 1996, 37–42.

¹²⁵ KT I. 489–491.

¹²⁶ Vályi 1982 [1799].

¹²⁷ Péterné 2011a.

¹²⁸ Iványosi-Szabó 2008, 64.

¹²⁹ KT I. 339–340.

¹³⁰ Iványosi-Szabó 1991, 83; 89.

¹³¹ Bél 1982 [1787], 15.

¹³² MJ II. 8.

¹³³ KT I. 340, note 197.

¹³⁴ Szappanos–Entz–Genthon 1961, 43–44.

¹³⁵ MJ II. 47.

¹³⁶ Iványosi-Szabó 1991, 68.

¹³⁷ Iványosi-Szabó 1991, 114, 143.

¹³⁸ KT I. 342.

¹³⁹ KT I. 342.

¹⁴⁰ Entz–Genthon–Szappanos 1961, 44.

¹⁴¹ Bálintné 1987, 87–90.

¹⁴² MJ II. 202.

¹⁴³ Entz–Szappanos–Genthon 1961, 44.

¹⁴⁴ Bél 1982 [1787], 14–15.

¹⁴⁵ Biczó 1976; Juhász 1999, 51.

¹⁴⁶ Jernyei-Kiss 2015; Székelyné 2016.

¹⁴⁷ KT I. 621.

¹⁴⁸ Lóránd 1975a; Lóránd 1975b.

¹⁴⁹ Cserepes Cassarmeban lakó lovas verbung Ld. MJ II. 186.
¹⁵⁰ Ld. MJ II. 80; MJ II. 349.
¹⁵¹ Kecskemét Anno, 180.
¹⁵² KT I. 317–318.
¹⁵³ A kecskeméti szélmalмок történetéhez Ld. Szabó K. 1989.
¹⁵⁴ KT I. 355.
¹⁵⁵ Például Gellén Miklós 1736-ban Bajáról költözött Kecskemétre a háborús idők miatt, „s ott volt faházát szétszedvén, anyagát Kecskemétre hordatta s ezen fákából állította fel azon házát, melyben most özvegye lakik”. MJ II. 107.
¹⁵⁶ KT I. 356.
¹⁵⁷ MJ II. 10; MJ II. 47; MJ II. 13, 151; MJ II. 400.
¹⁵⁸ Első említése 1765-ből való. MJ II. 201.
¹⁵⁹ Ez az épület 1785-ben leégett. MJ II. 276.
¹⁶⁰ 1785-ben Tot Pálnét 12 korbácsütésre ítélték bordélyház tartása miatt. MJ II. 271; 1789-ben Bajusz Jánost büntették 12 korbácsütésre, mivel többszöri figyelmeztetés ellenére bordélyházat tartott. MJ II. 32; 1790-ben Csákándinét és a nála talált rossz erkölcsű személyeket büntettek 12 korbácsütésre a piacon bordélyház tartása miatt. MJ II. 325.
¹⁶¹ Lukácsi 1968.
¹⁶² Entz–Genthon–Szappanos 1961, 44.
¹⁶³ 1806-ban említik. MJ II. 117.
¹⁶⁴ MJ II. 117.
¹⁶⁵ MJ I. 176.
¹⁶⁶ Iványosi-Szabó 1991, 60.
¹⁶⁷ Első említése 1734-ből ismert. KT I. 356.
¹⁶⁸ Szabó K.1989.
¹⁶⁹ Székelyné 1993, 33; KT I. 361.
¹⁷⁰ Juhász 1999, 62–63.
¹⁷¹ Juhász 1999, 163–171; KT I. 621.
¹⁷² Juhász 1999, 76–77.
¹⁷³ Juhász 1999, 88.
¹⁷⁴ *Tabula Hungariae ab quatuor latera per Lazarum quondam Thomae Strigoniensis Cardinalis secretarii...* Országos Széchényi Könyvtár M 136.
¹⁷⁵ *Karte des Königreichs Ungarn des Wolfgang Lazius* 1556. Hadtörténeti Intézet és Múzeum B IX a.
¹⁷⁶ *Nova totius Ungariae*, Matthias Zündt. American Geographical Society Library Digital Map Collection. <https://www.wdl.org/en/item/6761/> (hozzáférés időpontja: 2018. 08.15.).
¹⁷⁷ Gróf 2014.
¹⁷⁸ Fallenbüchl 1978.
¹⁷⁹ *Mappa Unitarum Comitatum Pestiensis Pilisiensis et Solthensis, Non Minus Districtum Cumanorum Minorum.* szerző ismeretlen. 1740. Országos Széchényi Könyvtár, TK 1086.
¹⁸⁰ *Mappa specialissima regionibus coeli juxta recentissimas observ: astronomicas accomodata I. Regni Hungariae Comitatum Pest Pilis et Solth.* Antonius Balla. 1793. MNL OL S12 Div. 10 No. 76: 1–2; *Accurata delineatio situm seu cubitum viae postalis, ac una commercialis quae inter oppida Kecskeméth et Félegyháza intercedit una cum punctis illis, in quibus in quaestione existentia loca physica nimirum verum situantur repraesentans*, 1788, Antonius Balla. MNL OL S 12 Div. XVIII No. 0023.
¹⁸¹ Ketskemet és K. Körös között fekvő puszták, melyeket különböző esztendőkből rész szerént felmért, és másolt, 1831-dik esztendőben egygyüvé rajzolta Kun István, 1831, Kun István. MNL OL S 70 No. 0014.
¹⁸² Erdélyi 2004.
¹⁸³ KSH 1960, 120; Bácskai–Nagy 1984, 47; vö. KSH 1993, 149; OMKSH 1871.
¹⁸⁴ Teleki 1796, 105; vö. Vályi 1799, 325–326; Fényes 1984 [1851], 191–192.
¹⁸⁵ A tizedekről lásd: Erdélyi 2004, 19–20.
¹⁸⁶ Vö. Teleki 1796, 101; Novák 2014.
¹⁸⁷ Juhász 1998, 159.
¹⁸⁸ Iványosi-Szabó 1991, 161.
¹⁸⁹ Uo.
¹⁹⁰ Juhász 1998, 124.
¹⁹¹ Szabó A. 1992, 100.
¹⁹² Szokolay Hártó 1846, 150.
¹⁹³ Szabó A. 1992, 100.
¹⁹⁴ Vö. Csányi 1840e, 83; Szabó A. 1992, 99; Juhász 1998, 124.
¹⁹⁵ Vö. KSH 1960, 120.
¹⁹⁶ Szabó A. 1992, 100. vs. Szokolay Hártó 1846, 150.
¹⁹⁷ Vö. Bereznai 2001, 145–146.
¹⁹⁸ Vö. Szabó A. 1992, 101.
¹⁹⁹ Szokolay Hártó 1846, 151.
²⁰⁰ Csányi 1840e, 83.
²⁰¹ Vö. uo.
²⁰² Vö. Beluszky 2001.
²⁰³ Vö: Juhász 1998, 161.
²⁰⁴ MSK Ús. 42. kötet, 198–199.
²⁰⁵ KÉL 1992.
²⁰⁶ Vö. Csányi 1840e, 83.
²⁰⁷ Hornyik 1927 [1882], 20.
²⁰⁸ Uo.
²⁰⁹ Vö. Bereznai 2001, 157.
²¹⁰ Vö. Hornyik 1927 [1882], 19–30; Erdélyi 2004, 17–18.
²¹¹ Szokolay Hártó 1846, 151; vö. Hajagos 1887, 590.
²¹² Szokolay Hártó 1846, 151.
²¹³ Erdélyi 2004, 18.
²¹⁴ Hornyik 1927 [1882], 27.
²¹⁵ Vö. Szabó A. 1992, 107; Hornyik 1927 [1882], 27; Juhász 1998, 161; Rácz L. 2008.
²¹⁶ Iványosi-Szabó 1993, 10.
²¹⁷ Uo. 22–23.
²¹⁸ Uo. 28.
²¹⁹ Vö. uo. 10; Juhász 1998, 136; Iványosi-Szabó 1994, 318.
²²⁰ Harangi 2015; Kern 2010.
²²¹ Rácz L. 2008; vö. Szegedi 2002, 42.
²²² Szokolay Hártó 1846, 161.
²²³ Uo. 162.
²²⁴ Juhász 1998, 248.
²²⁵ Hornyik 1927 [1882], 25.
²²⁶ Uo.
²²⁷ Csányi 1840e, 83.

¹⁴⁹ Cserepes Cassarmeban lakó lovas verbung [a cavalryman living in the Cserepes Barracks]. See: MJ II. 186.
¹⁵⁰ Ld. MJ II. 80; MJ II. 349.
¹⁵¹ Kecskemét Anno, 180.
¹⁵² KT I. 317–318.
¹⁵³ On the history of windmills in Kecskemét, see: Szabó K. 1989.
¹⁵⁴ KT I. 355.
¹⁵⁵ In 1736, for example, Miklós Gellén moved from Baja to Kecskemét due to warfare. “He had his timber framed house taken apart, and had its material transported to Kecskemét. From the timber, he built his house, which is currently occupied by his widow.” MJ II. 107.
¹⁵⁶ KT I. 356.
¹⁵⁷ MJ II. 10; MJ II. 47; MJ II. 13, 151; MJ II. 400.
¹⁵⁸ It was first mentioned in 1765. MJ II. 201.
¹⁵⁹ This building burned down in 1785. MJ II. 276.
¹⁶⁰ In 1785, the wife of Pál Tot was sentenced to twelve lashes for running a brothel, MJ II. 271. In 1789, János Bajusz was sentenced to twelve lashes, because he ran a brothel despite repeated warnings, MJ II. 32. In 1790, the wife of Csákándi and women with bad reputation found in her house were sentenced to twelve lashes for the keeping of a brothel at the marketplace, MJ II. 325.
¹⁶¹ Lukácsi 1968.
¹⁶² Entz–Genthon–Szappanos 1961, 44.
¹⁶³ It was mentioned in 1806. MJ II. 117.
¹⁶⁴ MJ II. 117.
¹⁶⁵ MJ I. 176.
¹⁶⁶ Iványosi-Szabó 1991, 60.
¹⁶⁷ It was first mentioned in 1734. KT I. 356.
¹⁶⁸ Szabó K.1989.
¹⁶⁹ Székelyné 1993, 33; KT I. 361.
¹⁷⁰ Juhász 1999, 62–63.
¹⁷¹ Juhász 1999, 163–171; KT I. 621.
¹⁷² Juhász 1999, 76–77.
¹⁷³ Juhász 1999, 88.
¹⁷⁴ *Tabula Hungariae ab quatuor latera per Lazarum quondam Thomae Strigoniensis Cardinalis secretarii...* National Széchényi Library M 136.
¹⁷⁵ *Karte des Königreichs Ungarn des Wolfgang Lazius*, 1556. Military History Institute and Museum, Map Collection B IX a.
¹⁷⁶ *Nova totius Ungariae* by Matthias Zündt. American Geographical Society Library Digital Map Collection. <https://www.wdl.org/en/item/6761/>.
¹⁷⁷ Gróf 2014.
¹⁷⁸ Fallenbüchl 1978.
¹⁷⁹ *Mappa Unitarum Comitatum Pestiensis Pilisiensis et Solthensis, Non Minus Districtum Cumanorum Minorum*, 1740, by unknown author. National Széchényi Library, Map Collection 1086.
¹⁸⁰ *Mappa specialissima regionibus coeli juxta recentissimas observ: astronomicas accomodata I. Regni Hungariae Comitatum Pest Pilis et Solth*, 1739, by Antonius Balla. Hungarian National Archives, National Archives of Hungary S 12 Div. 10 No. 76: 1–2. *Accurata delineatio situm seu cubitum viae postalis, ac una commercialis quae inter oppida Kecskeméth et Félegyháza intercedit una cum punctis illis, in quibus in quaestione existentia loca physica nimirum verum situantur repraesentans*, 1788, by Antonius Balla. Hungarian National Archives, National Archives of Hungary S 12 Div. XVIII No. 0023.
¹⁸¹ Ketskemet és K. Körös között fekvő puszták, melyeket különböző esztendőkből rész szerént felmért, és másolt, 1831-dik esztendőben egygyüvé rajzolta Kun István [The map of deserted lands between Kecskemét Nagykőrös, drawn and copied in different years, and compiled by István Kun in 1831], 1831, by István Kun. Hungarian National Archives, National Archives of Hungary S 70 No. 0014.
¹⁸² Erdélyi 2004.
¹⁸³ KSH 1960, 120; Bácskai–Nagy 1984, 47; *cf.* KSH 1993, 149; OMKSH 1871.
¹⁸⁴ Teleki 1796, 105; *cf.* Vályi 1799, 325–326; Fényes 1984 [1851], 191–192.
¹⁸⁵ On the tenths see: Erdélyi 2004, 19–20.
¹⁸⁶ *Cf.* Teleki 1796, 101; Novák 2014.
¹⁸⁷ Juhász 1998, 159.
¹⁸⁸ Iványosi-Szabó 1991, 161.
¹⁸⁹ *Ibid.*
¹⁹⁰ Juhász 1998, 124.
¹⁹¹ Szabó A. 1992, 100.
¹⁹² Szokolay Hártó 1846, 150.
¹⁹³ Szabó A. 1992, 100.
¹⁹⁴ *Cf.* Csányi 1840e, 83; Szabó A. 1992, 99; Juhász 1998, 124.
¹⁹⁵ *Cf.* KSH 1960, 120.
¹⁹⁶ Szabó A. 1992, 100. *Cf.* Szokolay Hártó 1846, 150.
¹⁹⁷ *Cf.* Bereznai 2001, 145–146.
¹⁹⁸ *Cf.* Szabó A. 1992, 101.
¹⁹⁹ Szokolay Hártó 1846, 151.
²⁰⁰ Csányi 1840e, 83.
²⁰¹ *Cf. ibid.*
²⁰² *Cf.* Beluszky 2001.
²⁰³ *Cf.* Juhász 1998, 161.
²⁰⁴ MSK new ser. vol. 42, 198–199.
²⁰⁵ KÉL 1992.
²⁰⁶ *Cf.* Csányi 1840e, 83.
²⁰⁷ Hornyik 1927 [1882], 20.
²⁰⁸ *Ibid.*
²⁰⁹ *Cf.* Bereznai 2001, 157.
²¹⁰ *Cf.* Hornyik 1927 [1882], 19–30; Erdélyi 2004, 17–18.
²¹¹ Szokolay Hártó 1846, 151. *Cf.* Hajagos 1887, 590.
²¹² Szokolay Hártó 1846, 151.
²¹³ Erdélyi 2004, 18.
²¹⁴ Hornyik 1927 [1882], 27.
²¹⁵ *Cf.* Szabó A. 1992, 107; Hornyik 1927 [1882], 27; Juhász 1998, 161; Rácz L. 2008.
²¹⁶ Iványosi-Szabó 1993, 10.
²¹⁷ *Ibid.* 22–23.
²¹⁸ *Ibid.* 28.
²¹⁹ *Cf. ibid.* 10; Juhász 1998, 136; Iványosi-Szabó 1994, 318.
²²⁰ Harangi 2015; Kern 2010.
²²¹ Rácz L. 2008. *Cf.* Szegedi 2002, 42.
²²² Szokolay Hártó 1846, 161.
²²³ *Ibid.* 162.

- ²²⁸ Szokolay Hártó 1846, 163.
- ²²⁹ Iványosi-Szabó 1994, 160–161.
- ²³⁰ Csányi 1840d, 79.
- ²³¹ Uo.
- ²³² Iványosi-Szabó 1998, 406–407.
- ²³³ Szokolay Hártó 1846, 170.
- ²³⁴ Uo. vö. Erdélyi 2004, 38.
- ²³⁵ Entz–Genthon–Szappanos 1961, 50.
- ²³⁶ Borossay 2006, 64; vö. Entz–Genthon–Szappanos 1961, 50.
- ²³⁷ Borossay 2006, 79.
- ²³⁸ Szokolay Hártó 1846, 179.
- ²³⁹ Entz–Genthon–Szappanos 1961, 50.
- ²⁴⁰ Juhász 1998, 198–199.
- ²⁴¹ Szokolay Hártó 1846, 167.
- ²⁴² Mikszáth 2005 [1907], 38–47.
- ²⁴³ Vö. Juhász 1998, 197; Gyergyádesz 2005, 38–39; Entz–Genthon–Szappanos 1961, 50.
- ²⁴⁴ Juhász 1998, 174; Gyergyádesz 2005, 36–37; Reiszig–Haraszthy 1911, 337.
- ²⁴⁵ Iványosi-Szabó 1994, 258; vö. Entz–Genthon–Szappanos 1961, 50.
- ²⁴⁶ Juhász 1998, 174, 176.
- ²⁴⁷ Teleki 1796, 100.
- ²⁴⁸ Szokolay Hártó 1846, 158; vö. Csányi 1840e, 83; Ö. Kovács 1996, 72. (uo. 186. végjegyzet); Entz–Genthon–Szappanos 1961, 64.
- ²⁴⁹ Szokolay Hártó 1846, 158–159.
- ²⁵⁰ Uo. 159–160.
- ²⁵¹ KÉL 1992.
- ²⁵² Szokolay Hártó 1846, 158.
- ²⁵³ VU 30, 3, 23–24, (1883. január 14.) vö. Mikszáth 2005 [1907], 43–44.
- ²⁵⁴ Iványosi-Szabó 1994, 259.
- ²⁵⁵ KÉL 1992; vö. Szokolay Hártó 1846, 170.
- ²⁵⁶ Szokolay Hártó 1846, 170.
- ²⁵⁷ Kubinyi–Vahot 1853, 119.
- ²⁵⁸ Vö. Entz–Genthon–Szappanos 1961, 53; KÉL 1992; Foghtúy 2000, 94–99.
- ²⁵⁹ Stracke 2011, 179.
- ²⁶⁰ Entz–Genthon–Szappanos 1961, 54.
- ²⁶¹ Vö. Stracke 2011, 180.
- ²⁶² BH 1, 102, 502 (1853. április 29.).
- ²⁶³ Eperjessy 1979, 646.
- ²⁶⁴ Csányi 1840e, 82.
- ²⁶⁵ Szilágyi 2012b, 35.
- ²⁶⁶ Molnár 2015, 141.
- ²⁶⁷ Kövér 1998, 349–350.
- ²⁶⁸ MMÁ 1865.
- ²⁶⁹ Vö. KÉL 1992.
- ²⁷⁰ Vö. Varga 2018, 19.
- ²⁷¹ Lovas 2006, 61.
- ²⁷² Juhász 1998, 131.
- ²⁷³ MNL BKML, XV.1.a.1, 108, 0589.
- ²⁷⁴ Erdélyi 2004, 28.
- ²⁷⁵ Péterné 2015, 18. (uo. 15. lábjegyzet); vö. Erdélyi 2004, 41–42.
- ²⁷⁶ Erdélyi 2004, 84–86.
- ²⁷⁷ Idézi Péterné 2015, 59–60. (uo. 62. lábjegyzet).
- ²⁷⁸ Szabó A. 1992, 113–114.
- ²⁷⁹ Péterné 2015, 60. (uo. 61. lábjegyzet).
- ²⁸⁰ Hornyik 1927 [1882], 26.
- ²⁸¹ Uo. 27.
- ²⁸² Uo. 25.
- ²⁸³ Varinszky 1935, 102–104.
- ²⁸⁴ MNL BKML, IV.1607.a, 1870. kgy. jkv. 358. tétel. MNL BKML, IV.1903.a, 1872. kgy. jkv. 364. tétel.
- ²⁸⁵ MNL BKML, IV.1908.j, Nr. 14.
- ²⁸⁶ KÉSZ 1881, 50.
- ²⁸⁷ Uo. 49.
- ²⁸⁸ KÉL 1992, vö. Péterné Fehér 1996, [21.]
- ²⁸⁹ MNL BKML, IV.1903.a, 1897. kgy. jkv. 14. tétel.
- ²⁹⁰ MNL BKML, IV.1914.b, 3. sorozat, 69. doboz, 2. tétel, Szabályozási jkv. 1870.
- ²⁹¹ Sümegi 1987, 357–422; Novák 1989; Borossay 2006, 60–82; Szilágyi 2012a, 135–141.
- ²⁹² MNL BKML, XV.1.a.1, 95. tekercs, Nr. 0539, 0542, 0545. vö. uo. 101. tekercs, Nr. 0548.
- ²⁹³ Juhász 1998, 291.
- ²⁹⁴ Hlbocsányi–Péterné 2013, 106, vö. Hlbocsányi 2017.
- ²⁹⁵ Hlbocsányi 2014, 16–18.
- ²⁹⁶ Juhász 1998, 311.
- ²⁹⁷ Uo. 339.
- ²⁹⁸ Hlbocsányi–Péterné 2013, 108–109.
- ²⁹⁹ Uo. 110.
- ³⁰⁰ Juhász 1998, 131–132.
- ³⁰¹ Hlbocsányi–Péterné 2013, 107–108.
- ³⁰² Uo. 109.
- ³⁰³ Péterné–Tánczos 2000, 54.
- ³⁰⁴ Juhász 1998, 132.
- ³⁰⁵ MSK Úf. 1. kötet, 3.
- ³⁰⁶ MNL BKML, IV.1903.a, 1897. kgy. jkv. 14. tétel.
- ³⁰⁷ Szabó A. 1992, 132; vö. MTIH 1887–1919. (1911. július 8.)
- ³⁰⁸ Vö. Borsy 1998, 116–119.
- ³⁰⁹ Szeidovitz 1984, 79.
- ³¹⁰ MSK Ús. 42. kötet, 198–199; Kemény 2011; Uő 2014.
- ³¹¹ MTIH 1887–1919. (1911. július 10.)
- ³¹² Kemény 2014.
- ³¹³ Réthly 1912b, 35; vö. Ballenegger 1911; Cholnoky 1911; Réthly 1911, 1912a, 1912b; Sándy 1911; Berghold 1924; VU 58, 29, 573–575. (1911. július 16.)
- ³¹⁴ Entz–Genthon–Szappanos 1961, 67.
- ³¹⁵ MNL BKML, XV.1a.1, 120. tekercs, Nr. 0651; MTIH 1887–1919. (1911. július 8.); vö. Székelyné 2011; Kemény 2011.
- ³¹⁶ VU 58, 29, 574. (1911. július 16.)
- ³¹⁷ Kemény 2013, 300.
- ³¹⁸ Kemény 2011, 134. jegyzet.
- ³¹⁹ VU 59, 27, 540–541. (1912. július 7.)
- ³²⁰ Székelyné 2011, 73.
- ²²⁴ Juhász 1998, 248.
- ²²⁵ Hornyik 1927 [1882], 25.
- ²²⁶ *Ibid.*
- ²²⁷ Csányi 1840e, 83.
- ²²⁸ Szokolay Hártó 1846, 163.
- ²²⁹ Iványosi-Szabó 1994, 160–161.
- ²³⁰ Csányi 1840d, 79.
- ²³¹ *Ibid.*
- ²³² Iványosi-Szabó 1998, 406–407.
- ²³³ Szokolay Hártó 1846, 170.
- ²³⁴ *Ibid.* cf. Erdélyi 2004, 38.
- ²³⁵ Entz–Genthon–Szappanos 1961, 50.
- ²³⁶ Borossay 2006, 64. Cf. Entz–Genthon–Szappanos 1961, 50.
- ²³⁷ Borossay 2006, 79.
- ²³⁸ Szokolay Hártó 1846, 179.
- ²³⁹ Entz–Genthon–Szappanos 1961, 50.
- ²⁴⁰ Juhász 1998, 198–199.
- ²⁴¹ Szokolay Hártó 1846, 167.
- ²⁴² Mikszáth 2005 [1907], 38–47.
- ²⁴³ Cf. Juhász 1998, 197; Gyergyádesz 2005, 38–39; Entz–Genthon–Szappanos 1961, 50.
- ²⁴⁴ Juhász 1998, 174; Gyergyádesz 2005, 36–37; Reiszig–Haraszthy 1911, 337.
- ²⁴⁵ Iványosi-Szabó 1994, 258. Cf. Entz–Genthon–Szappanos 1961, 50.
- ²⁴⁶ Juhász 1998, 174, 176.
- ²⁴⁷ Teleki 1796, 100.
- ²⁴⁸ Szokolay Hártó 1846, 158. Cf. Csányi 1840e, 83; Ö. Kovács 1996, 72. (*ibid.* end note 186); Entz–Genthon–Szappanos 1961, 64.
- ²⁴⁹ Szokolay Hártó 1846, 158–159.
- ²⁵⁰ *Ibid.* 159–160.
- ²⁵¹ KÉL 1992.
- ²⁵² Szokolay Hártó 1846, 158.
- ²⁵³ VU 30, 3, 23–24, (14 January 1883) Cf. Mikszáth 2005 [1907], 43–44.
- ²⁵⁴ Iványosi-Szabó 1994, 259.
- ²⁵⁵ KÉL 1992. Cf. Szokolay Hártó 1846, 170.
- ²⁵⁶ Szokolay Hártó 1846, 170.
- ²⁵⁷ Kubinyi–Vahot 1853, 119.
- ²⁵⁸ Cf. Entz–Genthon–Szappanos 1961, 53; KÉL 1992; Foghtúy 2000, 94–99.
- ²⁵⁹ Stracke 2011, 179.
- ²⁶⁰ Entz–Genthon–Szappanos 1961, 54.
- ²⁶¹ Cf. Stracke 2011, 180.
- ²⁶² BH 1, 102, 502 (29 April 1853)
- ²⁶³ Eperjessy 1979, 646.
- ²⁶⁴ Csányi 1840e, 82.
- ²⁶⁵ Szilágyi 2012b, 35.
- ²⁶⁶ Molnár 2015, 141.
- ²⁶⁷ Kövér 1998, 349–350.
- ²⁶⁸ MMÁ 1865.
- ²⁶⁹ Cf. KÉL 1992.
- ²⁷⁰ Cf. Varga 2018, 19.
- ²⁷¹ Lovas 2006, 61.
- ²⁷² Juhász 1998, 131.
- ²⁷³ MNL BKML, XV-1-a-1, 108, Nr. 0589.
- ²⁷⁴ Erdélyi 2004, 28.
- ²⁷⁵ Péterné 2015, 18. (*ibid.* note 15). Cf. Erdélyi 2004, 41–42.
- ²⁷⁶ Erdélyi 2004, 84–86.
- ²⁷⁷ Cited by Péterné 2015, 59–60. (*ibid.* note 62).
- ²⁷⁸ Szabó A. 1992, 113–114.
- ²⁷⁹ Péterné 2015, 60. (*ibid.* note 61).
- ²⁸⁰ Hornyik 1927 [1882], 26.
- ²⁸¹ *Ibid.* 27.
- ²⁸² *Ibid.* 25.
- ²⁸³ Varinszky 1935, 102–104.
- ²⁸⁴ MNL BKML, IV-1607-a, 1870 Minutes of the general meeting, entry 358. MNL BKML, IV-1903-a, 1872 Minutes of the general meeting, entry 364.
- ²⁸⁵ MNL BKML, IV-1908-j, Nr. 14.
- ²⁸⁶ KÉSZ 1881, 50.
- ²⁸⁷ *Ibid.* 49.
- ²⁸⁸ KÉL 1992, cf. Péterné Fehér 1996 [21.]
- ²⁸⁹ MNL BKML, IV-1903-a, 1897 Minutes of the general meeting, entry 14.
- ²⁹⁰ MNL BKML, IV-1914-b, series 3, box 69, entry 2, Regulatory protocol 1870.
- ²⁹¹ Sümegi 1987, 357–422; Novák 1989; Borossay 2006, 60–82; Szilágyi 2012a, 135–141.
- ²⁹² MNL BKML, XV-1-a-1, roll 95, Nr. 0539, 0542, 0545. Cf. *ibid.* roll 101, Nr. 0548.
- ²⁹³ Juhász 1998, 291.
- ²⁹⁴ Hlbocsányi–Péterné 2013, 106. Cf. Hlbocsányi 2017.
- ²⁹⁵ Hlbocsányi 2014, 16–18.
- ²⁹⁶ Juhász 1998, 311.
- ²⁹⁷ *Ibid.* 339.
- ²⁹⁸ Hlbocsányi–Péterné 2013, 108–109.
- ²⁹⁹ *Ibid.* 110.
- ³⁰⁰ Juhász 1998, 131–132.
- ³⁰¹ Hlbocsányi–Péterné 2013, 107–108.
- ³⁰² *Ibid.* 109.
- ³⁰³ Péterné–Tánczos 2000, 54.
- ³⁰⁴ Juhász 1998, 132.
- ³⁰⁵ MSK Úf. 1. vol. 3.
- ³⁰⁶ MNL BKML, IV-1903-a, 1897 Minutes of the general meeting, entry 14.
- ³⁰⁷ Szabó A. 1992, 132. Cf. MTIH 1887–1919. (8 July 1911)
- ³⁰⁸ Szeidovitz 1984, 79.
- ³⁰⁹ Cf. Borsy 1998, 116–119.
- ³¹⁰ MSK Ús. vol. 42, 198–199.; Kemény 2011; *Idem* 2014.
- ³¹¹ MTIH 1887–1919. (10 July 1911)
- ³¹² Kemény 2014.
- ³¹³ Réthly 1912b, 35. Cf. Ballenegger 1911; Cholnoky 1911; Réthly 1911, 1912a, 1912b; Sándy 1911; Berghold 1924; VU 58, 29, 573–575. (16 July 1911)
- ³¹⁴ Entz–Genthon–Szappanos 1961, 67.
- ³¹⁵ MNL BKML, XV-1a-1, roll 120, Nr. 0651.; MTIH 1887–1919. (8 July 1911). Cf. Székelyné 2011; Kemény 2011.
- ³¹⁶ VU 58, 29, 574. (16 July 1911)
- ³¹⁷ Kemény 2013, 300.

- ³²¹ Szilágyi 2012b, 95.
- ³²² OMKSH 1871; OMKSH 1882; MSK Ús 1, 42, 69, 83. kötet; KSH 1979;
- ³²³ Szilágyi 2012b, 100.
- ³²⁴ Szilágyi 2014.
- ³²⁵ Vö. Gesztelyi Nagy 1943.
- ³²⁶ Szilágyi 2012b, 133.
- ³²⁷ Szilágyi 2014, 153.
- ³²⁸ Bove et al. 2011, 6–7.
- ³²⁹ Vö. Szilágyi 2012c.
- ³³⁰ Bővebben: Szilágyi 2017.
- ³³¹ Márkus 1979, 9.
- ³³² MSK Úf. 3. köt., 15*; MSK Ús. 1. köt., 44; uo. 42. köt., 199; uo. 69. köt., 37*; uo. 83. köt., 29*; KSH 1982, 20.
- ³³³ Szilágyi 2012b, 101.
- ³³⁴ KNC 1922, 4.
- ³³⁵ KNC 1935, 224.
- ³³⁶ Juhász 1998, 180.
- ³³⁷ Entz–Genthon–Szappanos 1961, 112.
- ³³⁸ Uo. és Juhász 1998, 180.
- ³³⁹ Juhász 1998, 180.
- ³⁴⁰ vö. DREJ 1930, 13–14.
- ³⁴¹ Juhász 1998, 181; vö. Hajagos 2017a, 8.
- ³⁴² Vö. Hornyik 1927 [1882], 76.
- ³⁴³ Vö. Nemes Nagy 2009, 168–170.
- ³⁴⁴ Google Earth.
- ³⁴⁵ MSK Ús. 86. köt., 62–63.
- ³⁴⁶ Uo.
- ³⁴⁷ Szilágyi 2017, 120–121.
- ³⁴⁸ Központi Statisztikai Hivatal 2011. évi népszámlálás. 3. Területi adatok 3.2. Bács-Kiskun megye. 6. http://www.terezvaros.hu/testuleti/nepsz2011-3/pdf/nepsz2011_03_03.pdf 8. (hozzáférés időpontja: 2018. 08.15.).
- ³⁴⁹ Juhász 1998, 275–277.
- ³⁵⁰ Heltai–Juhász 1985, 69.
- ³⁵¹ Heltai 1972, 122.
- ³⁵² Heltai–Juhász 1985, 85–87.
- ³⁵³ Juhász 1998, 276.
- ³⁵⁴ Heltai–Juhász 1985, 113.
- ³⁵⁵ Juhász 1998, 296.
- ³⁵⁶ Juhász 1998, 297.
- ³⁵⁷ Juhász 1998, 232.
- ³⁵⁸ Heltai–Juhász 1985, 89.
- ³⁵⁹ Krajcsovski–Krajnyák 1983, 259.
- ³⁶⁰ Farkas 1998.
- ³⁶¹ Krajcsovski–Krajnyák 1983, 261.
- ³⁶² Sóber 2012.
- ³⁶³ Székelyné 1983, 140–142.
- ³⁶⁴ <http://kecskemethu> (hozzáférés időpontja: 2018. 08.15.).
- ³⁶⁵ Kemény–Pintér 1987, 22–23; Ittzés 1987.
- ³⁶⁶ Juhász 1998, 180.
- ³⁶⁷ <https://www.uni-neumann.hu> (hozzáférés időpontja: 2018. 08.15.).
- ³⁶⁸ <http://fze.hu/kodaly-zoltan-zenepedagogiai-intezet> (hozzáférés időpontja: 2018. 08. 15.).
- ³⁶⁹ Sümegi 1987; Sümegi 1993; Sümegi 2011.
- ³⁷⁰ <http://www.zookecskemethu/bemutakozas/> (hozzáférés időpontja: 2018. 08. 15.).
- ³⁷¹ <https://www.baon.hu/kozelet/helyi-kozelet/epulhet-az-atletikai-centrum-kecskemeten-1266151/> (hozzáférés időpontja: 2018. 08. 15.).
- ³⁷² <https://www.szabadidokozpont-kecskemethu/a-szabadidokozpont> (hozzáférés időpontja: 2018. 08. 15.).
- ³⁷³ <http://www.kecskemetiartboretum.hu/index.php> (hozzáférés időpontja: 2018. 08. 15.).
- ³⁷⁴ [https://library.hungaricana.hu/hu/view/BacsKiskunMegyeiNepujsag_1996_10/?query=SZO%3D\(aradi%20v%C3%A9rtan%C3%BAk\)&pg=37&layout=s](https://library.hungaricana.hu/hu/view/BacsKiskunMegyeiNepujsag_1996_10/?query=SZO%3D(aradi%20v%C3%A9rtan%C3%BAk)&pg=37&layout=s) (hozzáférés időpontja: 2018. 08. 15.).
- ³⁷⁵ Kenyeres 2006, 27–29.
- ³⁷⁶ Kenyeres 2006.
- ³⁷⁷ <https://www.baon.hu/kozelet/helyi-kozelet/az-amerikai-hadsereg-fejleszt-kecskemeti-repuleret-1149947/> (hozzáférés időpontja: 2018. 08. 15.).
- ³⁷⁸ Heltai 1972, 151.
- ³⁷⁹ <http://kkkft.hu/about.htm> (hozzáférés időpontja: 2018. 08. 15.).
- ³⁸⁰ https://library.hungaricana.hu/hu/view/BacsKiskunMegyeiNepujsag_1970_02/?query=Univer%201948&pg=123&layout=s (hozzáférés időpontja: 2018. 08. 15.).
- ³⁸¹ https://library.hungaricana.hu/hu/view/BacsKiskunMegyeiNepujsag_1959_04/?query=reszel%C5%91gy%C3%A1r&pg=72&layout=s (hozzáférés időpontja: 2018. 08. 15.).
- ³⁸² https://library.hungaricana.hu/hu/view/BacsKiskunMegyeiNepujsag_1962_06/?query=r%C3%A1di%C3%B3technikai%20gy%C3%A1r&pg=36&layout=s (hozzáférés időpontja: 2018. 08. 15.).
- ³⁸³ https://library.hungaricana.hu/hu/view/BacsKiskunMegyeiNepujsag_1962_06/?query=parkettagy%C3%A1r&pg=36&layout=s (hozzáférés időpontja: 2018. 08. 15.).
- ³⁸⁴ https://library.hungaricana.hu/hu/view/BacsKiskunMegyeiNepujsag_1970_09/?query=szersz%C3%A1m%20%C3%A9s%20g%C3%A9pelem%20gy%C3%A1r&pg=3&layout=s; https://library.hungaricana.hu/hu/view/BacsKiskunMegyeiNepujsag_1970_04/?query=szersz%C3%A1m%20%C3%A9s%20g%C3%A9pelem%20gy%C3%A1r&pg=49&layout=s (hozzáférés időpontja: 2018. 08. 15.).
- ³⁸⁵ https://library.hungaricana.hu/hu/view/BacsKiskunMegyeiNepujsag_1966_10/?pg=151&layout=s (hozzáférés időpontja: 2018. 08. 15.).
- ³⁸⁶ https://library.hungaricana.hu/hu/view/BacsKiskunMegyeiNepujsag_1975_05/?query=h%C3%A1zgy%C3%A1r&pg=166&layout=s (hozzáférés időpontja: 2018. 08. 15.).
- ³⁸⁷ https://library.hungaricana.hu/hu/view/BacsKiskunMegyeiNepujsag_1978_04/?query=Habselyem&pg=0&layout=s (hozzáférés időpontja: 2018. 08. 15.).
- ³⁸⁸ Hlbocsányi 2017.
- ³⁸⁹ https://library.hungaricana.hu/hu/view/BacsKiskunMegyeiNepujsag_1970_02/?query=kecskem%C3%A9ti%20mez%C5%91gazdas%C3%A1gi%20g%C3%A9pjav%C3%ADt%C3%B3&pg=255&layout=s (hozzáférés időpontja: 2018. 08. 15.).
- ³⁹⁰ https://library.hungaricana.hu/hu/view/BacsKiskunMegyeiNepujsag_1972_05/?query=pet%C5%91fi%20nyomda&pg=0&layout=s (hozzáférés időpontja: 2018. 08. 15.).
- ³⁹¹ Szűcs 1993; Sárosi 2009; Sárosi 2016, 80–94.
- ³¹⁸ Kemény 2011, note 134.
- ³¹⁹ VU 59, 27, 540–541. (7 July 1912)
- ³²⁰ Székelyné 2011, 73.
- ³²¹ Szilágyi 2012b, 95.
- ³²² OMKSH 1871; OMKSH 1882; MSK Ús 1, 42, 69, vol. 83; KSH 1979;
- ³²³ Szilágyi 2012b, 100.
- ³²⁴ Szilágyi 2014.
- ³²⁵ Cf. Gesztelyi Nagy 1943.
- ³²⁶ Szilágyi 2012b, 133.
- ³²⁷ Szilágyi 2014, 153.
- ³²⁸ Bove et al. 2011, 6–7.
- ³²⁹ Cf. Szilágyi 2012c.
- ³³⁰ In more detail: Szilágyi 2017.
- ³³¹ Márkus 1979, 9.
- ³³² MSK Úf. vol. 3, 15*; MSK Ús. vol. 1, 44*; *ibid.* vol. 42, 199; *ibid.* vol. 69, 37*; *ibid.* vol. 83, 29*; KSH 1982, 20.
- ³³³ Szilágyi 2012b, 101.
- ³³⁴ KNC 1922, 4.
- ³³⁵ KNC 1935, 224.
- ³³⁶ Juhász 1998, 180.
- ³³⁷ Entz–Genthon–Szappanos 1961, 112.
- ³³⁸ *Ibid.* and Juhász 1998, 180.
- ³³⁹ Juhász 1998, 180.
- ³⁴⁰ Cf. DREJ 1930, 13–14.
- ³⁴¹ Juhász 1998, 181. Cf. Hajagos 2017a, 8.
- ³⁴² Cf. Hornyik 1927 [1882], 76.
- ³⁴³ Cf. Nemes Nagy 2009, 168–170.
- ³⁴⁴ Google Earth.
- ³⁴⁵ MSK Ús. vol. 86, 62–63.
- ³⁴⁶ *Ibid.*
- ³⁴⁷ Szilágyi 2017, 120–121.
- ³⁴⁸ Hungarian Statistical Office, 2011 census, 3. Regional data 3.2. Bács-Kiskun County 6. http://www.terezvaros.hu/testuleti/nepsz2011-3/pdf/nepsz2011_03_03.pdf 8.
- ³⁴⁹ Juhász 1998, 275–277.
- ³⁵⁰ Heltai–Juhász 1985, 69.
- ³⁵¹ Heltai 1972, 122.
- ³⁵² Heltai–Juhász 1985, 85–87.
- ³⁵³ Juhász 1998, 276.
- ³⁵⁴ Heltai–Juhász 1985, 113.
- ³⁵⁵ Juhász 1998, 296.
- ³⁵⁶ Juhász 1998, 297.
- ³⁵⁷ Juhász 1998, 232.
- ³⁵⁸ Heltai–Juhász 1985, 89.
- ³⁵⁹ Krajcsovski–Krajnyák 1983, 259.
- ³⁶⁰ Farkas 1998.
- ³⁶¹ Krajcsovski–Krajnyák 1983, 261.
- ³⁶² Sóber 2012.
- ³⁶³ Székelyné 1983, 140–142.
- ³⁶⁴ <http://kecskemethu> (Date of access: 15.08.2018).
- ³⁶⁵ Kemény–Pintér 1987, 22–23; Ittzés 1987.
- ³⁶⁶ Juhász 1998, 180.
- ³⁶⁷ <https://www.uni-neumann.hu> (Date of access: 15.08.2018).
- ³⁶⁸ <http://fze.hu/kodaly-zoltan-zenepedagogiai-intezet> (Date of access: 15.08.2018).
- ³⁶⁹ Sümegi 1987; Sümegi 1993; Sümegi 2011.
- ³⁷⁰ <http://www.zookecskemethu/bemutakozas>
- ³⁷¹ <https://www.baon.hu/kozelet/helyi-kozelet/epulhet-az-atletikai-centrum-kecskemeten-1266151> (Date of access: 15.08.2018).
- ³⁷² <https://www.szabadidokozpont-kecskemethu/a-szabadidokozpont>
- ³⁷³ <http://www.kecskemetiartboretum.hu/index.php> (Date of access: 15.08.2018).
- ³⁷⁴ [https://library.hungaricana.hu/hu/view/BacsKiskunMegyeiNepujsag_1996_10/?query=SZO%3D\(aradi%20v%C3%A9rtan%C3%BAk\)&pg=37&layout=s](https://library.hungaricana.hu/hu/view/BacsKiskunMegyeiNepujsag_1996_10/?query=SZO%3D(aradi%20v%C3%A9rtan%C3%BAk)&pg=37&layout=s) (Date of access: 15.08.2018).
- ³⁷⁵ Kenyeres 2006, 27–29.
- ³⁷⁶ Kenyeres 2006.
- ³⁷⁷ <https://www.baon.hu/kozelet/helyi-kozelet/az-amerikai-hadsereg-fejleszt-kecskemeti-repuleret-1149947/>
- ³⁷⁸ Heltai 1972, 151.
- ³⁷⁹ <http://kkkft.hu/about.htm> (Date of access: 15.08.2018).
- ³⁸⁰ https://library.hungaricana.hu/hu/view/BacsKiskunMegyeiNepujsag_1970_02/?query=Univer%201948&pg=123&layout=s (Date of access: 15.08.2018).
- ³⁸¹ https://library.hungaricana.hu/hu/view/BacsKiskunMegyeiNepujsag_1959_04/?query=reszel%C5%91gy%C3%A1r&pg=72&layout=s (Date of access: 15.08.2018).
- ³⁸² https://library.hungaricana.hu/hu/view/BacsKiskunMegyeiNepujsag_1962_06/?query=r%C3%A1di%C3%B3technikai%20gy%C3%A1r&pg=36&layout=s
- ³⁸³ https://library.hungaricana.hu/hu/view/BacsKiskunMegyeiNepujsag_1962_06/?query=parkettagy%C3%A1r&pg=36&layout=s (Date of access: 15.08.2018).
- ³⁸⁴ https://library.hungaricana.hu/hu/view/BacsKiskunMegyeiNepujsag_1970_09/?query=szersz%C3%A1m%20%C3%A9s%20g%C3%A9pelem%20gy%C3%A1r&pg=3&layout=s; https://library.hungaricana.hu/hu/view/BacsKiskunMegyeiNepujsag_1970_04/?query=szersz%C3%A1m%20%C3%A9s%20g%C3%A9pelem%20gy%C3%A1r&pg=49&layout=s (Date of access: 15.08.2018).
- ³⁸⁵ https://library.hungaricana.hu/hu/view/BacsKiskunMegyeiNepujsag_1966_10/?pg=151&layout=s (Date of access: 15.08.2018).
- ³⁸⁶ https://library.hungaricana.hu/hu/view/BacsKiskunMegyeiNepujsag_1975_05/?query=h%C3%A1zgy%C3%A1r&pg=166&layout=s
- ³⁸⁷ https://library.hungaricana.hu/hu/view/BacsKiskunMegyeiNepujsag_1978_04/?query=Habselyem&pg=0&layout=s (Date of access: 15.08.2018).
- ³⁸⁸ Hlbocsányi 2017.
- ³⁸⁹ https://library.hungaricana.hu/hu/view/BacsKiskunMegyeiNepujsag_1970_02/?query=kecskem%C3%A9ti%20mez%C5%91gazdas%C3%A1gi%20g%C3%A9pjav%C3%ADt%C3%B3&pg=255&layout=s (Date of access: 15.08.2018).
- ³⁹⁰ https://library.hungaricana.hu/hu/view/BacsKiskunMegyeiNepujsag_1972_05/?query=pet%C5%91fi%20nyomda&pg=0&layout=s (Date of access: 15.08.2018).
- ³⁹¹ Szűcs 1993; Sárosi 2009; Sárosi 2016, 80–94.
- ³⁹² Juhász 2005; Sárosi 2016, 84–94.
- ³⁹³ Rosta 2009; Gulyás Gy. 2014.
- ³⁹⁴ Pálóczi-Horváth 2014; Rosta 2015; Sárosi 2016.
- ³⁹⁵ Hornyik 1927 [1882], 11–12, 17–18; KT I. 66.
- ³⁹⁶ Hornyik 1860, 201–206.

³⁹² Juhász 2005; Sárosi 2016, 84–94.
³⁹³ Rosta 2009; Gulyás Gy. 2014.
³⁹⁴ Pálóczi-Horváth 2014; Rosta 2015; Sárosi 2016.
³⁹⁵ Hornyik 1927 [1882], 11–12, 17–18; KT I. 66.
³⁹⁶ Hornyik 1860, 201–206.
³⁹⁷ Rosta 2015; Sárosi 2016.
³⁹⁸ Káldy-Nagy 1977; Káldy-Nagy 1985.
³⁹⁹ Szakály 2001, 335–339; Sárosi 2016, 80–94.
⁴⁰⁰ Sárosi 2018.
⁴⁰¹ Káldy-Nagy 1985; Sárosi 2016, 80–94.
⁴⁰² Káldy-Nagy 1985, 90–91.
⁴⁰³ Mészáros 1979, 125.
⁴⁰⁴ KT I. 195–198.
⁴⁰⁵ Szakály 2001, 357; Mészáros 2002, 195–198.
⁴⁰⁶ Mészáros 1979, 125.
⁴⁰⁷ KT I. 196.
⁴⁰⁸ Hornyik 1860, 165–166; Szabó 1934.
⁴⁰⁹ MJ I. 65.
⁴¹⁰ MJ I. 84.
⁴¹¹ MJ I. 178.
⁴¹² Iványosi-Szabó 1991, 23–24.
⁴¹³ KT I. 365–366.
⁴¹⁴ KT I. 193–195; Szakály 2001, 481; Iványosi-Szabó 1991, 19–22.
⁴¹⁵ Lipóty 1935, 42–45; Mészáros 1979, 92.
⁴¹⁶ Szakály 2001, 485.
⁴¹⁷ MJ I. 50.
⁴¹⁸ Péterné 2000, 171.
⁴¹⁹ KT I. 366.
⁴²⁰ KT I. 365–366.
⁴²¹ Lipóty 1935, 55–83; Péterné 2000, 172.
⁴²² Orosz 2014, 14–15; Rosta 2014, 267–274, 285–288. Vö. Szilágyi 2012b, 27; Hornyik 1861, 184–206; Kern 2010, 83; Vadas–Rácz 2010, 43, 57–59; Rácz 2008, 150.
⁴²³ A térkép – szemben az eddig érvényes állásponttal – korábbra, 1741 és 1745 közé keltezhető. Vö. Entz–Genthon–Szappanos 1961, 40–41; Hornyik 1927 [1882], 64–66.
⁴²⁴ Hornyik 1927 [1882], 51–66; Kocsis 2002, 190–195.
⁴²⁵ Határhazsnálat az 1740-es években: 226 km² szántó (60%), 70 km² futóhomok (18%), 50 km² legelő (13%), 27 km² szőlő (7%), 7 km² erdő (2%). Szilágyi Zsolt számítása.
⁴²⁶ Solymosi 1980, 90–92. A tanyák kialakulásával és fejlődésével foglalkozó néhány munka: Lakos 1913a, 236–240; Szabó K. 1936; Solymosi 1980; Für 1983, 14–80; Iványosi-Szabó 1994, 20–28; Rácz 2000.
⁴²⁷ KSz 1991, 211.
⁴²⁸ KMJT 2. kötet, 348.
⁴²⁹ KT I. 171, 175, 232.
⁴³⁰ KMJT 1. kötet, 60.
⁴³¹ Iványosi-Szabó 1994, 23.
⁴³² KT I. 179.
⁴³³ Uo. 346; KT 2. kötet, 311.
⁴³⁴ Iványosi-Szabó 1994, 23. Vö. KT 3. kötet, 349.
⁴³⁵ Rácz L. 2008, 200.
⁴³⁶ Szabó 1934, 6.
⁴³⁷ Lakos 1913b, 365.
⁴³⁸ Szilágyi Zsolt számítása. Vö. Kubinyi–Vahot 1853, 95.
⁴³⁹ Rácz I. 2000, 369; Szilágyi 2012b, 32.
⁴⁴⁰ Iványosi-Szabó 2002, 383.
⁴⁴¹ Csányi 1840d, 78.
⁴⁴² MNL BKML, XV.1.a.1, 80, 0393–0399.
⁴⁴³ Lakos 1913b, 365–366; EKF 2004.
⁴⁴⁴ Bende 1929, 56–58.
⁴⁴⁵ Szilágyi 2012b, 50–63.
⁴⁴⁶ Thirring 1935, 56. Vö. Szilágyi 2012b, 101.
⁴⁴⁷ Dömötör 1921, 449; Balásfalvi Kiss 1939, 55.
⁴⁴⁸ Balásfalvi Kiss 1939, 56.
⁴⁴⁹ Uo. Vö. Sági 2009, 37–39.
⁴⁵⁰ Hulej–Ö. Kovács [1985], 34–38.
⁴⁵¹ Uo. 42.
⁴⁵² Bácskai 2002, 105–106.
⁴⁵³ Beluszky–Győri 2005, 215–216.
⁴⁵⁴ Szilágyi 2012b, 45–49.
⁴⁵⁵ Gazdacímtár 1937, 242. Vö. MNL BKML, IV.1910.e, 12. doboz.
⁴⁵⁶ MSK ÚS 42. kötet; MNL BKML, IV.1905, 6. doboz, Nr. 35460/1935 – Liszka Béla, Kecskemét lakosságának folyó évi összeírása.
⁴⁵⁷ A vitát lásd: Mendöl 1939, 217–232; Uő 1940, 204–208; Uő 1941, 113–115; Erdei 1941, 103–113; Timár 1988, 86–92; Uő 1993, 49–51; Uő 1995, 617–628; Szilágyi 2003, 549–563; Bognár 2007, 68–86, 2008, 277–294.
⁴⁵⁸ Mendöl 1939, 221.
⁴⁵⁹ Erdei 1941, 105. Vö. Timár 1995, 620–622; Uő 2006, 42–45; Beluszky 2001, 246.
⁴⁶⁰ MNL BKML, IV.1905, 6. doboz, Nr. 35460/1935; MNL BKML IV.1908.k, 5. doboz – Népszámlálási iratok 1940/1941, községi összesítő iv. Vö. Szilágyi 2011, 31–34.
⁴⁶¹ Balásfalvi Kiss 1939, 58.
⁴⁶² Kádár 1943, 85–86.
⁴⁶³ Hantos 1931, 9.
⁴⁶⁴ MNL BKML, XV.–1.a.1, 129. téka, Nr. 0765; Hantos 1931.
⁴⁶⁵ Balásfalvi Kiss 1939, 38. Szilágyi Zsolt számítása.
⁴⁶⁶ MR 5, 10, 233. Vö. Czettler 1921, 443–446.
⁴⁶⁷ Szűts 1938, 181–182.
⁴⁶⁸ Uo. 182.
⁴⁶⁹ Balásfalvy Kiss 1939, 38; MNL BKML IV.1914, 7, 146; MNL BKML, XV.1a.1, 0765; Hantos 1931. Szilágyi Zsolt számítása.
⁴⁷⁰ Lásd bővebben: Gesztelyi Nagy 1927.
⁴⁷¹ Szilágyi 2012b, 100–101.
⁴⁷² Szilágyi 2011, 34–38.
⁴⁷³ Báráth 1996, 51–53; Báráth 2001.
⁴⁷⁴ Kecskemét Megyei Jogú Város Településfejlesztési Konceptió 2014, 32–33. <http://kecskemethu/?r=20180605> (hozzáférés időpontja: 2018. 08. 15.).
⁴⁷⁵ Uo. 79.

³⁹⁷ Rosta 2015; Sárosi 2016.
³⁹⁸ Káldy-Nagy 1977; Káldy-Nagy 1985.
³⁹⁹ Szakály 2001, 335–339; Sárosi 2016, 80–94.
⁴⁰⁰ Sárosi 2018.
⁴⁰¹ Káldy-Nagy 1985; Sárosi 2016, 80–94.
⁴⁰² Káldy-Nagy 1985, 90–91.
⁴⁰³ Mészáros 1979, 125.
⁴⁰⁴ KT I. 195–198.
⁴⁰⁵ Szakály 2001, 357; Mészáros 2002, 195–198.
⁴⁰⁶ Mészáros 1979, 125.
⁴⁰⁷ KT I. 196.
⁴⁰⁸ Hornyik 1860, 165–166; Szabó 1934.
⁴⁰⁹ MJ I. 65.
⁴¹⁰ MJ I. 84.
⁴¹¹ MJ I. 178.
⁴¹² Iványosi-Szabó 1991, 23–24.
⁴¹³ KT I. 365–366.
⁴¹⁴ KT I. 193–195; Szakály 2001, 481; Iványosi-Szabó 1991, 19–22.
⁴¹⁵ Lipóty 1935, 42–45; Mészáros 1979, 92.
⁴¹⁶ Szakály 2001, 485.
⁴¹⁷ MJ I. 50.
⁴¹⁸ Péterné 2000, 171.
⁴¹⁹ KT I. 366.
⁴²⁰ KT I. 365–366.
⁴²¹ Lipóty 1935, 55–83; Péterné 2000, 172.
⁴²² Orosz 2014, 14–15; Rosta 2014, 267–274, 285–288. Cf. Szilágyi 2012b, 27; Hornyik 1861, 184–206; Kern 2010, 83; Vadas–Rácz 2010, 43, 57–59; Rácz 2008, 150.
⁴²³ The map – in contrast with the former belief – can be dated earlier, between 1741 and 1745. Cf. Entz–Genthon–Szappanos 1961, 40–41; Hornyik 1927 [1882], 64–66.
⁴²⁴ Hornyik 1927 [1882], 51–66; Kocsis 2002, 190–195.
⁴²⁵ Land use in the town’s outskirts in the 1740’s: 226 km² arable land (60%), 70 km² shifting sand (18%), 50 km² pasture (13%), 27 km² vineyard (7%), 7 km² forest (2%). Calculation by Zsolt Szilágyi.
⁴²⁶ Solymosi 1980, 90–92. Some works on the establishment and development of farmsteads: Lakos 1913a, 236–240; Szabó K. 1936; Solymosi 1980; Für 1983, 14–80; Iványosi-Szabó 1994, 20–28; Rácz 2000.
⁴²⁷ KSz 1991, 211.
⁴²⁸ KMJT vol. 2, 348.
⁴²⁹ KT I. 171, 175, 232.
⁴³⁰ KMJT vol. 1, 60.
⁴³¹ Iványosi-Szabó 1994, 23.
⁴³² KT I. 179.
⁴³³ *Ibid.* 346; KT vol. 2, 311.
⁴³⁴ Iványosi-Szabó 1994, 23; Cf. KT vol. 3, 349.
⁴³⁵ Rácz L. 2008, 200.
⁴³⁶ Szabó 1934, 6.
⁴³⁷ Lakos 1913b, 365.
⁴³⁸ Calculation by Zsolt Szilágyi. Cf. Kubinyi–Vahot 1853, 95.
⁴³⁹ Rácz I. 2000, 369; Szilágyi 2012b, 32.
⁴⁴⁰ Iványosi-Szabó 2002, 383.
⁴⁴¹ Csányi 1840d, 78.
⁴⁴² MNL BKML, XV.1.a.1, 80, Nr. 0393–0399.
⁴⁴³ Lakos 1913b, 365–366; EKF 2004.
⁴⁴⁴ Bende 1929, 56–58.
⁴⁴⁵ Szilágyi 2012b, 50–63.
⁴⁴⁶ Thirring 1935, 56. Cf. Szilágyi 2012b, 101.
⁴⁴⁷ Dömötör 1921, 449; Balásfalvi Kiss 1939, 55.
⁴⁴⁸ Balásfalvi Kiss 1939, 56.
⁴⁴⁹ *Ibid.* Cf. Sági 2009, 37–39.
⁴⁵⁰ Hulej–Ö. Kovács [1985], 34–38.
⁴⁵¹ *Ibid.* 42.
⁴⁵² Bácskai 2002, 105–106.
⁴⁵³ Beluszky–Győri 2005, 215–216.
⁴⁵⁴ Szilágyi 2012b, 45–49.
⁴⁵⁵ Gazdacímtár 1937, 242. Cf. MNL BKML, IV.1910.e, box 12.
⁴⁵⁶ MSK ÚS vol. 42; MNL BKML, IV.1905, box 6, Nr. 35460/1935 – Béla Liszka, The census of the population of Kecskemét.
⁴⁵⁷ For the dispute see: Mendöl 1939, 217–232; *Idem.* 1940, 204–208; *Idem.* 1941, 113–115; Erdei 1941, 103–113; Timár 1988, 86–92; *Idem.* 1993, 49–51; *Idem.* 1995, 617–628; Szilágyi 2003, 549–563; Bognár 2007, 68–86; *Idem.* 2008, 277–294.
⁴⁵⁸ Mendöl 1939, 221.
⁴⁵⁹ Erdei 1941, 105. Cf. Timár 1995, 620–622; *Idem.* 2006, 42–45; Beluszky 2001, 246.
⁴⁶⁰ MNL BKML, IV.1905, box 6, Nr. 35460/1935; MNL BKML IV.1908.k, box 5 – 1940/1941 census records, municipal summary file. Cf. Szilágyi 2011, 31–34.
⁴⁶¹ Balásfalvi Kiss 1939, 58.
⁴⁶² Kádár 1943, 85–86.
⁴⁶³ Hantos 1931, 9.
⁴⁶⁴ MNL BKML, XV.1a.1, 129, Nr. 0765; Hantos 1931.
⁴⁶⁵ Balásfalvi Kiss 1939, 38. Calculation by Zsolt Szilágyi.
⁴⁶⁶ MR 5, 10, 233. Cf. Czettler 1921, 443–446.
⁴⁶⁷ Szűts 1938, 181–182.
⁴⁶⁸ *Idem.* 182.
⁴⁶⁹ Balásfalvy Kiss 1939, 38; MNL BKML IV.1914, ser. 7, Nr. 146, MNL BKML, XV.1a.1, Nr. 0765; Hantos 1931. Calculation by Zsolt Szilágyi.
⁴⁷⁰ For more detail, see: Gesztelyi Nagy 1927.
⁴⁷¹ Szilágyi 2012b, 100–101.
⁴⁷² Szilágyi 2011, 34–38.
⁴⁷³ Báráth 1996, 51–53; Báráth 2001.
⁴⁷⁴ Settlement development plans of Kecskemét Municipality 2014, 32–33. <http://kecskemethu/?r=20180605> (Date of access: 15.08.2018).
⁴⁷⁵ *Ibid.* 79.